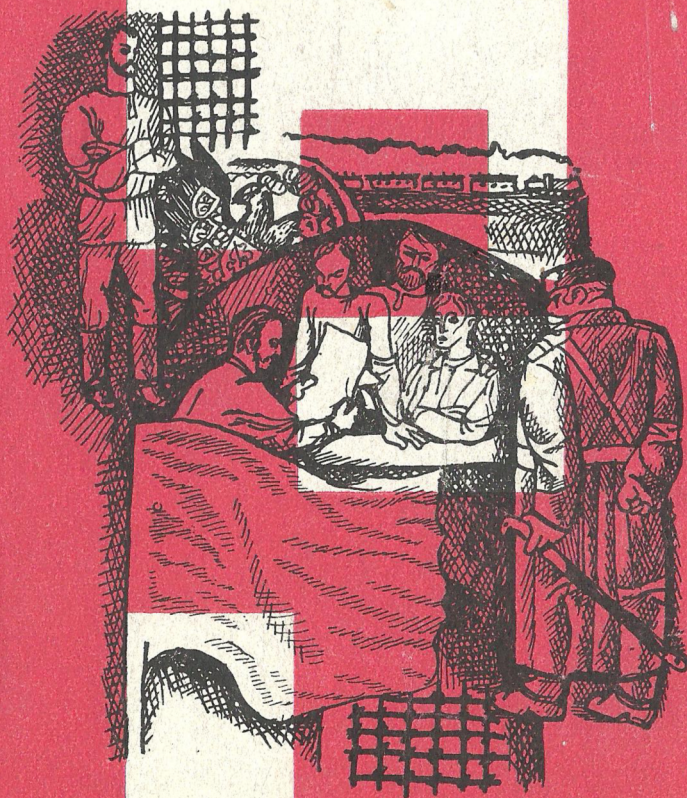

8УТ
Дроз

ВОЛОДИМИР
ДРОЗД

ДОБРА
ВІСТЬ

**ВОЛОДИМИР
ДРОЗД**

**ДОБРА
ВІСТЬ**

БІОГРАФІЧНИЙ
РОМАН

Наукова бібліотека
ім. М. Максимовича
КНУ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

922272

н - наукова

Ц. 0.41

Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
Київ — 1976

У романі «Добра вість»
розповідається про драматичне,
до кінця віддане революції життя
одного з перших марксистів на Україні
Ювеналія Мельникова (1868—1900 рр.).
Використовуючи архівні документи,
автор малює правдиву картину
революційного руху київського пролетаріату
наприкінці ХІХ ст.

ДРОЗД
ВЛАДИМИР ГРИГОРЬЕВИЧ

ДОБРАЯ ВЕСТЬ

Биографический роман
(На українском языке)

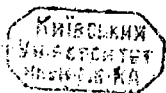
Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор Л. Г. Білик
Художник С. Г. Якутович
Художній редактор А. І. Клименко
Технічний редактор О. Г. Талізїна
Коректор Н. О. Мислова

Виготовлено
на Харківській книжковій фабриці
ім. М. В. Фрунзе республіканського
виробничого об'єднання
«Поліграфкнига»,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 10.X 1975 р.
Підписано до друку 11.IV 1976 р.
Папір № 3. Формат 84×108^{1/32}.
Фізичн. друк. арк. 6,25.
Умовн. друк. арк. 10,5.
Обліково-видавн. арк. 11,005.
Ціна 46 коп. Замовл. 5-471.
Тираж 65 000.

22272

ПРОТОКОЛ № 1

«Звуть мене Ювеналій Дмитрович Мельников. Народився 23 квітня 1868 року в селі Красному, Конотопського повіту, Чернігівської губернії, сповідання православного. Син особистого дворянина, малорос, російськопідданий. З кінця 1891 року проживаю в місті Києві і останнім часом квартирував на Лук'янівці по Великій Дорогожицькій вулиці, в будинку № 15... Впродовж останніх 3-х років мав заняття по технічній лінії... Пожиток маю від згаданих занять... жодних інших пожитків не маю. Одружений з Марією Семенівною, уродженою Куліш, 30 років. Маю сина Бориса.. Дружина й син проживають зі мною. Дружина господарює вдома. Маю батька Дмитра Костянтиновича Мельникова, близько 60 років, і матір Ганну Федорівну, 55 років. Маю 4 братів і 3 сестер... Навчався в Роменському реальному училищі, до якого вступив у 1881 році в 3-й клас і вибув звідти в 1884 році з 6-го класу за власним бажанням. Виховувався коштом батька. За кордоном не перебував. Притягався до слідства, яке проводилося при Харківському губернському жандармському управлінні. У 1889 році, як звинуваченого в участі в протизаконному гуртку робітників, що утворився в Харкові,— слідство було розв'язане адміністративним порядком — мене було посаджено на вісім місяців до виборзької тюрми і по закінченні одиночного тюремного ув'язнення було зобов'язано дати підпис про нев'їзд до столиці протягом двох років. Під судом і слідством за карні злочини не перебував. На запропоновані запитання пояснюю:

За винного у належності до якого-небудь таємного товариства, що мало на меті розпалення ворожнечі між хазяями та робітниками, а також збурення страйків, і в розповсюдженні творів, спрямованих на розпалення бунтів чи явної непокори владі верховній —

Я СЕБЕ НЕ ВИЗНАЮ...

1896 рік, квітня, 14 дня, Старокиївський поліцейський відділок».

«Постанова № 10

1896 рік. Квітня, 14 дня в м. Києві

...Пойменованого Ювеналія Мельникова аж до скінчення його справи узяти під варту в київській в'язниці».

НЕБЛАГОНАДІЙНИЙ

Він підвів голову: хмара гладкого чорного гайвороння, ліниво змахуючи крильми, пливла над іржаво-сіримися банями Залізної церкви; з низького осіннього неба в горщики, чавунці, сковороди обжерного ряду сіялася холодна мжичка.

- Рубці з кашею! Рубці з кашею!
- Кому фляки по-польському?
- Паничику, вишкребки! Дві ложечки зосталося!
- Забери руки, телепню!

Вогкий туман сповзав по крутовинах церковних маків на юрми перекупок і жебраків, на купи дрантя, на лахмітників, що галасливо вихваляли діряві калоші, латані-перелатані штани чи пантофлі без підборів; з-під чобіт пирскало багном і мокрим закрижавілим снігом; п'яничка, обіпершись плечима на риг лавки, бовтався ногами в болоті, через п'яничку лавку обминали, й крамар щедро пригощав його з вікна прокльонами.

Ювеналій висипав мідяки в підставлену совочком долоню куховарки, яка видалася йому трохи чепурнішою од своїх товаришок, і, одержавши натомість горщечка з кашею, дерев'яну вищерблену ложку та кусень хліба, відійшов убік, до гурту засмальцьованих пролетарів, що мовчки, зосереджено жували, сховавши втомлені очі в миски, горнятка, чавунчики. Він знав цю втому після тринадцятигодинного робочого дня, коли скупився навіть на погляд, бо підвести очі — то теж потребує якихось зусиль, а ти вже висмоктаний і змертвілий, наче погасла люлька, і мрієш лише про ту хвилину, коли дорачкуєш до ліжка чи лави й упадеш, напівсонний, на сінник.

Втім, він зараз волів би почуватися виснаженим роботою, аніж цілоденним марним блуканням по місту. Сьогодні він уже не заглядав до контор великих заводів, бо певне знав, що то марнування часу. Робітників великих підприємств фільтрували, перш ніж вони наблизяться до прохідної, в кабінетах жандармського управління. Як і залізничників. Залізничників у першу чергу, звичайно. Жандармерія давно уже наклала на залізницю свою важку лапу. Недавньому політичному в'язневі на завод і залізницю зась. Але він такий наївний, що постукався в залізничні майстерні, блискуче

впорався з роботою на пробу. Йому сказали чекати, поки звільниться місце, а насправді поки департамент поліції повідомить з Петербурга київських жандармів, а вони — залізничне начальство, що таких, як син колезького регістратора Ювеналій Мельников, ліпше тримати од залізничників на віддалі.

Тим часом він заходив до дрібних майстерень; безробітних по вулицях тинялося багато, але кваліфіковані слюсарі цінувалися навіть цієї голодної весни, і його вгоджувалися узяти на роботу; тіні ж у «горохових пальтах» невідступно ходили за ним, і другого чи третього дня Ювеналій бачив перед собою круглі від страху очі вгодованого хазяйчика, губи якого вистрілювали: «На жаль, роботи для вас немає». Він почувався оленем, що його оточили ловці, оленем, у якого не стріляють, бо намірилися спіймати живцем, олень знесилився і ледве бреде по снігу, що провалюється під ним, а полювальники все ближче і зашморг дедалі вужчає.

І мовою жандармів це звалося — воля...

Його не зуміли убити в тюрмі, то випустили за в'язничні ворота, щоб здох із голоду десь під тином. Що може бути страшніше — мати розум, мати руки і не могли заробити собі та родині на шматину хліба. Ювеналію боліло не за себе, одинаком міг певний час протриматися, розвантажуючи вагони на станції (в Ромнах, у матері, він поздоровшав і зміцнів після тюрми) та харчуючись в обжерних рядах Єврейського базару. Правда, і до артілі вантажників не завжди вдавалося прибитись: в Росії був голод, і юрми люду, що сунули на урожайніший південь, ладні були працювати за кушень хліба. А з Казані до нього от-от має приїхати Ганна, вагітна на останнім місяці, ще й хвора на сухоти. Шукати ж спокійнішого, ситнішого місця деінде — безнадійно. Вирвавшись із «Хрестів», він заметався по країні (Пітер, Пенза, Ромни, Казань, знову Ромни), але це було борсання щигля в крихітній кімнатці з щільно зачиненими вікнами та дверима, щигля, якого випустили на хвилину з клітки. Клітка — то маленька в'язниця, а кімната — в'язниця трохи більша, тільки й того. І б'ється щиглик об загорожену шибу, за якою десь далеко сіріє день...

«Особа — Ювеналій Дмитрович Мельников, син колезького регістратора, 10 травня вийшов з м. Пензи у напрямку Моршанська. Про що доповідаємо вашому високоблагородію. Решетов».

Із філерських донесень

На вокзалі в Ромнах на нього вже чекали вірні цареві слуги з місцевого жандармського управління. Знали, що приїде. Він десь читав, що декілька десятиліть тому батечко нинішнього імператора заборонив вживати слово «прогрес». Тепер прогрес прислужує жандармам — телеграф випереджає «сина колезького регістратора Ювеналія Мельникова», сповіщаючи про його приїзд. Жандармерія ні на мить не зводила з нього очей, Мельникова зустрічали і проводжали на вокзалах, «горохові пальта» чатували біля будинків, де він зупинявся, а в Загребеллі, біля Ромнів, де тепер мешкали мати й сестра, місцевий жандарм раптом полюбив красвиди і щодня прогулювався понад Роменкою. Так себе і поважати почнеш: цяця, корпус жандармів на тебе працює. Але ж і товариство підбралося в Ромнах мульке для жандармів, Ювеналій усміхнувся; Віра під наглядом поліції, Самичко, Ліда приїздила...

Що казати, в Ромнах би він міг зачепитися. У якійсь майстерні чи в паровому млині. Людині з його фахом у провінційному містечку робота знайдеться. Купили б з Ганною хатку в Загребеллі. Над Роменкою. Роменку він любив. Хлібно було б. І тихо. Мати умовляла його так вчинити, мовляв, бачиш, чим закінчилися твої походеньки у світ широкий — в'язницею. Але він думав не про те, щоб хлібно і тихо, а щоб робити свою справу. А Ромни є Ромни. З сотнею робітників та міщан каші, тої каші, про яку він мріє, не звариш. Колиска революції — велике сучасне місто. Тут, у Києві, для роботи між робітництвом безкрає і ще майже цілине поле, та й люди є, з якими те поле можна орати, хоч сьогодні починай. Він зазнайомився з такими людьми в перші ж дні по приїзді до Києва, ідучи по ланцюжку від одного до іншого, бо мав явки ще з Петербурга, від Михайла Бруснева та лікаря Абрамовича. Із студентами звів Ювеналія брат дружини Галківський, що навчався в Київському університеті. Звичайно, ситуація в місті виявилася складніша, аніж уявлялося під час розмов із доктором Абрамовичем у лікарні «Хрестів».

«По закінченні в 1888 р. медичного факультету Абрамович узимку того року оселився в Києві, де почав працювати в слюсарній майстерні і займатися пропагандою серед робітників...»

*«Каторга и ссылка», 1928 р.,
№ 40*

«Абрамович, на прізвисько Білий Чоботар, принципово багатих не лікував, у бідних грошей не брав, заробляв якимсь ремеслом злиденні гроші, жив надголодь і весь віддавався пропаганді. Його мали за святого і схилялися перед ним».

С. Зубатов, начальник московського охоронного відділу

«... мене з окремої камери перевели на Холодну гору та посадили в камеру до Ювеналія...»

«...Коли мене привезли з тюремного замку і ввели у ворота арештантських рот, Ювеналій був якраз на прогулянці. Ще здаля вразив він мене своєю зовнішністю. Орел у клітці — відразу з'явилось у мене порівняння. У сріблястім, домашнього українського сукна козакині і високих чоботях, з майже чорними кучерями, широкоплечий і стрункий, з граційно-величавою походою, яку я зустрічав лише в кавказьких горців, він здався мені славним молодцем із якоїсь прадавньої пісні. А зблизька це виявився типовий інтелігент у найкращому розумінні слова, з прекрасним, ніби вирізьбленим чолом, тонкими рисами обличчя і розумними, проникливими очима.

...З «волі» ми одержали вісті про провал у Києві доктора Абрамовича...»

В. Перазич, «Ю. Д. Мельников», «Пролетарій», 1930 р.

«...Абрамович улітку 1889 року був заарештований, просидів рік у київській тюрмі і 2 роки в «Хрестах», де дуже хворів на цингу...»

*«Каторга и ссылка», 1928 р.,
№ 40*

Ювеналій зазнайомився з Абрамовичем у в'язничній лікарні. В лікарняній палаті вони багато розмовляли. Абрамович тоді чіткіше сформулював те, над чим Юве-

налії останні роки так багато роздумував, кладучи на ваги марксизму свій життєвий і революційний досвід. Від Абрамовича, добре знайомого з роботами Плеханова та іншими виданнями групи «Визволення праці», він уперше почув слово «соціал-демократ». А втім, новим для нього було хіба що саме слово, а не те, що воно означало. Бо невдовзі зрозумів, що, ратуючи в харківських та ростовських інтелігентських гуртках за роботу межи робітництва, він, хай навпомацки, час від часу боляче забиваючи голову об сволок живучого народництва, ступав по історично-правильному шляху. Лікар Абрамович багато розповідав про київських залізничників, давав адреси, й там, у «Хрестах», йому вперше звабно забовванів на обрії Київ.

Але тепер лікар Абрамович видавався великим оптимістом: від його організації в Києві майже не залишилося сліду. Поле було таки цілинне— дві-три борозни на нім густо поросли травою.

Доводилося починати все спочатку.

Він витер дно горнятка шматочком хліба, вкинув його до рота, а порожнє горнятко з жалем подав куховарці. Харчувався останні тижні справді погано, а находжувався за день так, що з'їв би, здається, і вола.

Сутеніло, гамір Єврейського базару потроху згасав, тільки в обжерних рядах стало ще тісніше — в майстернях та на заводах закінчували роботу, й робітники-одинаки поспішали на пахоці дешевої, з тельбухів, смажені. Ювеналій проштовхався до воріт. Довкола шмигали підозрілі молодики, але Мельников за свої порожні кишені не боявся; у воротах жебраки хапали його за поли пальта брудними кістлявими руками. Проте одразу відпускали, в кишенях не дзвеніло; дівчата з синцями під очима, в забрьоханих спідницях тулилися до парканів, навіть не зупиняючи на Ювеналієві запобіжливо-нахабних поглядів, багатий досвід підказував їм, що ця людина радше потребує хліба, аніж любовних утіх. Вище по узгір'ю, в Старому місті, ліхтарники з драбинами на плечах ішли від ліхтаря до ліхтаря, й блідо-рожеві газові каганчики мітили їхній шлях. Бібіковський бульвар блимав крізь мокрий туман жовтими, оранжевими, зеленкуватими від абажурів на лампах вікнами. КORTEЖ чорних карет промчав мимо. Басуваті вгодовані коні розбивали копитами березневі калюжі,

й поодинокі перехожі положливо тулилися під стіни кам'яниць.

Ювеналія звано сьогодні до салону Маньківських.

Йому відчинила покоївка.

З вітальні крізь щільно причинені двері долинав бренькіт рояля. Молодий баритон зворушено наспівував популярну польську пісеньку. Поки Ювеналій роздягався й зачісував біля люстра свою чуприну, покоївка майнула до зали із самоваром, — після чергових жандармських відвідин Маньківські робили все, аби зібрання київських революційних груп, переважно польських та литовських, зовні видавалися веселими вечорницями інтелігентів. Гості, розділившись на гуртки, пили чай і розмовляли. Пані Маньківська за роялем і співак даленіли в кутку кімнати, за жовто-синіми пасмами тютюнового диму. Однією з ознак емансипації з-поміж прогресивної київської інтелігенції стала цигарка, й емансиповані жінки палили люто, чи не більше від чоловіків. Тільки-но Ювеналій переступив поріг, як йому назустріч викотився невисокого зросту, повненький Генріх Сарцевич.

— Пане Мельников, я на вас так чекаю! Я хочу зазнайти вас із своїми товаришами, які сьогодні прийшли сюди тільки задля вас, повноправного представника київського пролетаріату.— Він підхопив Мельникова під руку й повів до товариства молодих людей.— Шановне панство! Маю честь зазнайти вас із свідомим сином класу, класу, за яким величезне історичне майбутнє, який увіллє свіжу кров у наші революційні лави, класу, що рано чи пізно, а відродить і нашу незалежну Річ Посполиту Польську від моря до моря. Товариш Ювеналій має значне революційне минуле, він особито знайомий навіть з петербурзькими в'язницями...

Ювеналій уже трохи звик до пишномовності Генріха Сарцевича, але теревені про революційні заслуги і про Річ Посполиту від моря до моря були йому неприсмні. Він ледве дочекався, поки Сарцевич доказав пишну тираду, й стримано потиснув руки панам та панянкам з організації «Зв'язки польської молоді». Вони ж захоплено зиркали на Мельникова — марксизм і соціал-демократична фразеологія були саме в моді, київські інтелігентські групи шукали зв'язків з пролетаріатом, а

тривких зв'язків не було; на кожного розпропагованого робітника припадало по десятку свідомих інтелігентів, щоб пробратися до пролетарського середовища, студенти й інтелігенція лягали в лікарні для чорноробів, наймали в робітників помешкання, перевдягалися в народну одіж і тинялися по шинках та базарах. Проте найчастіше волокни виповзали на берег порожні, й рибалки потроху розчаровувалися.

А тут сам робітник приходить до салону Маньківських, щонайсправжнісінький, та ще й розпропагований, та ще й тільки-но з в'язниці, де відбував покарання за революційну роботу серед пролетаріату. До нього щось казали, викликали на довірливу розмову, сватали в організацію, а він лише усміхався, мовчав і слухав, це була йому звична робота за останні тижні, відколи зазнайомився з київськими революційними групами,— мовчати, слухати й зважувати, він не поспішав приставати до того чи іншого гуртка, його нудило від балачок і суперечок, переливання із миски в миску, голослівних теоретизувань. Можливо, це й було потрібно, але не для нього, йому кортіло серйозної практичної роботи в массах, а не ліберальних розмов за склянкою чаю, в диму від дамських цигарок, під бренькіт рояля.

Він сів у крісло, узяв люб'язно подану йому склянку з чаєм: склянка була тепла, й він грів долоні, згадуючи Єврейський ринок, голодних, виснажених роботою пролетарів, жебраків, перекупок, купи лахміття під парканами, фараона у воротах, тьмяні вікна карет на Бібіковському бульварі — то було реальне життя, він його знав, він ним жив, ним дихав.

Увагу Ювеналія привернула розмова в сусіднім гуртку, що дедалі гучнішала. Втім, до неї вже прислухалася більшість гостей. Бриніння рояля обірвалося.

— Ви, марксисти, радієте з тих страждань, що їх завдає нашому народові капіталізм,— гарячкував, відкинувшись на спинку шкіряного диванчика, довговолосий, у високих чоботях і камізельці під майстрового чоловік.— Ви маєте капіталізм, цю болячку, що роз'їдає народне тіло, за прогрес! І як ви, ви, панове, осмілюєтеся говорити від імені нашого багатостраждального народу!

— Я можу відповісти на темпераментну мову товариша відомими словами вельми відомого Спінози.— Ювеналій упізнав розважливий, неприховано іронічний

голос Івана Чорби з марксистської групи.— Не плакати, не сміятися, а розуміти...

— Ви не розумієте народної душі, ви її не знаєте, інакше б ви бачили: порятунок для нашого народу в тім, що він виробив сам,— артіль, громада, мир...

— Артіль, громада, мир — давно відкинуті усіма мислячими революціонерами поняття сімдесятих років. Маркс учить: є клас експлуататорів і клас тих, кого експлуатують. Сільська громада давно розпалася на куркулів, чумазих і сільський пролетаріат.

— Чому ж ви, марксисти, соціал-демократи не поспішасте до того сільського пролетаріату, а маєте за краще ловити на Хрещатику оторопілих майстрових та, озираючись на всі боки, тицяти їм до рук свої книжечки?

— До сільського пролетаріату поки що руки не доходять,— втрутився в суперечку незнайомий Ювеналієві бородань, що досі мовчки сидів біля Чорби.— Настане час — підемо й до сільського пролетаря. До речі, якщо пам'ять не зраджує, минулої весни ви так гаряче рвалися на село й підмовляли інших. Чому ж ви так швидко повернулися? А я скажу чому. Бо ви сподівалися, що голод розбудить селянську масу і її легко буде підбити на бунт. Ви все ще мрієте про Пугачовщину. Але забуваєте, що зараз не вісімнадцятий вік, а на порі — двадцятий. Народ, як ви любите казати, багатостраждальний народ не пішов за вами. І ви в мент вернулися до салону, аби за склянкою чаю роздмухувати у легковірів народницькі ілюзії. Кому зараз потрібна ця балаканина? Народ, історія чекають від нас практичної, а не сказав, дорослої роботи серед пролетаріату, могильника класу експлуататорів. Я ще раз хочу тут, саме тут, наголосити на достеменнім, афористичнім вислові Плеханова: «Бомбою, котра підірве самодержавство, у нас стане тільки робітничий клас...»

— Панове, про що, власне, ми сперечаємося?— з кутка вітальні, де стояв рояль, вийшов молодик у студентському мундирі; пасмо світла від лампи під білим абажуром упало на його обличчя.— Ми, неофіти волі, в стані війни з царатом, а за війни можливі всі без винятку засоби боротьби з ворогом. Я не кажу — мета виправдовує засоби, але, я думаю, ніхто не буде твердити про недозволеність тих чи тих засобів боротьби з царатом.— Щось знайоме було Ювеналієві і в голосі промовця, і в його поставі, колись давно він знав цього чоловіка.—

Ані політичні погляди, ані відмінність у способах ведення цієї священної війни, хай вони часом і неприйнятні для поборників обивательської моралі, не мусять завадити нам тісними лавами штурмувати твердиню царської імперії. А коли настане справжній день, коли мертвий штиль режиму Победоносцева сколихне народна буря, ми, найсвідоміші сини народу...

Мельников підвівся і пішов до вікна. Мимохідь поклав руку на плече Чорби. Той обернувся, радісно всміхнувся й теж звівся на ноги.

— Боюся, що емансиповані панянки очманіють від пролетарського тютюну,— сказав Ювеналій, згортаючи цигарку.— Що це за соловей?

— Данчич. З гуртка змовників...

— А, Данчич! Я-то думаю, ніби знайоме обличчя. А він наш, роменський. Я з ним трохи в реальному вчився. А що, у Києві є й такий гурток?

— Чимала, добре законспірована організація, так звана урядова партія. Злютовані залізною дисципліною, змовники терпляче очікують на загальнонародне повстання, яке вони мають буцімто очолити. Програма — теоретична підготовка й самовиховання для майбутньої роботи. Статути таємних товариств — масонів, карбонаріїв... Розрахований на довгі роки динамічний підкоп під царизм, як вони самі кажуть.

— Робітником, звичайно, там і не пахне?

— Студенти й гімназисти старших класів. Частина своїх людей утримують на кошти гуртка. Данчич, здається, теж з утриманців.

Романа Данчича він знав. Занадто добре знав, принаймні тоді, коли вони ще бігали в класи роменського училища. Роман мав славу хвалькуватого, але слабосилого хлопця. Втім, не лише хвалькуватого. Трапилася з ним, Данчичем, історія, яку, мабуть, він би волів забути і ніколи не згадувати. Товарищі по класу мали Романа за викажчика, ябедника і часто по кутках лупцювали його. Ювеналій не любив, коли зобиджали слабих, а що мав широкі плечі й добрі кулаки, то на його думку зважали. Не раз він заступався за Романа, проте скоро самому трапилася нагода переконатися, що Данчич справді виказує вчителям їхні школярські таємниці. Неписані закони училища вимагали жорстокої кари для шептунів. Якось Ювеналій вертався після уроків додому стежкою вздовж Роменки.

Днина була погідна, хотілося дати очам спочинок. Раптом почув за ліщинням приглушений хлопчачий скрик. Він обережно розсунув куці. На сонячній галявинці гурт його однокурсників розправлявся з Романом Данчичем. Романові зв'язали за спиною руки, з гілляки уже звисав промовистий зашморг. Мельников нагодився дуже вчасно. Товариський суд засудив Данчича до кари на смерть. Можливо, в останню хвилину школярі б отямилися, але ненависть до ябедника була така одна-стайна, що можна було сподіватися на будь-що. Роман, мабуть, це розумів: був геть білий з обличчя і тремтів. Ювеналій зачекав, поки ябедникові накинуть на шию зашморг, аби йому стало те в науку на всеньке життя, аж тоді вийшов з куців та визволив бранця. Певно, Данчичеві та езекуція добре далася втямки, бо відтоді він перестав бігати в учительську і перешіптуватися з паном наглядачем, навпаки, ліпився до школярського гурту, особливо до Ювеналія. З нового навчального року батьки перевели його до Київської гімназії.

Через дві зими, влітку пам'ятного 1884 року, Ювеналій ще раз здивався з Романом Данчичем. Пам'ятний рік, пам'ятне літо. Жандарми розгромили роменський народовольський гурток, організований Вірою. Віра сиділа у в'язниці, навіть побачень з нею не дозволяли, велося слідство. Жандарми хапали і тягли до каземату роменську молодь. Старшу сестру, Ліду, за революційну діяльність вислали з Петербурга, де вона навчалася на курсах. А він, Ювеналій, мусив за кілька днів іти в класи, зазубрювати дати народжень та смертей вінценосних катів, запам'ятовувати маршрути кривавих походів, колінкувати під крижаним поглядом наглядача в училищній церкві. Досі він любив своє містечко. Любив зелені роменські вулички, пропахлі яблуками та квітами, любив роменські красиви, дух прив'ялої отави, що напливав з лугів. Але після арештів Ювеналій зненавидів провінційну тищу Ромен. Йому здавалось, що досі він жив у кімнаті без вікон, зате посеред кімнати на столі горіла свічка. Тією свічкою були для нього сестра Віра та її друзі по боротьбі. Жандарми погасили світло — єдине, що було в кімнаті без вікон. Безпросвітна пільма повисла довкола, гнітила мозок, не ставало чим дихати. Містечкові обивателі тремтіли зі страху. У душних вітальнях, за глухими віконницями жили плітками: переповідали, озираючись на вікна, що,

мовляв, революціонери виготовляють динамітні бомби і найближчої ночі підриватимуть багатші будинки. Ювеналію хотілося вірити і він вірив, що варто вийти за околицю Ромен і він опиниться в іншому світі, де люди не заплющують очей на неправду, а мужньо борються з нею. Його вабив той світ. І ось в один з таких днів він зустрів Романа Данчича. Здається, в книгарні. Скоро мав початися навчальний рік, і Ювеналій зайшов купити підручники. Роман підріс, але був такий же глистуватий і настрополохано блимав маленькими, запаленими очима. Коли вони відійшли від книгарні, де юрмилося багато хлопчаків, і пішли алеями парку, Данчич глухим зворушеним голосом проказав:

— Чув, знаю про Віру, Ювко, пишаюсь і співчуваю. Поки що нам тільки й залишається — мовчки співчувати. Але настане час, і ми візьмемо справу революції у власні руки!

Ювеналій подивовано глянув на свого колишнього однокласника: не сподівався від нього на таку пристрасну й одверту мову.

— Ти думаєш, ми там, у Києві, лише Дніпром милуємося? — продовжував Роман, озирнувшись назад, чи ніхто за ними не прямує. — Є люди, що вчать нас, як робити революцію, коли настане та свята хвилина, як звільнити народ від деспотизму й насильства. Вчать, Ювко, аби ми стали колись на чолі бунтуючого люду. Зрозумів?

— І ти — з революціонерами? — все ще дивувався Мельников.

— А що — я? Хіба мені не болить доля народу, хіба я не жду, коли нарешті докола світатиме? Ех, якби ти знав: у нас, у Києві, життя! Хіба можна порівняти з роменською провінційною нудьгою? Тихо у вас, наче в льосі. А там — сотні, тисячі революціонерів. І всі, як один, готові взятися за зброю, коли настане мить...

— Коли ще та мить настане... — сумно проказав Ювеналій, роздумуючи над Романовими словами.

— Швидко. Я напевне знаю...

Звичайно, він знав ціну Данчичу і не дуже звирявся на його оповідки. Але Роман казав те, у що хотілося вірити.

Зараз Ювеналій відчував до Данчича деяку поблажливість.

— Хай бавляться, хоч і шкода: стільки намарне втрачених сил. А що це за чоловік сидів біля тебе?

— Ти досі незнайомий? З нашого гуртка. Переконаний, ерудований марксист.

— Він промовляв з глибоким відчуттям правоти.

— Правоту Маркса відчув на власних плечах. Вантажив хліб в Одеському порту, потім працював на фабриці. Тепер учиться в університеті, на медичному. Але цінує університет, головне, як зручне місце для явок. Я вас познайомлю.

— Дорогою. Давай почухраємо звідси. Ти коли їдеш?

— Позавтра. Спершу до Харкова, потім — до Ростова.

— Я дам адреси. Перевіриш наших людей. Було б чудово відновити там робітничу організацію, а то й перетягти декого до Києва. Для підпалу, як вихоть з приском, та кинути на великі київські заводи, до робітничих гуртків...— Ювеналій щиро радів із своїх мрій.— Ти не уявляєш, які це люди. Вони працювали зі мною в Харкові та Ростові. Найперше розшукаєш Андрія Кондратенка. Поспитаєш, чи не перебрався б він до Києва. У Харкові все одно з нього не спустатимуть очей, його там знає кожен жандармський пес, а тут буде легше загубитися. Скажеш, у Мельникова сверблять руки до роботи. Андрій — учасник перших народовольських гуртків, працював ще з народовольцем Панкратовим у Севастополі. Відтоді, правда, в нього збереглися крихти народовольських ілюзій,— коли до Харкова наїздили «революційні генерали» з народників, Андрій по кілька днів снів револьверами та бомбами. Але то швидко минало, у голові в нього коліщатка добре крутяться, робота в харківській організації і в'язниця, здається, остаточно вилікували його. Я познайомився з Андрієм у Харківських вагонних майстернях, це він звів мене з центральним робітничим гуртком. Потім сміявся, як признав мене за свого. Бачу, каже, людина не п'є, не матюкається, я й почав його на різні такі розмови викликати. Ми прозвали Кондратенка «ловцем душ». Уявляєш, яка варта людина для нас? Навідаєш також Івана Веденєва. Кебетливий хлопець, один з керівників робітничого гуртка, президент наш, як ми жартували. До Києва йому їхати не доводиться, в нього там якась хижка на Холодній горі, але шукати зв'язків, вузлики в'язати нам треба. Скажеш, Ювеналій уже віддихався після «Хрестів» і думас починати роботу. Хай

згадає, як ми єднали робітників Харкова, Ростова, Таганрога. У найближчі роки наш досвід згодиться. Знайдеш Семена Чайченка і Степана Ткаченка. Давні революційні кадри, теж з народовольських гуртків, але у Харкові уже схилилися до марксизму. Ми разом читали «Комуністичний Маніфест» і перший том «Капіталу». Вони теж майже по року в «Хрестах» відбули, думаю, підкувалися. Ти коли повернешся?

— Місяців за два.

— Якщо зможеш, повідомиш раніше. Поки революціонер на волі, йому, як бджолі за погожої години, баритися не треба. Зашифруєш у якійсь книзі. Особливо адресу Кондратенка. Я хочу якнайшвидше викликати його до Києва. Дещо є на думці. Запам'ятай явки...

З Борисом Ейдельманом вони поручкалися в передпокої квартири Маньківських, і з перших слів хвиля взаємної приязні огорнула обох.

«Тепер у Росії стоять віч-на-віч дві сили: буржуазія з урядом і антипод її — пролетаріат. Інтереси цих двох класів діаметрально протилежні. Між ними мусила неминуче виникнути боротьба, та боротьба, яка веде до соціалістичного ладу. І ця боротьба виникла...»

З рукопису, що його відібрали жандарми при обшуці в Б. Ейдельмана 1898 року

«Маю честь повідомити ваше превосходительство, що звинувачуваний за 250, 252 і 318 ст... Борис Ейдельман... дав коротке свідчення в таких кількох словах: «Жодних свідчень давати не бажая».

Генерал-майор Новицький

«Для мене особисто він зіграв особливо велику роль. Моя близькість до Мельникова і спільність наших поглядів створили мені сприятливе становище в гуртку... Головна причина моєї сили в групі була та, що я був разом з Мельниковим».

Б. Ейдельман, «Перший з'їзд РСДРП», ДВУ, 1926 р.

З Чорбою розпрощалися біля університету, далі Мельникову та Ейдельманові було по дорозі. Падав мокрий, слизький сніжок. Вулиці були порожні, і в будинках уже

не світилося, місто ніби вимерло. Чим нижче спускалися до Жилиянської, тим рідше надібували газові ліхтарі, і, щоб не впасти в баюри, вони взялися під руки. У дворах, провулках валували бродячі пси.

— Мені багато гарного казав про вас Ляховський. Ви працювали в Харкові?

«На початку 1891 року організувався новий соціал-демократичний гурток «Російська група соціал-демократів». До його складу увійшли Д. Лаврентьев, І. Чорба, К. Вигдорчик, Б. Ейдельман, В. Крижанівська та ін. На чолі групи стояв Я. Ляховський. Учасники гуртка займались вивченням і пропагандою марксистських ідей».

*І. Мірошников, М. Рюмшин,
«Ювеналій Мельников»*

— Харків, Ростов, Таганрог. Ми пробували об'єднати розрізнені робітничі гуртки в єдину організацію. Але не встигли.

— Хтось провалив? Ми досі не навчилися конспірації — ось моє глибоке переконання. Ми усе ще думаємо, що революція — це гра. А той, голосистий молодик із групи змовників, був у єдиному правий: ми в стані війни з урядом.

— Виказав провокатор. Ми справді були довірливі, і жандарми знали про кожен наш крок.

— І як, після «Хрестів» не страшно братися за колишне?

— Я віддаю боротьбі усі свої сили і відступати не думаю. Іншого шляху в житті для себе не бачу. Це не для красного слівця, ви розумієте...

— Розумію, Ювеналію. Як вам видався після Харкова Київ?

— Перевиробництво революційної інтелігенції і навдивовижу слабкі зв'язки з робітництвом.

— Група соціал-демократів досить поважна. Пропаганда марксистських ідей...

— На жаль, лише серед студентів та учнів.

— Це правда. До робітництва ми тільки починаємо топтати стежки. Інтелігентові за наших умов потрапити до майстрових все одно, що багатому в рай. Ось ви й приєднуйтеся до нас і допоможете.

— Приєднатися не штука. Організувати б хоч один робітничий гурток для початку, а тоді уже й приєднуватися. У залізничних майстернях, наприклад...

— Ви маєте надію вкорінитися в залізничних майстернях? Це було б пречудово!

— Хоче душа в рай, та гріхи не пускають. Щось не поспішає Новицький давати дозвіл. Муляю я очі київським жандармам. Сьогодні знову заходив до контори — нема місць і нема. Якщо не вдасться притулитися на службу, спробую пробратися через Сарцевича в польський гурток залізничників.

— Там, здається, соціал-демократична хіба що фразеологія.

— А ми влаштуємо маленьку революційку зсередини. Робітники за нами підуть, я певен.

— Уявляю тоді фізіономію лікаря Сарцевича! — засміявся Ейдельман, подаючи Мельникову руку. — Бажаю і вам, і нам успіху. Думаю, разом працюватимемо!

Блукаючи Подолом, Ювеналій знайшов був для себе підробіток — згодився возити тачкою вугілля до крихітної пекарні, що, мов ластів'яче гніздо, приліпилася під кручею. Колимаги не мали де розвернутися, і візники перекидали їх біля воріт у в'язку мішанину із глини, мокрого снігу та криги. Ювеналій попросив у хазяїна пекарні старих дощок, настелив через забагнучене подвір'я вузенький поміст і три дні тягав по ньому візка, що обривав руки. Найнявся він на хазяйських харчах і обідав разом з булочниками в задушному підвалі. Борщ був пісний, зате хліб свіжий і тривкий, і його можна було їсти досхочу; Мельников хоч і працював як віл, але вперше за останні тижні йому не смоктало під грудьми. Неприродно бліді від борошна, що в'їлося в шкіру, обличчя пекарів, запалені, червоні очі, худі граблясті постаті, обвішані зотлілим від поту лахміттям, голий дощаний стіл, важкий дух вологих стін, кислого тіста й поту — все це було так не схоже на салон Маньківської, на ліберальну балаканину інтелігентів, і недавній вечір у Маньківських видавався нереальним.

Світ обліг, скулився, звузивсь до хиткої дощаної кладки, по якій з пронизливим виском та скреготом котилося під задушним, ніби з повсті, небом колесо доверху навантаженого візка. Сіра імла висіла над Подолом, гнітила. Це був мокрий туман, перемішаний з пічним

димом та чадом; туман, що сповзав розмоклими, болотистими вуличками униз до Дніпра. Їдка мжичка воложила одяг, набивалася в легені, і Ювеналій ціліснічкі ночі в себе на Жилиянській задихався од важкого, набутого ще в «Хрестах» кашлю.

Четвертого чи п'ятого дня Мельников підгрибав разом з крижаною кашею останні шматки вугілля; день тільки хилився до вечора, але Ювеналій чомусь не радів сірому, приморочному світлу. Досі він закінчував роботу, коли вже геть темніло, в таку годину йому, стомленому, було вже не до гостин. Він тільки й міг, що, ніби ненароком, по дорозі додому зазирнути до свого шуряка Єршова в наївній, тремткій надії, що знову, як першого дня по приїзді до Києва, зустріне там Марію. Але ці дні Марія на Подолі не з'являлася.

Він довго чистив тачку та курич з булочниками. Але нарешті ж треба було зважитись. Господар пекарні давно розплатився, ще й сунув під Ювеналієву руку теплий білий буханець. Ювеналій почвалав до воріт, твердо поклавши звернути зараз праворуч, по Андріївському узвозі піднятися до старого Києва, а там Володимирською добратися до своєї кімнати. Це був його щоденний маршрут, відколи підробляв на Подолі.

Але відразу за ворітьми Ювеналій звернув ліворуч і пішов кривулястим провулком, що брався по кручі в бік Лук'янівки. Тим провулком, а відтак по стрімких дерев'яних сходах вони з Марією піднімалися першого дня по його приїзді до Києва. Було тепло. На кручах ще білів сніг, а згори ярками вже дзюркотіли перші весняні потічки. Він розповідав Марії про себе. Це було смішне дитинне бажання, яке з'явилося ще в Єршових, — розповісти цій дівчині про себе.

Він злякався того бажання, злякався раптового почування, що він ще зовсім молодий і життя його, власне, тільки починається. Досі Ювеналій мав себе за людину, яка багато пережила, багато бачила і для якої в житті залишилося єдине — робота. Звичайно, ішлося про роботу, пов'язану з його переконаннями. Так легше жилося. Бо не лякали жодні сподівані несподіванки: в'язниця, смерть. І раптом молода, вродлива дівчина вбігає до кімнати, як навесні, трапляється, впурхує у відчинене вікно синичка, і в хаті світлішає від її голосу, від її очей, від її рук.

— Познайомтеся — Марійка! — сказав Єршов, а Ювеналій стояв, як телепень, дивився в її очі, з а ч а р о в а н і очі, як він подумав потім, і усміхався чи то до дівчини, чи до світла, яке вона принесла. Далєбі, він був тої хвилини зовсім як сімнадцятирічний хлопчак. Хлопчак, який захоплюється дівчиною з першого погляду і вірить, що це нарешті справжнє, глибоке почуття. Ганна завжди передчувала в ньому цю здатність захопитися і довго не згоджувалася одружитися з ним, киваючи на вісім років, що різнили їх. Він уже і тоді був наївний юнак порівняно з розважливішою і мудрішою в цих питаннях Ганною: ображався, доводив, що їх єднає щось більше, аніж закоханість — ідейна спільність, і хіба важить що різниця у віці поруч з їхніми глибокими на усе життя переконаннями? Залишивши Ромни, він у 1885 році знайшов роботу на залізниці біля Конотопа. Спочатку кочегарив, чистив паровозні труби, змащував колеса, а невдовзі уже працював слюсарем у депо. Три роки в робітничому середовищі багато важли для Ювеналія: дошукуючись правди, він гортав не сторінки книг, а сторінки життя. По недільних днях приїздив у Ромни — у Ромнах жила, вислана поліцією з Петербурга, Ганна Галківська. У 1887 році вони разом з Ганною поїхали до Харкова, а ще через два роки одружилися. Перші місяці подружнього життя вони провели в тюремному замку на Холодній горі і навіть могли бачити одне одного з вікна камер, коли його чи Ганну виводили на прогулянку в тюремний двір...

Вони з Марією вийшли від Єршових разом і піднімалися по оцих ось дерев'яних сходах до Лук'янівки, де мешкала дівчина. Був теплий сонячний день. Ювеналій розповідав про себе та про Ганну. Він не міг не розповідати про Ганну, мусив розповідати, щоб з першого дня у їхніх стосунках не було двозначності. Звичайне собі знайомство, звичайна приязнь, а Ганну він любить, звичайно, любить, і чим більше розповідав про неї, тим більше в цьому переконувався і вже майже не завважував манливих Марієних очей. А дівчина сміялася до сонця, і в снігах, ніби відлунюючи, весело дзенькотіли весняні струмки. Вона сміялася крізь смуток, бо Ювеналій смішно розказував про зовсім не смішні пригоди, що їх так густо було на його тернистім життєвім шляху.

— Незадовго до арешту, восени вісімдесят дев'ятого, Ганна переховувалася у квартирі знайомих — її шукала жандармерія. За мною теж уже стежили, куди не ступиш, а слідом—ниточка: нишпорка в цивільному. А ми ж тільки-но одружилися. Ну, я вже мав деякий досвід змагання з нишпорками, поведу його по дворах і відірвуся, тоді ще по заковулках поблукаю, щоб переконатися, що хвоста нема, і до будинку, де Ганна. Із саду зайду, по ринві на балкон видеруся і в такий же спосіб під ранок повертаюся від власної дружини. Весело було... А ще веселіше у в'язниці. Поки працюєш по дванадцять годин біля верстата, ніхто не поцікавиться, гуляв ти сьогодні на свіжому повітрі чи не гуляв. А в тюрмі—турбота, бо ти уже, вважай, державна людина, числишся в паперах і згідно тих же паперів тобі належить кожного дня ходити на прогулянку. Гуляти — це означає покружеляти годинку у дворі, що і обширом, і високими стінами нагадує велику кімнату, стелею якої є небо. Ось і весь світ божий. Та ще прогулюєшся у товаристві двох озброєних варткових, які дуже пильно стежать, як би це я не пурхнув через огорожу. Якщо ведуть гуляти, то попередньо двір звільняють, тобто усіх женуть звідти. Мимоволі думатимеш про себе, що ти поважна персона...

Того ясного весняного дня в'язниця, з якої нещодавно вийшов, здалася Ювеналію похмурою химерою, що її породила хвора уява, тяжким сном, прокинувшись після якого, ще довго, милуючись світом, недовіркою усміхаєшся. Життя бачилося йому сонячнішим і щасливішим, аніж було насправді. Але й на жодну хвилину Мельников не забував, що не має права такими очима дивитися на Марійку чи прислухатися до її дзвінкого голосу. Бо він не належав собі, у нього була революція і була родина. Він сам вибрав свою дорогу. Потім, блукаючи, голодний і безпритульний по Києву, він думав про Ганну, про зародження їхнього почуття, що росло разом з усвідомленням ними самих себе і світу, в якому живуть.

...Тоді, у вісімдесят третьому, в будинку Мельникових, часто збиралася роменська молодь, і це був лише один з багатьох вечорів, але він запам'ятався, можливо, через те, що з Петербурга саме приїхала Ганна. У вітальні із старанно завішаними вікнами світилося, але

гості непомітно прослизували у флігельок, що в саду. Віра зупинила Ювеналія:

— Походи по саду, Ювко, нам поговорити треба. А мати каже, що вже сусіда скрадався до вікон. Розумієш?

— Я у вас усе тільки за сторожа,— образився Ювеналій.

— Сторожувати ми теж не кожному доручаємо. Ти це знаєш. А тобі віримо.

— Добре,— погодився Ювеналій.— Але завтра ти мені розповіси, про що ви говорили.

— Розповім усе, що можна розповідати. Спасибі, Ювко.

Була ніжна весняна ніч. Пахло розімлілою землею, першою зеленню, весна видалася пізньою, але дерева уже розбрунькувалися. Ювеналій, прислухаючись до ночі, чатував у саду і мріяв про час, коли поруч з Вірою та Ганною боротиметься з неправдою, за волю і щастя робочого люду. Від тих думок кров усе швидше пульсувала в скронях, а майбутнє здавалося таким привабливо світлим, що він подумки підганяв кожну мить часу, який плив над весняною землею у вимріяне завтра... Потім гості Мельникових зібралися у вітальні і тихо, впівголоса співали. Вони співали давню українську пісню, сумовиту й зворушливу, пісню про дівчину, що її суджений пішов на війноньку і наклав головою в бою з ворогами, а дівчині тепер дівувати довіку. Але крізь сум у пісні пробивалася й шаноба до вояка, оборонця рідної землі та народної волі, а може, то співаки вкладали в старовинну пісню свій молодечий запал і пристрасне бажання боротися за вимріяні ідеали. Ювеналій, схвилюваний своєю причетністю до чогось більшого, значимішого, аніж довколишня провінційна буденність, а ще й присутністю Ганни Галківської, біля якої ніяковів, сидів у куточку, між дверима та буфетом, і, затамувавши подих, слухав пісню. Коли пісню доспівали, Ганна,— вона була в строгій темній сукні з білим комірцем і білими манжетами на рукавах,— дістала з сумочки декілька тоненьких аркушів і почала читати. Це була промова засудженого до страти народовольця Грачевського на недавньому «процесі сімнадцяти»:

— «...Ні, я не можу визнати себе винним за нинішнього ставлення державної влади до народу та суспільства, коли ані родинне вогнище, ані особистість грома-

дян нічим не гарантовані од свавілля урядових таємних і явних агентів, коли за самої простої підозри в так званій політичній неблагонадійності сотні осіб кидають до в'язниць, наражають на всі жахи одиночного ув'язнення, що призводить до смерті, а то і божевілья, коли інші сотні осіб без постанови суду за такими ж достеменно підозрами в політичній неблагонадійності можуть бути схоплені, одірвані від праці й родини та відправлені так званим адміністративним порядком за тисячі верст на північ і схід Сибіру. За зазначених умов я не лише вважаю, що маю право захищатися із зброєю в руках, коли на мене нападають урядові агенти, я вважаю навіть морально обов'язковим для себе захищати так само й інших від їхнього свавілля...»

І вже не було в Ювеналієвій душі смішкуватої, дитинної заздрості до старших товаришів; він раптом подумав, що сьогоднішній вечір—один із найщасливіших за його останні, «дорослі» роки, хоч і не міг собі як слід пояснити, звідки взялося це раптове відчуття щастя.

Аж тепер, коли справді став до лав тих, хто не схилив голови перед деспотизмом та брехнею, він зрозумів: відчуття великої братерської спільноти з кращими людьми своєї епохи і є щастя. Те, що єднає його і Ганну, не переважити жодному захопленню. І розуміння цього допомагало йому опиратися чарам Марійчиних очей, Марійчиного сміху. Він уже не боявся думати про дівчину, хоч і обминав Дорогожицьку вулицю, де вона мешкала, щоб не зайти до Марії раніше, аніж це личило б звичайному знайомому.

І сьогодні, чим вище піднімався він по сходах над темними, оголеними від снігу урвиськами, над мозклим Подолом, що засвічував у молочно-сізих сутінках перші вогні, тим помітніше згасала його рішучість. Але ноги уже самі прямували на Дорогожицьку.

Поки причвалав на Лук'янівку, зсутеніло. Темні вікна будиночка Кулішів ураз зупинили його. Глухо гупали об кригу лопи двірників. Ліхтарник волочив по багнюці драбину. Мжичка густішала, й уже сіявся із низького, похмурого неба дрібний дощик. «Така тоскна весна,— сиротливо подумав Ювеналій і пригадав свою пусткувату кімнату на Жиланській. Вечорами в ній тільки й звуків було, що за шпалерами прусаки.— Справжнісінька тобі осінь, ані просвітку. А все тому, що Маріїні вікна не світяться.— Ювеналій примусив себе всміхну-

тися: — Вона тільки й сидить та чекає не дочекається мене. Ой, чи ж знайде Мельников, якого бачила лише півгодини, обличчя навіть не запам'яталося...»

Він перекинув буханець під ліву руку й намірився іти далі, коли за чорними шибками спалахнув сірник і дві долоні затепіли навколо рожевого скла лампи. Марія підійшла до вікна, засмикнула фіранки. Шибки взялися більмами. Ювеналій, кепкуючи із своєї нерішучості, постукав у двері. Навіть не гадав, що здатен так хвилюватися. Дівчина, мабуть, щойно повернулася з вулиці, бо ще була завинена в теплу хустку.

— Добрий вечір у вашій хаті,— мовив Ювеналій.— Не чекали гостей?

— Добрийвечір, Ювеналію Дмитровичу. А гостям ми завжди раді.

— Навіть таким забрюханим? — Він подивився на свої чоботи.

— Мабуть, з Подолу?

— Вгадали.

— Я вчора була на Житнім базарі, ледве вилізла.

— Ось вам, тільки-но з пекарні. Ще тепленька. Заробив у хазяїна — ревно працював.

Він поклав на край столу білий буханець.

— Ви знайшли роботу? — запитала Марія, не приховуючи радості.— Лишаєтеся в Києві?

— Поки що залишаюся. Але з роботою кепсько. Жандарми не поспішають пригрівати мене біля себе. Се я так, підробляв на Подолі. Вугіллячко возив. Весела робота, не занудьгуєш...

— А ви на завод Греттера не стукалися? Тато казали, що там ніби потрібні робітники.

— Уже відмовили.

— А на «Арсеналі»?

— Ну, до такої фортеці неблагоннадійних і на кілометр не підпускають. Щось ніби буде в залізничних майстернях. Ось-ось мають сказати.

— Та ви сідайте. Чаю вип'єте? Самовар ще гарячий. Мабуть, мати тільки-но пішла з хати, до сусідки збиралася на посиденьки. А я в подружки була. Давайте ваше пальто.

Вона була в темному, це їй дуже личило. Від самовара пашило теплом, теплом пашило й від склянки з чаєм, і від мідного підсклячника, й від Марійчиного обличчя, на яке падало рожевувате пасмо світла.

— Я чомусь переконана, що ви ось-ось знайдете роботу. Душа моя відчуває,— казала вона, подаючи в поглив'яній мисочці домашнє печиво. Й дивно, Ювеналій теж починав вірити, що незабаром працюватиме.

— Ви казали, дружина закінчила фельдшерські курси? То їй легше буде влаштуватися, аніж вам.

— Вона дитину чекає. І хвора. Та ще й під наглядом поліції...

— Мені б дуже хотілося, аби у вас все було добре. Яюсь я навіть молилася за вас,— ніяковіючи, призналася Марія.

— Дякую. Ви така щира й добра. Коли у вас неприємності, ви, мабуть, засинаєте в глибокій певності, що завтра все-все повернеться на краще? Правда?

— Правда. Я заплющую очі й кажу: хай завтра усе буде добре.

Обоє засміялися.

— У в'язниці перші дні я теж засинав із щасливою надією, що завтра мене раптово звільнять. Відчинять двері камери й скажуть: ідіть, куди вам хочеться. І я несподівано перенесуся на луки над Роменкою. Але прокинешся вранці: той самий каземат, шматочок заграбованого неба...

— А у в'язниці, мабуть, страшно? — в її словах бринів біль і співчуття.

— Що ж там страшного? Тебе годують, охороняють. Безпечно й затишно, стіни такі, що ніякий сіверець не продме.

«Кімнатка — п'ять кроків завдовжки і три завширшки, стеля склепінням, одне віконце, хоч і не дуже маленьке, але пропускає дуже мало світла, грифельна підлога, парова пічка, яка не дуже гріє, та електрична лампа, яка гаситься тоді, коли хочеться світла, і світить, коли хочеш спати,— усе це ніби не гармоніює із застосуванням наукових удосконалень. Але це все це не біда. Не особливо образливо, коли ображає тебе яканебудь електрика чи бере мороз біля парового опалення, а ось про людей не можна того ж сказати. Найприродніше бажання, коли тебе зачинять у клітці, подивитися, що робиться за межами клітки. Ось і виглянув я у вікно. Той ж миті кватирка в дверях відчинилася, і найувічливіше мовиться: «Дивитися у вікно не можна». Позаяк правило. І як почали мені дошкулуюти

різними «не можна»: не можна співати, навіть уніголо-са, не можна мати більше, ніж одну книгу — стільки різних «не можна», що одразу може здатися, що і жити «не можна» — лягай і помирай... Взагалі будь-які прояви особистості, індивідуальності навмисно придушуються, придушуються прямо з метою зробити ув'язнення ще тяжчим... І яким дивним не видається тобі, мамо, але це ставлення надзвичайно добре впливає, на мене у всякому разі... Ніхто тобою не цікавиться, мало хто знає навіть прізвище, а величають мене найчастіше — № 826-й, а щоб не забути, до рукава пальта пришили й номер. Таке ставлення є, звичайно, не результат якої-небудь дисципліни (хоч вона і є, звичайно, і навіть її аж задосить), а просто результат відомої пітерської індиферентності... Однак ж нічого, живуть люди; живу і я уже третій місяць — і живий. Хотів ще додати «дужий», але цього сказати не можу. Слабую трохи».

З листа Ювеналія Мельникова
до матері

— І вам ніколи-ніколи не було страшно?

— Скажу: не було — не повірите, подумаєте, що хвиуюся. Було не страшно, а скумасно було. У нас на Чернігівщині так кажуть... Ти втрачаєш ім'я, тебе знають лише за номером — 826-й, виходь! Ти вже ніби не існуєш, як людина. Але найскумасніше у в'язничній лікарні. Лежиш собі цілими тижнями, здихаєш, і що кому до тебе? Тільки мацають, чи ще не захолов. Я захворів було на тиф. Кілька днів марив, а потім примовк, знеслилися; а санітари подумали, що мені вже гаплик. Поклали мене на мари і — до покійницької. І ось у довжелезному порожньому коридорі покійник раптом заворушився і на повний голос заспівав: «Повій, вітре, на Україну». Уявляєте, що зчинилося? Санітари так перелякалися, що кинули мари посеред коридора, дременули геть і довго не наважувалися підходити. Викликали чергового лікаря: покійник ожив! Ну, той уже, дякую йому, мене догледів. Тільки завдяки йому і видряпався з хвороби.

— Боже мій.. І за що тільки люди страждають?

Марія притулила до губів долоні й так застигла.

— А далєбі, за те, щоб зватися людьми.

— А невже вас ніколи не вабило звичайне, затишне, людське життя?

— Чому ж, я люблю родину, затишок. Але хіба я винен, що природа дала мені розум, який годі приспати, дала очі, що бачать трохи глибше, ніж очі Семена, Василя чи Дем'яна? Але ж це звичайна річ, що, коли мій розум аналізує, а очі бачать глибше, я зобов'язаний сказати тому ж Семенові, Василеві чи Дем'яну, що стіна не чорна, а біла, й небо не сіре, а блакитне. Коли я цього не скажу з гидкого, обивательського перестрашу, я себе не поважатиму, я не людина, я гірший від тварюки...

— Але ж це супроти начальства, а в начальства й поліція, і жандарми, і війська сила-силенна!

— А ви що думаєте — я один такий? — усміхнувся Ювеналій. — Нас уже тисячі, а невдовзі будуть мільйони. Ви думаєте, у Києві і справді так тихо, як здається? Коли б ми могли чути роботу мізків, які зважають, аналізують побачене, на власній шкірі відчуте! Пройдіть по робітничих вуличках, ось хоч би на Шулявці, Лук'янівці — насіння проростає, до сонця пнеться. То насіння ненависті й гніву до тих, хто п'є з народу кров, а ненависть — ніби ріка, перетята греблею. Неминуче приходить весна, сніги тануть, ріка повніє і прориває греблю. Хто тоді спинить ту повінь — поліція, військо?

Марія заворожено дивилася на гостя.

— Але ви... — у її голосі зазвучала непідробна тривога й жаль.

— Я? Що — я...

Він узяв у долоні склянку з часм:

— Ось теплий чай, самовар, лампа під рожевим абажуром, і ви... Чудовий вечір, правда? І дякую долі, що він є. А який буде завтрашній вечір — невже усе життя лише цим і клопотатися, цим і жити? Думаєте, тремтіти за зачиненими віконницями безпечніше, ніж готувати революцію? А раптом землетрус, чи пожежа, чи стеля підгниє і впаде на голову, — його очі іскрилися їдким пересміхом. — Або із'їси несвіже й отруїшся. Або лампа вибухне й обпалить. Або холодного вип'єш чи гарячого. Або переїси, або недоїси. Або переп'єш, або вчадієш і не прокинешся вранці. Або розбійник з ножем підскочить до тебе в темних сінцях. Або під периною задихнешся. Або...

Марія відкинулася на спинку стільця й весело засміялася.

Він одяг чисту сорочку, що їй ще мати в Ромнах випрасувала, довго хорошив пальто, вакував чоботи, буцім збирався на побачення. Щось підказувало йому: сьогодні має вирішитися, чи працюватиме він на залізничці. Якщо складеться на добре, він муситиме з'явитися в залізничні майстерні перед очі начальства, яке буде, звичайно, поінформоване про «неблагонадійного» зарані. Хоч зовнішність «політичного» не викличе у начальства підозр і перестрашу.

Ювеналій відчував, що конче потрібний зарібок, попри невлаштованість, попри мрії про революційний гурток серед залізничників, він ще й скучив за квилінням металевої стружки під різцем, за металево-мастільним духом цеху, за гомоном робітничого гурту в перерві. Він пригадав Івана Самичка, його вправні, гнучкі пальці, що грали на токарнім верстаті, наче на роялі, пригадав свою першу самостійну роботу — з філігранною точністю виточений мідний кубик. Він подарував його матері, коли вирушав з дому на власний хліб. Мати досі береже ту цяцьку. Після першої самостійної роботи він кілька днів ходив гордий з того, що метал, холодний, мертвий, непрístupний метал покірно вволює його задумку.

«За фахом він був слюсар, але знав, окрім слюсарного, багато ремесел».

Б. Ейдельман, «Перший з'їзд РСДРП», ДВУ, 1926 р.

А тепер ось він змушений оббивати пороги контор і у всіляких чинуш просити роботи, наче милостині. Віл, що проситься під ярмо: «Впряжіть мене, люди, будьте милостиві...»

Сумно.

Коли підходив до залізничних майстерень, хвилювався: якщо відмовлять, тільки й залишиться, що вертати з Ганною в Ромни. Хоч би на якийсь рік-два, поки київська жандармерія трохи забуде його. Він пригадав свою обіцянку петербурзьким товаришам влаштуватися в Києві і протягти ниточку від київського робітництва до пітерського та московського. У групи Михайла Бруснева з Москвою міцні зв'язки. «Ет, Михайле, бачиш, як мене тутечки зустрічають. Але ми ще поборемося, — мовив подумки з несподіваною люттяю. — Щось ти, Мель-

ников, як мокра ганчірка став. Візьмуть не візьмуть, мідний кубик, спогади дитинства. Біля верстата стояти, бачите, йому закортіло. А потім захочеться власного будиночка десь на Шулявці. Увечері вертаєш додому — чай з жінкою біля самовара розпиваєш... А знову в «Хрести» не хочеш? Робота для тебе знайдеться, як би не старався генерал Новицький, знайдеться незалежно від того, візьмуть тебе до залізничних майстерень чи ні. Тільки не токарна робота. Робота, за яку платять не карбованцями, а роками холодних казематів. А де прикласти руки до того святого діла — у Києві, Москві, Казані чи Ромнах — яка різниця? Уся імперія зараз — цех, де найсвідоміші, найсумлінніші люди виточують майбутнє. Ти з ними, і будь з того щасливий, а то знайшов причину для хвилювання — на роботу не візьмуть...»

Він справді невдовзі опанував себе і, коли зайшов до кімнати, що вже снилася йому в кошмарних снах, так часто переступав її поріг останніми тижнями, аби почути ввічливо-знущальне: «Прошу пана зайти позавтра...», був з обличчя незворушний та розважливий. Чванькуватий чиновничок з чорними фарбованими вусами бігав пухкими пальцями по столу, встеленому паперами, й холодно дивився повз Ювеналія.

— Нічого втішного для вас, пане Мельников. Місць у нас немає і найближчим часом не передбачається.

Але голос його звучав сьогодні ще зимніше, ніж завжди, й не було звичного: «Загляньте по декількох днях...»

— Коли ж мені тепер зайти? — надивовижу спокійним голосом запитав Мельников, ніби тільки й сподівався, що на таку відповідь.

— Зазирніть якось, — невиразно промимрив чиновник. — До нас он тут щодня сотні приходять. Ми ж про всіх не можемо пам'ятати...

Ювеналій примусив себе ввічливо вклонитися і вийшов. У довгому темному коридорі стояли попід стінами перехняблені постаті таких же, як і він, прохачів. Утім, вони мали більше надії потрапити до майстерень. Бо вони не «політичні злочинці». Йому ж, мабуть, доведеться розпрощатися з мріями про залізницю. Ці холодні очі й презирливо зверхній голос про щось свідчили. Пильно стережуть вони залізничників од революційних мікробів. Справжнісінький тобі соціальний карантин.

«Царський уряд здався на благання охранки про необхідність для безпеки держави проціджувати залізничних службовців, що наймаються, через жандармську фільтровку. Міністерствами внутрішніх справ і шляхів сполучення було видано з цього приводу відповідний циркуляр, у зв'язку з яким—бо Ювеналій перебував під негласним наглядом поліції— київська жандармерія запитала департамент поліції, чи можна допустити Мельникова до робіт на залізниці».

В. Перазич, «Ю. Д. Мельников»

Хтось наздогнав Ювеналія в коридорі й обережно взяв під руку. Це був панок із конторських службовців, що сидів у тому самому кабінеті, куди щойно заходив Мельников, але за іншим столом, збоку. Він одвів Ювеналія далі од вікна й поспіхом, зиркаючи на двері кабінетів, зашепотів:

— Пане Мельников, ми незнайомі, але мені про вас все розповідав пан Сарцевич. Мушу засмутити пана, проте не ходіть уже сюди, не губіть часу й сил. Нічого-сінько ви не виходите, бо вже прийшов папір на пана в Петербурга. Департамент поліції заборонив Мельникову працювати в залізничних майстернях, позаяк він єсть неблагонадійний.

Ювеналій намацав у сутінках пітню долоню зичливця, потиснув її і пішов до дверей:

— Спасибі.

Але знайомий Сарцевича ще на хвилю затримав його.

— Прошу пана, нема за що дякувати. Якщо пан розуміється на електриці, то пан Савицький шукає спеціалістів для своєї електричної станції. Це поруч із театром, прошу пана. Савицький вас візьме, бо електриків у Києві мало, а з генералом Новицьким вони приятелюють...

Він вийшов із залізничної контори і почалапав, куди очі бачать. Падав сніг, густий, мокрий. На станції за каламутно-сірою стіною негоди пронизливо гукали паровози. Колимаги з вантажами, що плуганилися од станційних складів у місто, важко пльохали колесами в баюри, повні крижаної води. Сніг одразу танув, втоптанний чобітьми перехожих у грязюку.

«...Департамент поліції має честь сповістити ваше пресвосходительство, що приймати сина колезького регіст-

ратора Ювеналія Дмитровича Мельникова на службу в залізничні майстерні небажано».

Береги розповнілої Либеді наче встелені полотнами: деінде крізь те полотно вигулькувала прозелень пагорків; хоч весна й була марудна, холодна, але життя прозірало навіть крізь сніг. Ювеналій подався понад Либіддю. Людський натовп на якісь хвилини збридився йому. Здається, він ще ніколи не був у такій скрутній ситуації. В'язниця — то інший світ, там нічого не вимагаєш од життя, лише рвешся на волю, бо здається, що варто тільки ступити за тюремні ворота і ти — вільний. Але воля, як і все на цім світі, дуже відносна річ. Воля — це коли ти в трохи більшій клітці, аніж в'язнична камера. Його лише перевели до просторішого каземату, а він подумав був, що це воля. Ми всі у в'язничних камерах, цілісіньке життя, тільки в одних камери зовсім крихітні, п'ять ступенів завдовжки й три завширшки, а для інших відведено трохи більше. Але в тіснішій камері тебе хоч годують, а тут ти вільний помирати з голоду разом із своєю сім'єю. Він подумав про Ганну, і серце йому зайшлося з болю. Раптом помітив, що в такт ході щось мугикає собі під ніс. Це була чорна пісня, пісня без слів: лише мотив, протяжний і тоскний, як цей мозклий, студений день, як низьке сіре небо над головою, пісня глухого відчаю:

— М-г-г-гу-гу-м-м-м...

Він довго блукав над Либіддю, аж поки не засмоктало під грудьми. Тоді згадав, що сьогодні й крихти не мав у роті, та й почвалав на Єврейський базар до знайомих перекупок поласувати вареними тельбухами.

Коли Ювеналій вернувся до себе на Жилианську, вже сутеніло. Мав кепський настрій, до пари негоді — змарновано ще один день, він нічого не зробив ні для себе, ні для боротьби. А хто знає, чи багато тих днів попереду? Він усе важче кашляє — мабуть, від сирості та недоїдання. «Хрести» залишили по собі пам'ять.

Ювеналій застудився, тільки-но їх привезли в Петербург. Його козакин, та ще на літній підкладці, не годився для пітерського клімату, північні вітри продували тонке сукно наскрізь. А лікування в тюрмі звісно яке — або помреш, або видужаєш. Ювеналій не помер, але так охляв, що, ледве вичунавши після одної болячки, за-

хворював на іншу. Організм майже не опирався хворобам. Тоді було Ювеналію дуже зле, що й казати.

«...І сонце, і місяць не тішать — не наші вони, а якісь чужі. Дні спливають страшно. Ждеш не діждешся строку, хоч і залишилося лише 22 дні. Уявляю, як важко було б чекати строку, якби я був дужий. А то ж я ще й каліка. Ходжу на костурах...»

З листа Ювеналія Мельникова до матері

Хазайка квартири, відчинивши двері, подала йому телеграму.

Ганна приїздила сьогодні, вечірнім поїздом.

Після Казані, де Ганна мала тяганину із своїм фельдшерським дипломом, а Ювеналій пробував зв'язатися з групою новонародників, що схилилися до марксизму, вони не бачилися. Казанська жандармерія докопалася до організації, треба було чекати арештів, і, щоб випадково не потрапити в тенета, Мельников змушений був повернутися до Ромен, а вже з Ромен, одержавши тимчасовий паспорт, виїхав до Києва. Минуло понад три місяці. Він передчував, що казанська зима, звичайно, не додала Ганні здоров'я. І все ж не сподівався, що дружина приїде така хвора. Мабуть, до цього спричинилася вагітність.

Ганна заледве вийшла із вагона, заточилася і, напевно б, упала, якби Ювеналій вчасно її не підтримав. Вона повернула до чоловіка жовто-сіре в світлі газових блимавок на пероні обличчя, на якому лишалися живими хіба що очі, й спробувала усміхнутися куточками тонких, висхлих губ. Гаряча хвиля жалю й скорботи хлюпнула в Ювеналієві груди, й відразу всі його турботи, поневіряння видалися такі незначні поруч із трагедією цієї жінки, майбутньої матері їхньої дитини, що йому стало соромно за свій сьогоднішній розпач. Він теж усміхнувся, хоч ще ніколи усміх не давався йому так важко.

— Ти непогано виглядаєш як для останнього місяця вагітності.

Ганна вдячно стисла йому долоню. Руки жінки були неприродно гарячі.

Згадав, як перед одруженням вони присягалися, подібно до героїв Чернишевського, ніколи не приховувати одне від одного своїх думок. Сьогодні він чи не вперше свідомо казав дружині неправду. Але ні хвилини не картав себе за те, навпаки, дедалі старанніше підфарбовував непривабливу дійсність; це було єдине, що він міг задля неї зараз зробити, послуга, якої вона, здається, так потребувала.

— Як у тебе з роботою? — запитала Ганна, коли вони подалися через пристанційний майдан до шереди візників.

— Ще не працюю, але вже майже про все домовлено, — він пригадав панка із залізничного управління. — Якщо в останній мент жандармерія не брикнеться, буду на електричній станції. Цими днями з'ясується.

— А ти писав про залізницю.

— На залізницю зась... Там кар'єри, моя Ганночко, мені вже не зробити. На залізницю після пітерських «Хрестів» не беруть. Наказ департаменту поліції. Буду електриком.

— Хіба ти на цім знаєшся?

— Школа Холодної гори. У харківській в'язниці цілісні дні воював з блощицями та студював книги з електротехніки. Навіть курс харківського професора Шимкова пройшов самостійно на тюремнім дозвіллі. І в «Хрестах» дещо почитував. Хоч «Хрести», чесно кажучи, не пробуджують інтелектуальної спраги. В'язниця модерна, збудована за останнім словом науки й техніки, парове опалення, електрика, чудові майстерні. Та коли бачиш, на що згодився людський розум, опускаються руки і з'являється відраза до науки. Пам'ятасц, я в Харкові збирався вступити до інституту, вивчитися на інженера? Техніка вабила мене з дитинства. А у в'язниці зрозумів, що вірю в єдину науку — науку, що вчить, як переробити світ, аби люди жили щасливо.

— Ти багато думав у в'язниці?

Вони сиділи поруч у візку, що котився униз від вокзалу по калюжах та баюрах, проте ледве бачили одне одного — такий густий туман висів над вечірнім містом. Ганна все важче бухикала. «Гнила весна. Ганні б до Криму зараз, — тоскно подумав Мельников. — Але ж де тих грошей дістати на Крими та Кавкази, коли не знаєш, чим заплатити за кімнату? Та й дитина ось-ось...»

— Це єдине, що в'язневі не можна заборонити, як би не хотілося того начальству. Я думав і слухав розумних людей і знову думав. У «Хрестах» я вперше почув слово «соціал-демократ» і вперше відчув себе марксистом. Маркса я ще в Харкові читав, а ось марксистом став у «Хрестах». Ось я за яку науку тепер. Вона омолодить світ, Ганно. У Харкові ми ходили ще навпомацки, хоч шлях обрали правдивий...

«Це був час теоретичних пошуків у зв'язку із усвідомленням краху народовольства, період першого розмежування в Харкові навпомацки, без знайомства з творами Плеханова, марксизму, що накреслювався, і революційного народництва, яке робило спроби повести за собою і кинути на шлях терористичної боротьби сили, зібрані упертою роботою пропагандистів в передових верствах робітничого класу».

В. Перазич, «Еженедельник
«Правды», № 14, 1920 р.

— Ти подорослішав.

— А хіба в Харкові та Ростові я був дуже хлоп'якуватий?

— Я ніколи не забуду, як ти, будучи вже за усіма законами імперії моїм чоловіком, прокрадався на побачення до власної дружини через балконні двері...

Вони дружно і вперше за цей вечір по-справжньому весело та щиро засміялися. Тут не треба прикидатися і штучно бадьоритися, згадувати було приємніше, ніж думати про сьогоднішня. Хоч і тоді, звичайно, усе було не так весело, як тепер їм згадується. Просто були вони молодші. У Харкові Ганна училася на акушерських курсах, але не мала прописки, а жандармерія хотіла будь-що вижити політично неблагонадійну з міста.

«Ганна Андріївна Галківська, будучи на вісім років старша Мельникова, уже в 1887 році потрапила під нагляд поліції і була вислана з Москви на батьківщину... Ганна Андріївна... по приїзді з Москви революційної діяльності не залишила, а навпаки, увійшла до складу революційного робітничого гуртка у Харкові, працювала і в гуртку робітників у Ростові-на-Дону і по справі

Михайла Павловича Конотопова постановою департаменту поліції від 11 липня 1890 року віддана під негласний нагляд поліції».

В. Невський, «Від групи Благоева до «Союзу боротьби», Державне видавництво, Донське виділення, 1921 р.

— Здається, ми тільки й пожили родиною, що в Ростові. Декілька більш-менш спокійних тижнів.

— Якщо те життя можна вважати спокійним. Чесно кажучи, я щодня чекав арештів. Я давно відчував, що нас вистежили.

— Все одно арешт був несподіваний. Ти навіть не встиг знищити листів од харківських товаришів і каталоги забороненої літератури.

— Кожен арешт несподіваний, якщо навіть чекаєш на нього. Не хочеться вірити, що сьогодні над головою блакитне небо, а завтра тебе, мов звірюку, посадять до мурованої клітки. Втім, жандарми й без листів усе знали. В організації був зрадник.

— Поки ти сидів зі мною в ростовській в'язниці...

— З тобою,— посміхнувся Ювеналій.— Ти в однім крилі, я в іншому. За три тижні я жодного разу тебе не бачив.

— Зате я бачила, коли тебе виводили на прогулянку. З вікна моєї камери було видно глухий кут тюремного двору. Так сумно було дивитися на тебе — з руками за спиною у кам'янім колодязі. Перші дні я навіть плакала.

Він одгорнув край Ганниної рукавички й ласкаво погладив дружину по гарячій руці.

— Хіба ти не знала, що на тебе чекає, коли виходила за мене заміж?

— Ой Ювко, чому не знала? Ось коли тебе перевели до харківської в'язниці, мені і справді стало страшно. Я почувалася такою самотньою, відрізаною од усіх. Коли б ще не Вірині листи...

— Віра у нас молодець! Вона добре знає, що таке одиначна камера і як хочеться вірити, що по той бік тюремних мурів про тебе не забули. Та й роки в Сибіру, в засланні — теж чималий життєвий досвід... Пам'ятаю,

під час її першого арешту в Ромнах, раптом дозволили побачення. Після двох місяців ув'язнення вона видалася мені такою блідою, змарнілою, самі очі світилися на обличчі. Сидимо ми одне навпроти одного, мати поруч плаче, а з кутка в куток кімнати ходить, погримлюючи шаблюкою, жандарм. І хвилини, відміряні на побачення, скрапують, скрапують. Я, правда, натяками зумів розказати про все, що знав. А потім її знову, гримнувши засувами, ковтнула тюрма. Це було страшно, але в моєму серці страху майже не було, навіть тоді. Вони думають, що залякають нас в'язницями, але в'язницями залякаєш хіба що обивателів, яких і немає потреби лякати, вони від народження перелякані, а людей, які зважилися на боротьбу, вже нічим не залякаєш. Віра й мені писала у в'язницю довжелезні листи. Там кожне слово цінуєш. А пам'ятаєш, як ви проводжали нас по ранковому Харкову на вокзал, коли ми «переселялися» в п'терські «Хрести»?

— Таке хіба забувається? Ви з Володимиром Перазічем, Андрієм Кондратенком та іншими товаришами — на чолі колони. Там і ланцюг конвоїрів найгустіший, — політичні! За вами, брязкаючи кайданами, ішли на каторгу карні злочинці з Андріївського централу, а вже у хвості — решта, сіра тюремна «кобилка». Знову ланцюг конвоїрів, і вже за конвоїрами — ми: матері, дружини, сестри, щоб не відстати. Збиваємо ноги об бруківку, бо ж дивимосся не під ноги собі, а на вас. Ніби можна надивитися перед розлукою...

— А місто ще спало, і якоесь не вірилося, що там, за вікнами, в теплі, люди бачать приємні сни, а прокинуться — питимуть чай...

— Ой і родина ж у нас із тобою, Ювко. Тільки й спогадів, що про в'язницю.

— Ти ніколи не шкодувала, що...

Візник зупинив коня біля під'їзду будинку, де Ювеналій наймав кімнату. Ганна і Ювеналій навпомацки піднімалися по темних сходах, що пропахли людським стовковиськом, блощицями, випарами кухонь. У кімнаті Ювеналій засвітив лампу — за гас він доплачував хазяйці окремо, бо ночами читав. Світло вихопило із темряви залізне ліжко, застелене старенькою ковдрою, големозий стіл і стос книг у кутку, на Ювеналієвім чемодані.

— Ну, ось наша обитель,— з гіркою в голосі мовив Ювеналій і швидко додав: — Не хнюп носа. Я одержу платню, тоді пошукаю щось краще.

Ганна зняла пальто й лишилася в чорній широкій сукні. Дрібно ступаючи, ніби йшла по слизькому, підійшла до ліжка й сіла, важко відкинувшись до стіни. Вона все ще не віддихалася після сходів і жадібно хапала ротом застоєне кімнатне повітря.

— Ти питаєш, чи не шкодую я...

— Знаєш, я ще в Харкові не мав спокою від цього проклятого питання. Примирити природний потяг до особистого щастя і суспільний обов'язок чесної людини в наш час важко. Боротьба вимагає людину всю. Я знав, як мало затишку можу дати тобі, й не хотів заступити від тебе світло. Можливо, з кимось іншим ти була б принаймні спокійніша.

— Що казати, я жінка, ось буду матір'ю, і вся наша невлаштованість... Але біля тебе я завжди почувалася людиною, яка живе на цім світі не лише задля того, щоб їсти й пити. І це головне. І я дуже щира, коли кажу, що була щаслива з тобою.

— Чому була, Ганко? В нас ще стільки попереду! — Він одчинив кватирку — ввійнуло вогкою свіжістю, за вікном лопотів дощ.

— Ми дорослі люди, Ювко, і колись присягалися дивитися правді у вічі. Якби я вірила в бога, я б просила зараз одного — хоч трохи підростити нашу майбутню дитину. У тебе є революція, Ювко, тобі буде не до пелюшок.

Він довго стояв біля вікна й не знаходив, що сказати. Почувався хлопчаком біля жінки, що стільки вистраждала й мужньо дивилася реальності в очі; його штучна бадьорість, мабуть, здавалася їй такою смішною!

— Дощ періщить. Ти привезла до Києва перший весняний дощ. Мабуть, нарешті поверне на тепло. І Київ за ніч відміє. Хочеш, я поставлю самовар?

— Дякую, Ювко, я б справді випила зараз гарячого. — Ганна повільно заплющила очі, і Ювеналій здригнувся од гнітючого передчуття — таким пригаслим видалося її виснажене, зморене лице.

Наступного ранку Мельников із злою, відчайною рішучістю будь-що влаштуватися на роботу подався до Савицького. Нещодавно організована в провінційному,

але промислово перспективним Києві передбачливими ділками Савицьким та Страусом, що мали добрий зиск із технічного прогресу, електрична станція містилася біля міського театру, навпроти приватної бібліотеки, де Мельников уже тижнів зо два брав під заклад книги та журнали. Але в бібліотеці він бував лише увечері, й нова контора «Товариства електричного освітлення», як вона офіційно називалася, не впала йому в очі. Тепер побоювався, що запізнився й робітників уже набрали.

Але Савицький, стрункий, як на свої літа, зібраний і достеменний у рухах чолов'яга, що хоч і був у цивільному, проте виказував себе як недавнього флотського офіцера, дивився на відвідувача зацікавлено.

— Тямиш в електриці?— звичка звертатися до незнайомої людини на «ти» теж, мабуть, мала засвідчувати армійську вислугу. Проте більшість хазяїв не опускалася до того, щоб казати робітникам «ви».

— Та так, пане Савицький, децо тямлю.

— У нас треба пройти випробування. Невеличкий екзамен.

— Хоч зараз, пане Савицький.

— Бач, який меткий. Грамотний? Де учився?

— В реальному училищі.

— З яких ти?

— Син колезького регістратора.

— Чого ж у робітники, а не по службовій лінії?

— Не довчивсь, хазяїне. Батько розорився. Не поталянило старому. А дітвори багато. Отак і розбрелися, хто куди,— він сподівався сентиментальними вигадками вколосати підозріливість флотського офіцера.

— Де працював?

— На залізниці. З шістнадцяти літ.

— Пашпорта маєш?

— Аякже, хазяїне. Ласкаво прошу.

— Так-так. Мельников Ювеналій Дмитрович. Ромни. Земляк, з Полтавщини. Пашпорт я поки що в себе залишу. А завтра приходь, перевіримо, що ти там знаєш.

Савицький провів Ювеналія до самих дверей уважним, суворим поглядом.

На вулиці буюла справжнісінька весна. Після дощової ночі випогодилося, й сонце сяяло з блакитного, ясного неба. Водяні потоки дзюрчали по узбіччях вулиць у бік Хрещатика. З-під темної вкоченої криги прозирала бруківка; деінде на пагорбах уже підсихали, па-

руючи, хідники. Перед міським театром на Володимирській брѳохалися в калюжах бродячі свині. На осонні, під стінами нових кам'яниць, що росли в розбудованім Києві, наче гриби по дощу, вздовж усієї Фундуклеївської стояли, простягаючи руки, жebraки й каліки; квартальні гнали їх геть, ніби зграю гелготливих гусей; але за межами кварталу, на новім перехресті, зграя розповзалася по сонячних закутках і знову тягла до перехожих покарлючені руки. Колоритні гуртки богомольців ішли в бік Софії. Весіло, і Київ, «Єрусалим землі руської», як називав його Олександр Другий, наповнювався бродячим людом. Ювеналій зайшов до книгарні, купив декілька новинок з електротехніки. Треба було підготуватися до завтрашнього екзамену. Поспішив додому, маючи намір решту дня й вечір просидіти над книгами. Але щойно зсутеніло, до квартири подзвонили. Хазяйка відчинила й постукала в двері Ювеналієвої кімнати.

— Пане Мельников, це до вас.

На порозі стояв Борис Ейдельман.

— Даруйте, Ювеналію Дмитровичу,— мовив гість, коли Мельников познайомив його з дружиною,— я на хвилинку, я не знав, що...

— При Ганні можна казати все,— усміхнувся Ювеналій, помітивши, що Ейдельман ніяковіє і затинається.— У неї революційний стаж, мабуть, більший, ніж у нас з вами.

Борисове обличчя проясніло.

— Я не знав, що Ганна Андріївна приїхала, і пообіцяв товаришам із нашої групи привести вас на зібрання. Можливо б, ви разом? Товариші будуть раді...

— Як, Ганко?

— Що ти, Ювеналію. Мені стає зле, коли я думаю про самі сходи. Але ти йди.

— Я б не хотів саму тебе залишати зараз.

— Нічого зі мною не станеться, Ювко. Десь за місяць я маю народити. Іди, Ювеналію.

— Я швидко повернуся, Ганно.

— Повернешся, коли вважатимеш за потрібне. Невже ж я не розумію, що ти йдеш не на прогулянку?

— Спасибі, Ганко.

— Знайти в жінці дружину й товариша — велике щастя для революціонера,— сказав Ейдельман, коли вони спускалися по сходах.— Я тобі заздрю.

— Ганка дуже хвора,— зітхнув Ювеналій.— Боюся за неї.

— Пробач, я думав, це наслідок вагітності.

— У неї сухоти. І за давнини. Нужда, переслідування, в'язниця. Трохи не всеньке життя під недремним оком поліції.

— Родиночка ж у вас...

— Тому ж і мулькувато генералові Новицькому мати мене в Києві.

— Звикнеться,— засміявся Борис.

Люди з марксистської групи Ювеналію сподобалися. Серйозні і ділові. З такими можна працювати на революцію. Коли вони з Ейдельманом зайшли до кімнати, гурток уже засідав. Як завжди, звична декорація для чужих очей: самовар, склянки з чаєм, печиво. Високий, довговолосий студент читав реферат:

— Російська соціал-демократія продовжує справи і традиції усього революційного руху в Росії, руху, який нам передував. Одне з найближчих і найголовніших завдань соціал-демократії — завоювання політичної свободи. Соціал-демократія, таким чином, іде до мети, визначеної ще славними діячами старої «Народної волі». Але ми повинні підкреслити, що способи і шляхи, які обирає соціал-демократія, інші. Російська соціал-демократія хоче очолити класовий рух робітничих мас...

Після реферату підвівся Яків Ляховський*:

— Товариші, дотримуючись законів конспірації, я не можу зараз назвати прізвища товариша, який завітав на сьогоднішнє наше зібрання. Але скажу, що прізвище добре вкарбувалося в пам'ять жандармів, і не лише київських. За плечима товариша Ювеналія чималий досвід революційної боротьби із самодержавством. Товариш Ювеналій найближче з усіх нас стоїть до робітничого класу, на який ми, марксисты, покладаємо такі великі надії. Думаю, усім нам буде цікаво послухати сьогодні товариша Ювеналія. Просимо вас, товаришу.

* У 1894 р., закінчивши Київський університет, Я. М. Ляховський переїхав до Петербурга. Там він познайомився з В. І. Леніним, увійшов до першого складу петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Разом з В. І. Леніним був заарештований і засланий до Сибіру.

Він не готувався виступати, проте останні тижні стільки думав про роботу київських революційних гуртків, що де й слова бралися.

Він передав дружнє вітання київським марксистам від соціал-демократів Петербурга, Пензи, Казані. Переповів свої розмови з керівником пітерської соціал-демократичної організації Михайлом Брусневим, з Петром Тепловим. У промислових центрах імперії марксизм міцно вкоренився й робітництво підводило голову. Хоч Київ його дещо розчарував. Соціал-демократичний рух поміж студентської молоді тут надзвичайно активний, але про робітників цього не скажеш. Між робітниками й інтелігенцією в Києві досі стоїть майже неторкана стіна. Він навіть здивувався, що в такому значному революційному центрі немає робітничої організації. Роботу межи київських пролетарів треба починати з азів. Поки що, мабуть, доцільно скористатися з досвіду пітерських та харківських робітників. Він пропонує розділити соціал-демократичну організацію на два центри — робітничий та інтелігентський, причому інтелігентський центр у першу чергу покликаний обслуговувати робітничу організацію. Створювати ж робітничі гуртки — починаючи з бібліотек та страйкових кас. У перспективі — об'єднання робітничих організацій, для початку хоч би значних промислових центрів.

Здається, товариші з групи слухали його уважно. Зрозуміли й підтримали. Соціал-демократична група доручила йому шукати широких міцних зв'язків з пролетарською масою.

Він не став чекати, поки члени соціал-демократичної групи почнуть розходитися, пішов перший. На нього чекала хвора Ганна. Та й ішлося наприкінці засідання про конспірацію. Конспіративний ригоризм групи справляв на Мельникова та, мабуть, і не лише на Мельникова, неприємне враження. Тим більше, що зв'язків у робітничому середовищі гурток не мав, а який сенс у конспірації заради самої конспірації. Відчувалося, що група знає і цінує досвід народовольців, але ж часи змінилися, змінилися умови революційної роботи, на сцену історії виходять маси. Звичайно, Яків Ляховський, який ось уже два роки керує гуртком, має рацію — ядро організації мусить бути строго законспіроване, інакше неминучий провал і марна загибель найсвідоміших людей. Але непомітно для самих гуртківців конспірація стала

самоціллю. Повертаючись додому, Ювеналій пригадував правила, що на них наголошувалося в групі: на вулицях або при сторонніх з членами групи не розкланюватися, квартири мати з окремим виходом і глухими стінами, листів і фотографій не зберігати, на вулицях користуватися з прохідних дворів. Пригадував і усміхався: так і не дочекався, поки перелічать усі пункти, виковзнув за двері.

Але зараз не про це треба думати. Захоплення конспірацією гурток переросте, як дитина переростає хворобу. Треба думати, як знайти стежку до робітництва. Та не лише стежку, а ширшу, надійнішу дорогу, щоб по ній могла йти уся група марксистів. Що дасть поїздка Чорби до Харкова та Ростова? Чи пощастить йому, Мельникову, через Сарцевича та Плетата увійти в гурток залізничників з тим, щоб наблизити його роботу до програми соціал-демократів? І нарешті, чи пощастить вкоренитися в Києві, зазнайомитися з робітниками заводів, знайти свідомих і відданих революції пролетарів? Проблем безліч, роботи — непочатий край. Давно уже він не почувався таким бадьорим, енергійним. Ніби стояв край шляху, що стелився в неоглядну далечінь; і на тлі тої далечини особисті гризоти й незгоди здавалися дрібними, незначущими.

Він пройшов трохи не через усе місто, але втоми не почував. Біг по сходах, наче підліток. Ганна була в ліжку, проте не спала. Вона глянула на чоловіка й розуміюче, хоч і сумнувато, всміхнулася:

— Ти знову увесь там — у революції. Щасливий...

— Руки сверблять до роботи. Тут, у Києві, робітництво зовсім не згуртоване. Будемо працювати, Ганко. Пам'ятаєш, як у Ромнах ми мріяли про велику революційну хвилю? Щоб не одиниці, яких урядові легко розсадити по кам'яницях, а маси. Ось воно, починається...

Соромлячись свого щасливого настрою, він став біля ліжка навколішки й торкнувся шорсткою цюкою Ганниної долоні.

Екзаменував Ювеналія сам Микола Миколайович Савицький і директор станції майстер-електротехнік Трепке. Правда, найбільш прискіпувався майстер, радіючи з нагоди ще раз продемонструвати перед хазяїном свої знання. Трепке старався підступними, в'їдливими запитаннями загнати Мельникова в глухий кут. Савиць-

кий переважно відмовчувався, багатозначно мружачись. Але було в тім мовчанні щось таке, що непокоїло Ювеналія. «Він знає про мене більше, ніж учора, і точить пазури,— подумалося Мельникову.— У мені озвався інстинкт жертви. Коли б наостанок не виявилось, що цей іспит — лише гра ситого kota з мишкою...» Але після вчорашнього вечора розпачу в душі не було, навпаки, відповідав директорові щораз упевненіш.

— Маю сказати, Миколо Миколайовичу, що для робітника,— останнє слово Трепке вимовив із неприхованою зверхністю, майже зневажливо,— його знання цілком задовільні.

— Гаразд, Євгене Фердинандовичу, можете йти.

Випровадивши директора, Савицький відкинувся на спинку крісла, запалив цигарку, довго цідив дим крізь розтягнені в загадковім посміху губи.

— Так де ж це ви, пане Мельников, так опанували електротехніку?

— Теоретично в харківській в'язниці, пане Савицький.

— А може, в петербурзькій?

— Трохи й там, але в Пітері я вже дещо практикував у майстерні.

— Тюремній, звичайно?

— Так.

— Молодець, що хоч не відмагаєшся,— сьогодні він уже вагався між «ти» і «ви».— Чому ж учора не сказали?

— А ви не запитували.

— Я не запитував, а ви сподівалися, що я не дізнаюсь. А я, молодий чоловіче, з Василем Дем'яновичем Новицьким особисто знайомий. Ось як. Трохи не щовечора ми з ним по-приятельському в преферансик. А в нього про вас усе знають. А ви ж з яких будете, сподіваюсь, не з тих, що стріляють у царів?

— Я соціал-демократ,— сказав Ювеналій з викликом у голосі й узявся за картуза.— Був, є і лишуся ним, пане Савицький. Сподіваюся, більше запитань немає?

— Ну, що ви так, одразу в окріп...—скрушно похитав головою Савицький.— Ой, ця ще мені молодь. Усе гарячкуєте, гарячкуєте, нема того, щоб спокійно вислухати старших і за віком, і за чином. Для мене, молодий чоловіче, однаково, що соціалісти, що демократи, я одне знаю: контракт з київською управою. За місяць на Хре-

щатику повинні спалахнути електричні ліхтарі. Ось тобі й уся політика. В мене не язиком — ручками, ручками треба, та моторніше. Соціалізм свої будеш десь там зводити, а в мене, будь ласка, дванадцять годин щодоби одпрацюй на совість, без жодних там демократій, зрозумів? Я поручився за вас перед Василем Дем'яновичем, по-батьківському пожалів тебе, пропаде, думаю, ні за цапову душу, по тюрмах згниє. А в мене, якщо заявиш про себе, людиною станеш. Тільки ще раз кажу: щоб без жодних там революцій. Хлопець ти метикований, грамотний, біля мене будеш — не пошкодуєш. Роботи нам у самому Києві на десяток літ, а про соціалізм я б, як старший та досвідченіший, радив забути. Дитячі то все цяцьки. Бидло — воно є бидлом і бидлом залишиться, а ви — син дворянина! Проти кого бунтуєте? Проти самого себе, молодий чоловіче...

Ювеналій повільно вертався додому. Проминув університет, ботанічний сад, а все ще не міг позбутися відчуття чогось липкого; може, то був дотик пітної руки хазяїна — наприкінці розмови Савицький великодушно зволив подати робітникові руку. Загалом Ювеналій терпляче ставився до людей, умів поважати й ворогів, якщо вони були того варті, але Савицький чомусь викликав огиду. Ці солоденькі повчання з присмаком лібералізму й водночас похвальба близьким знайомством з самим держимордою Новицьким. У пам'ятку ще, як його нудило на Холодній горі від ліберальних розмов в'язничного наглядача. Його та Володимира Перазича камера виходила вікнами на вулицю, по якій звичайно в тюрму наїздило з Харкова начальство. Наглядач з'являвся у камері в ті дні, коли чекали на відвідини віце-губернатора чи прокурора. Усівшись біля вікна, він починав теревенити, що служба остогидла, а служить він, бо сім'я і в тюремному відомстві найшвидше дослужиться до пенсії; мовляв, де в чім співчуває революціонерам і розуміє їхні ідеї, але, їй-бо, — тут його випещене обличчя розтягував глибокодумний, трохи іронічний посміх, — мужики не заслуговують на те, щоб такі грамотні люди через них сиділи по в'язницях. Та ось на повороті дороги з'являлася карета віце-губернатора, тюремного інспектора чи прокурора, і мудрствуючий чиновничок схоплювався, ніби на пружинах, заздалегідь виструнчувався, тремтячими пальцями пробігав по

гудзиках мундира і, погримуючи шаблею, скочувався вниз, на вистелений цеглою в'язничний двір.

Але перед Ганкою не виказував кепського настрою, навпаки, весело усміхався.

— Ласкаво прошу, шановна пані,— робітник «Товариства електричного освітлення». Тридцять карбованців щомісяця.

— Це ще вони не розгледіли, хто ти є. Але тільки-но генерал Новицький кивне, пан електрик опиняться на вулиці.

— Помиляєтесь, пані. Наші благодійники моторніші, аніж вам здається. Савицький уже знає, у яких в'язницях я переводив казенні харчі.

— Ого, швидко. Звідки?

— Виявляється, він приятелює із самим жандармським генералом Новицьким. Духовна єдність на основі преферансу і більярдних київ. Позавчора він запідозрив, що я не той, кого із себе удаю, і метнувся до жандармського управління. Василь Дем'янович — повну інформацію. Ось воно як.

— І вони погодилися, щоб ти працював?

— Савицький у безвиході. Має контракт з управою, а спеціалістів чортма. Ось він і умовив Новицького поки що глянути на мою присутність у Києві крізь пальці. А переді мною виставляється сердечним зичливцем. Мовляв, з любові до вас, пане Мельников. А, біс із ними. Головне, я маю в Києві роботу. Завтра монтуватиму на Хрещатику електричні ліхтарі. Ми ще поборемося, Ганко.

У його душі справді розвидніло. Все-таки це була перемога, хай і маленька. Зграя хортів відстала, загнаний олень мав хвилинку перепочинку. Але він, звичайно, не спочиватиме. Нарешті можна озирнутися довкола й віддатися важливішим справам.

Чому так довго немає вістей од Івана Чорби?

Бандероль від Чорби прийшла десь за тиждень.

Ювеналій уже передчував: вісті з Харкова та Ростова не вельми втішні, інакше б Іван поквапився його втішити. Мельников трохи не підбігцем кинувся з пошти. Удома поспіхом розшив полотно, провів кухонним ножом по цупкому паперу — Чорба прислав старанно впаковану грубезну книгу: преїскурант машин. Засвітивши до газової лампи ще й свічку, Ювеналій почав

вишукувати ледь помітні, зроблені тоненько заструганим олівцем крапочки над літерами. Просидів увесь вечір, поки не розшифрував Іванового листа. Передчуття справдилися, вісті були не вельми радісні.

Харківська жандармерія не дрімала: розгромивши робітничий гурток, вона зробила все, аби він не віродився. Тільки-но Григорій Лук'янов та Степан Ткаченко повернулися після «відпочинку» в «Хрестах», як їх вислали із Харкова. Те ж саме спіткало Михайла Конопіова й Семена Чайченка — їх жандармерія розкидала по закутках імперії. Нову адресу товаришів не було в кого дізнатися, хіба що в начальника Харківського управління, але, звичайно, стукатися до нього з таким проханням Чорбі не випадало...

З членів колишнього робітничого гуртка Чорба надибав лише Івана Веденєва. Але після тюрми «президент», як його прозвали в організації, перебував під наглядом поліції. Він отаборився в своїй хижці на Холодній горі й узявся до чоботарства. Звичайно, в Харкові Веденєву не можна було ворухнути й пальцем, аби про це відразу не дізналася поліція, а про переїзд до Києва він не хотів і слухати. Зате «президент» дав Чорбі адресу Андрія Кондратенка. Андрій, уникаючи «недремного ока» жандармерії, подався аж до Катеринослава.

Отже, покладати надії можна було тільки на Кондратенка. Андрій, почувши про можливість плідної революційної роботи, неодмінно примчить до Києва. Ювеналій, затуливши газетою лампу, аби світло не падало на Ганку в ліжку, заповзвся одразу писати Андрієві. Писати треба було так, аби на випадок несподіваної цензури жандарми нічого не второпали, а Кондратенко зрозумів найголовніше: тут він зараз вельми потрібний. Досвід писання таких листів Мельников мав уже чималий.

Коли поліція випроварила Ганку з Харкова до Ромен, жінка й там жила справами товаришів по боротьбі. Листуючись з дружиною, Ювеналій привчився до недомовок та натяків, коли йшлося про революційну роботу. Тільки-но в Харкові розпочалися арешти поміж народників, він зумів повідомити Ганку навіть про це, радіючи з власної віртуозності: «Атмосфера тут не зовсім спокійна: були чутки щодо серйозної хвороби, але не близьких людей». Ця набута віртуозність згодилася пізніше, коли, за дорученням харківських товаришів, він

організував робітничий революційний гурток серед ростовських залізничників. Він зумів постійно інформувати центр організації про роботу в Ростові, у відповідь дістаючи інформацію з гуртка. На революціонера, як і на слюсаря чи токаря, треба вчитися. Тільки й різниці, що для опанування слюсарної справи досить трьох місяців, а революціонер вчиться протягом усього життя. А найчастіше йому і життя для науки замало. Бо хто знає, скільки років того життя судилося революціонерів?

Ювеналій посмутнів і озирнувся на дружину. Ганка спала неспокійно, здригалася від найлегшого шереху паперу в Ювеналієвих руках. Її бліді, ніби підсинені пальці смикали край ковдри. Мельников важко зітхнув і схилився над листом.

«Любий друже Андрію!

Сподіваюся, що ти й зараз, як колись у Харкові, мрієш працювати на великому заводі. Тому й надумав повідомити, що в Києві для тебе знайдеться цікава робота. Працювати тут є де, дуже потрібні досвідчені в нашій справі робітники. Було б лише бажання працювати. А що в тобі те бажання живе, я не сумніваюсь. Наш харківський досвід тут, у Києві, буде дуже до речі. Близькі люди допоможуть нам влаштуватися надійно і всерйоз. Знайдеш мене в Києві, на Жилианській, будинок...»

Востаннє він бачив Марію мокрого березневого вечора, коли повертався з Подолу. Відколи приїхала дружина, він привчив себе не думати про Марію, а що клопоту вистачало і без особистих справ, до пори до часу це йому вдавалося. Згодом заборонені думки почали раптом прориватися крізь непримиренне табу, але було то вже не колишнє гарячкове, хлопчаче захоплення, а спокійна й розважлива цікавість до людини. Було приємно знати, що десь по сусідніх чи й по тих самих вулицях ходить дівчина, яка тобі подобається, і що ти кожного вільнішого вечора можеш піти на Лук'янівку та сказати до тої дівчини: «Добрий вечір...»

Вільніші вечори траплялися, але він не йшов на Лук'янівку і знав, що не піде, принаймні поки Ганка не почуватиметься здоровою. Страждання людини, з якою стільки пережито і яку, хай не тепер, колись (він цілком тверезо звітував собі в цім) щиро, по-юнацькому

захоплено любив, краяло йому серце. Ганка вже не мала сил сама виходити на вулицю, і він, повернувшись увечері зі станції, виходив з нею на свіже, весняне повітря.

Але одного травневого вечора він затримався після роботи.

Годину тому Мельников з Грицьком Тарасенком та Робертом Бремером підключили до електричної мережі останній ліхтар із встановлених на Хрещатику. Бремер і Тарасенко понесли на станцію інструменти. Мельников сів на Бібіковському бульварі перепочити. Сьогодні на Хрещатику мало вперше спалахнути електричне світло, й він хотів у самотині помилуватися плодами своєї роботи.

Поволі сутеніло. Затихав, пригасав галас Бессарабського базару, замість перекупок і селян на майдані з'являлася «чиста» публіка: пихуваті чиновники в кашкетах з кокардами, прикажчики з дамами під руку. Гомінкі гурти «простолюдинів» прямували по бульвару — це була цікава до новин молодь київських околиць. Певно, чутка про електрику на Хрещатику розійшлася по місту. Раптом серце Ювеналія здригнулося — двійко дівчат ішло повз нього, в одній з них Мельников упізнав Марію.

— Маріє!.. — гукнув несподівано для себе і похапцем підвівся з лави. — Добрий вечір, Маріє..

— Добридень, Ювеналію Дмитровичу. А це моя сестричка Олена. Знайомтеся. Ювеналію Дмитровичу, правда, що сьогодні запалять електрику?

— Правда, тільки не запалять, а ввімкнуть.

— І буде ясно, як від газових ліхтарів?

— Ще ясніше, Марійко. Ось зараз побачите.

— А це ви встановлювали ліхтарі на Хрещатику? — з дитинним захопленням спитала Олена. — Ой, цікаво!

— Звідки ви знаєте? — щиро подивувався Мельников.

— А мені Марійка сказала.

У сутінках Ювеналій майже не бачив Марійчиного обличчя, але відчув, як дівчина зашарілася.

— Київ — велике село, — ніяково сказала. — Так легко почути про знайомих з третіх вуст. Хоч знайомі й оминають нашу хату...

— Слово честі, Маріє, я не міг зайти. Ганка нездужає, і на роботі від темна до темна.

Він боявся, що зараз скаже зайве, примовк.

Вони не пройшли й десяти кроків, як вервечка яскравих, приємних для ока вогнів спалахнула вздовж Хрещатика — од Бессарабки до Царського майдану. Шерега пірамідальних тополь на бульварі потонула в темряві, що згусла раптом обабіч головної київської артерії, зорі збликли, й небо буцим опустилося нижче. Але на Хрещатику було надприродно ясно. Ювеналій з Марією та Оленкою пішли залюдненим Хрещатиком, зупиняючись біля кожного ліхтаря й по-дитячому зазираючи вгору голови. Втім, так само чинили всі, хто милувався того вечора новим світлом, навіть бундючні дружини київських чиновників.

— Усі світять! — не приховував радості Ювеналій. — Світять!

— Це добрий знак, — посерйознішала раптом Марія. — Мине час, і ви скажете Кисву: «Хай буде світло!» — у переносному значенні.

Ювеналій засміявся:

— Ви ще не забули нашої розмови? На жаль, запалити те світло, про яке ви кажете, набагато важче, ніж змонтувати на стовпах вугільні лампи й підвести до них струм. Треба, щоб люди спочатку повірили в нього й не сахалися самих себе... — в Ювеналієвім голосі мимохіть забринів смуток. Перші його спроби відвертих розмов з робітниками на станції не дуже підбадьорювали.

Учора він зайшов до кочегарки нібито припалити цигарку. Павло Свистун у самій спідній сорочці, мокрий від поту, ходив з лопатою від дверей до дверей і, важко хекаючи, бурхав вугілля до червоних, ненаситних пац печей. Пригостивши Павла цигаркою, Ювеналій припав від розпеченої кочегарки і похитав головою:

— Забагато роботи для одної людини. І як ви справляєтесь? Савицький мусив би поставити до печей принаймні двох робітників.

— Справишся, коли вдома п'ятеро ротів. І кожен рот кричить «дай»! Сім'я, брате, мушу зароблять.

— І скільки вам платять?

— Двадцятьп'ятку, звісно.

— Злиденний заробіток.

— Аби з голоду не вмер. Хто ж схоче, щоб робітник, наче якийсь пан, черево наїдав? Було б хоч на хліб — і за те дякувати. А щоб до хліба — мої діти не звикли...

— А ви б вимагали, аби вам збільшили платню. Працюєте ж за двох.

— Щоб Микола Миколайович платню збільшили? — подивовано перепитав Свистун. — Чуєш, Роберте, що тут Мельников каже? — гукнув до Большакова й Бремера, що теж спукалися в кочегарку: сюди рідко заявлялося начальство, і було вільніше покурити. — Вимагайте, щоб грошей більше платили! Відразу видно — нова людина. Хоч би ви розтовкмачили йому, що до чого, разом по стовпах лазите.

— Я тут кажу Павлові, що він, як і всі ми, має копійки за роботу, — пояснив Мельников, не бажаючи відступати, коли вже трапилася нагода. — Треба в хазяїна надбавки просити.

— Я добре знаю Миколу Миколайовича, — відповів на те Большаков. — Тільки заїкнешся — він тобі на третину зріже — й квит, і проковтнеш. Я б тобі, Мельников, не радив і думати про таке. Не дай боже директор вчує — життя нам усім не буде.

— Ет, пане Мельников, я теж працюю по дванадцять годин на добу і маю за ту каторжну роботу двадцять два карбованці на місяць. Мало, мало, а що вдієш, куди подінешся? Такими розмовами тільки на гірше собі зробиш. — Бремер боязко озирнувся на двері.

— Ти, кажуть, письменний, книжки читаєш, не тут, так там, а десь приліпишся. — Свистун знову узявся до роботи. — А я, коли що, оцю ось лопату в руки проситиму, як милостиню. Вимагати, кажеш... Ну й дивак. Як волом уже народився, знай собі, йди в ярмі, куди вкажуть, інакше битий будеш, тільки й того.

— Коли всі, як один, дружно до хазяїна з вимогою — хазяїн дасться. В нього контракт з управою, а електриків у Києві зі свічкою не знайдеш, — докинув Мельников.

Свистун завченими, відрегульованими рухами, буцім накрутна лялька, кидав у жерло печі вугілля. Большаков і Бремер понуро докурювали цигарки. Обідня перерва закінчувалася, час знову дертися на стовпи.

— Ось побачите, так буде, як я сказала. Я забобонна, — перебила його невеселі згадки Марія.

— Спасибі. Коли віриш у щось добре — воно обов'язково збувається. А я вірю в перемогу добра й правди. Рано чи пізно, а світло, про яке ви, Маріє, кажете, зясне над Києвом. А хто його запалить, — не так уже й

важливо. Головне — воно світитиме. І буде такий же весняний вечір, і ні тобі новицьких, ні савицьких, і по Хрещатику ходитимуть вільні, щасливі люди...

Ювеналій глибоко вдихнув напахчене бузковим духом, що котився з наддніпрянських пагорбів, повітря і майже весело усміхнувся:

— А знаєте, Марійко, на світі таки варто жити! Здається, дихати вже нема як, гнітить тебе, давить небо кольору солдатської шинелі, що під ним тобі поталанило народитися. Усюди брехня і пошлість, усе підле, низьковклинне, бездарне лізе угору і набирає сили. Здається, з кожним днем темрява стає густішою. Та почувеш отакі щедрі і ширі, як ваші, пророцтва, подивився у ваші захоплені очі — і жити захочеш...

Він умовк, злякавшись, що зараз скаже щось зайве, і став прощатися.

— А мріяти я люблю. Я не такий наївний, щоб думати, ніби воно саме так і буде в майбутньому житті, як мені сьогодні намріється, але коли думаєш про майбутнє — світло бачиш попереду, і легше іти на те світло.

Був погожий день, і Ювеналій вмовстився на ослоні в закуті станційного двору, обіклавшись вугільними свічками, дротом та чашечками ізоляторів, щойно виписаними на складі електроматеріалів. Відколи на Хрещатику засяяли ліхтарі, вони з Федором Большаковим монтували електричне освітлення в будинках найсановитіших чиновників Києва — виявляється, технічний прогрес теж знався на класовому поділі. Мельникова страх як гнітили будуарчики, вітальні й кабінети київських держиморд, він згадував знайомих шулявських та подільських робітників, що сім'ями тулилися у вогких підвалах, і все йому всередині переверталось від роз'ятраного почуття несправедливості. Намагався усе, що тільки дозволяли технічні правила, збирати на станції — менше дихав затхлим духом продажної совісті й нагробованого багатства.

Ювеналій набрав повні легені густого весняного повітря, аби пахощами молодої зелені переважити неприємний намул від спогаду, й раптом відчув гострий запах паленої гуми. Тої ж хвилини в машиннім відділенні почувся панічний лемент, і декілька робітників вискочило у двір.

— Горимо! Тікай, бо на шмаття розірве!

Ювеналій підхопивсь, кинувся до дверей станції. У машинному відділенні було повно диму. Навколо центральної машини, що ніби збісилася й дедалі дужче розганяла маховик, аж тремтіла й гула цементова підлога, метушився вкрай розгублений машиніст Михайло Нушель. Згори, із своїх апартаментів, збігав хазяїн станції.

— Динамо! — перелякано заволав Савицький, перехилившись через поруччя сходів. Без динамо станція справді б зупинилася на невизначений строк. Та й обійшлося б воно хазяїнові в чималу копійчку.

Ювеналій не любив людей, які хизувалися безстрашшям. Приступи страху знає кожна людина. Але одні люди легко піддаються страхові, інші борються зі страхом. Ювеналій привчав себе перемагати страх з юних літ. Якось на дядьковій оборі він упокорив бугая, що вирвався з хліва і бродив по двору, стріляючи в скотарів по той бік тину злими очима. Одного літа серед дядькових надвірних ходили балачки, що ночами до обори навідується відьма та доїть корів. Сторожі присягалися, нібито бачили відьму на власні очі, але не наважилися підійти. Ювеналій перше підсміювався з того переполоху, а потім заповзвся підстерегти «нечисту силу». Він заночував на возі з конюшиною і, справді, серед ночі помітив білу тінь, що пливла через двір від сільських хат. Тінь шаснула до корівника, і почулося, як забриніли об дійницю тугі струмені молока. Ювеналій виліз із конюшини та, підійшовши навшпиньках до корівника, замкнув двері. Ранком скотарі на чолі з економом мастку та Ювеналієвим дядьком, що тримав поперед себе рушницю із зведеними курками, відчинили корівник і побачили бідну сільську вдову у самій сорочці. Вдова упала на коліна, обняла лискучі передки хромових чобіт поміщика, аби той змилостивився над її сиротами. Чоловік «відьми», переселенець, помер десь у Сибіру, жінка з купою дітей повернулася в село і сяк-так перебивалася поденними заробітками. Тільки зваживши на прохання Ювеналія, вдову не побили та не повели з дійницею на шиї по селу. Дядько, скрива посміхаючись, пообіцяв Ювеналію забути її провину, але скоро Ювеналій поїхав додому, літні канікули закінчилися і хто зна, чи дядько, великий самодур, не потішився з горя бідної матері. Через те Ювеналій не любив згадувати про своє полювання на «відьму», хоч і радів,

що не піддався тоді забобонному страхові дорослих. Зараз на електричній станції теж панував страх, і було б принизливим для Мельникова відступити.

Ювеналій ухопив лома, що стояв біля одвірка, й щосили ударив по пасові. Пас злетів — маховик, шаленіючи, закрутився, але це вже не лякало — динамо було порятовано. Нарешті Нушель зупинив і машину. Незвична тиша запала над станцією. Дим сизими пасмами клубився під стелею, виповзав на сонце й танув у ясно-блакитному небі.

— Молодець, Мельников! — хрипкувато сказав Савицький. — Не розгубився! Дякую! Євгене Фердинандовичу! — гукнув він до Трепке, що підтюпцем біг через двір. — Зайдіть-но до мене.

Трепке повернувся із кабінету хазяїна похмурий і злий. Дивлячись повз Мельникова, вичавив із себе:

— Микола Миколайович наказав приставити вас до динамо-машини. Так що позавтра виходьте на зміну.

Ювеналій тримався на станції надто незалежно як для робітника, й ця незалежність, певність себе страшенно дратувала директора, що звик до повної покори підлеглих. Втім, не лише це. Мельников не раз уже помічав, що, як тільки декілька робітників зберуться біля нього, поблизу з'являвся директор; він так і швендяв довкола, поки не знаходив якоїсь зачіпки. Куплене й випробуване господарське, а може, й жандармське око.

Якось перед роботою, очікуючи Тромбачова, завідувача складу, вони з Михайлом Вольським та Яковом Дробненком сиділи під сараєм на стовпах і стиха бесідували. Мельников, подумуючи про революційний гурток на станції, за кожної нагоди вивіряв настроїв робітників. Утім, цього разу Дробненко, обережний, скупий на слова селянин з Лубенщини, сам почав розмову.

— А знаєте, Ювеналію Дмитровичу, Хведя Большаков казав мені, буцім ви у в'язниці сиділи. Я, признатися, не повірив. Такий собі, думаю, письменний чоловік, книжки читає — за що б то?

— А сидів, — посміхнувся Мельников, — та й не в одній. Якраз за те й сидів, що письменний, що знаю трохи більше, ніж начальство робітникові дозволило знати. За політику я сидів.

— Так ви, мо', з тими, що в царя стріляли? — зашепотів Дробненко.

— Не з тими я, бо скільки в царів не стріляй, новий цар ліпший від попереднього не буде. Соціаліст я, може, чули? Харківські робітники — не такі слухняні вівці, як ми з вами отут, у Києві. Там робітники знають, що про них ніхто не подбає, поки не подбають самі про себе. От вони й гуртуються, щоб громадою супроти хазяїв стати. А начальство страшенно боїться, коли робітники в громаду гуртуються, бо у великій громаді — велика сила. Тільки воно дізнається, що робітники хочуть за себе постояти, одразу хапають їх та в каземати. Проте робітників багато, казематів на всіх не настачишся, усю б землю довелось тюрмами забудувати. Одного катують, а десять інших тим часом зметиковують, де правда і хто її від робочого класу ховає. По усіх великих містах робітники супроти хазяїв стають. А як умовляться робітники різних міст та в один час перестануть працювати, зупинять заводи, фабрики, машини, поїзди...

Ювеналій затнувся на слові, бо відчув — хтось чужий, непроханий притаївся за спиною. Зирнув через плече — сам Трепке. Мабуть, навшпиньки скрадався, щоб підслухати.

— До роботи вже час, сьома година! А то вуха порозвіщували і слухаєте дурні балачки. За такі теревені можна й до тюряги потрапити. Так хто до тюремної баланди звик — тому воно байдужки. — Він кинув швидким оком на Мельникова й миттю одвернувся. — А ви з-за дурної голови й собі бліх годуватимете... Знаєте, що роблять з тими, хто супроти царя бунтує? Раз! — Трепке вдарив випростаною долонею себе по горлу й хижо розсміявся. — І нема! Ніхто й кісток не знайде, і попіл по полю розвіють. А з того, що вам, лайдакам, Мельников теревенить — нічого не буде. Де ж це бачено, щоб темний, робочий люд та начальству, від самого царя поставленому, вказував? Скрутимо вас у баранячий ріг — не посмієте й писнути. Хоч круть, хоч верть, а наше буде зверху.

— А це ще ми побачимо, чиє буде зверху, — спокійно зиркаючи на опецькуватого, гладкого Трепке, що його обличчя поволі повнилося густим буряковим розсолом, мовив Ювеналій. — Нас тут ось троє, пан Трепке, а ви — один. Якби ми зараз дружно рукава засукали, ви б уже, пане директор, ніколи чужих розмов не підслуховували... Так воно і в більшому. Робітників — море, а хазяїв та їхніх блюдолизів — крихітний острівочок у тім морі.

— Загрожуєте, пане Мельников? — Трепке відступив і вмент повернувся й широкою ногою подався до станції. Уже віддала обернувся та докинув: — Ми ще з вами в хазяїна зустрінемося!..

Справді, наприкінці робочого дня Мельникова покликали до хазяїна. Савицький був у кімнаті сам. Він усе ще лицедіяв, вдаючи із себе зичливого опікуна.

— Заходь, заходь, Мельников, — поспіхом зняв окуляри в золотій оправі, мабуть, як недавній флотський офіцер, соромився скелець, відсунув папери. — Ну, розповідай, що ти там накоїв?

— Ніби нічого, пане хазяїн, — стенив плечима Ювеналій і удав на обличчі подив: — Хіба що?

— Ну, такого б уже Євген Фердінандович не вигадав. Підбурюєш моїх робітників побити директора? Чесно признаюся: від тебе не чекав. Що накажеш доповісти Василеві Дем'яновичу Новицькому, коли він раптом поцікавиться тобою? Мовляв, і далі сіє своє вчення в темні голови ще й супроти начальника станції бунтує? Не жалієш ти, Мельников, ні себе, ні мене.

І Савицький з удаваним смутком похнюпився.

— Супроти начальника станції я нікого не бунтував, пане хазяїн, — усміхаючись до себе, відповів Ювеналій.

— Ти вище береш, що там тобі начальник електричної станції чи хазяїн, супроти самого царя йдеш? (

— І супроти царя не йду. Але невже ви, пане Савицький, думаєте, що за тридцять карбованців купили не лише мої руки, а й мої думки?

— Не треба мені твоїх думок і за тридцять копійок! — несподівано підхопився Савицький, тепер уже він щиро, без лицемірства лютився. — Не потребую! Тільки ти їх у собі тримай, у собі, під шапкою, а не сій на всі боки! Мені робітники потрібні, а не політики!

— Вам, пане Савицький, потрібне робоче бидло, коні, воли, віслюки, а не люди. Щоб смирно ходили в упряжі і ярма не помічали! — За подібних гострих ситуацій кров закипала в серці Ювеналія, і він уже нічого не зважував, забував про обережність. — А я досі тюрми вихаркую і думаю, що тим самим виборів для себе право почуватися людиною. Це єдиний капітал, який я маю, пане Савицький, але на інший його не проміню ніколи.

Він вклонився і, твердо ступаючи чоботищами по килимковій доріжці, пішов з кабінету.

— Одної ще тюрми не вихаркав, а вже до іншої про-
сидеш! — гукнув йому навздогінці хазяїн.

Унизу, очікуючи, коли Трепке покличе взяти розра-
хунок, діловито перебирав інструменти. Був майже пе-
вен, що його кар'єра електрика скінчилася. Шкода, по-
чав уже був потроху гуртувати довкола себе робітників.
Та й із заробітком кепсько — Ганка ось-ось має наро-
дити, а він знову на вулиці. Але стримуватися, плазу-
вати ніколи не вмів та й не хотів учитися тій науці. Він
пригадав свого першого хрещеника — залізничного май-
стра, що намірився був ударити його, як це водилося
тоді, та й досі водиться. Добре тоді налякав того май-
стра — до скону пам'ятатиме, хоч і довелося одразу
взяти розрахунок у депо. Мельников посміхнувся: ні,
з його характером кар'єри не здобудеш.

Заходило сонце. Тінь від Савицького, що зупинився
на сходах у моднім капелюсі й з плащем на руці, лягла
на червонястий поріг двора.

— А, Мельников, — сказав хазяїн, ніби це не вони
тільки-но так пристрасно розмовляли, — молодець, ам-
перметр налагодив. І печать ціла, головне. Кмітливий
ти чоловік щодо техніки.

Ювеналій мовчав, чекаючи, чим закінчиться ця неспо-
дівана вистава. Амперметр зіпсувався після аварії на
станції, і Савицький попрохав Мельникова подивитися,
чи не відремонтує його, не зриваючи печаті, прилад був
патентований.

— Я сказав начальникові станції, щоб збільшив тобі
платню. Ет, Мельников, був би ти в мене правою рукою,
горя б не знав, якби...

— Якби мене купити можна... — швидко додав Юве-
налій. Підозріле сюсюкання хазяїна було йому огид-
ніше, аніж відверта ненависть Трепке. Він знову заки-
пав.

— Дратливий ти, Мельников, — зітхнув Савицький,
стенув плечима й пішов до воріт. Але хазяїньська ску-
пість переважила гнів. Зупинився на півдорозі: — По-
слухай, а може б, ти новий амперметр зміг зібрати?

Амперметр коштував великі гроші, зяснила надія
мати з кмітливого робітника зиск, і Савицький посту-
пився високими принципами.

— Треба спробувати. Мо', й зумію.

Хазяїн згідно кивнув і поважно вийшов на вулицю.
Поки що Ювеналій переміг, але відчував — ненадовго.

Коли Савицький відчує серйозну небезпеку для себе, він не зважить на вправні Ювеналієві руки. Треба було поспішати, щоб зав'язати міцніші вузлики між ним і свідомішими робітниками станції. Потім це згодиться. Посіяне зійде. Сієш, здається, в сухий ґрунт, але зерна проростають.

Того ж таки дня його втішив Бремер. Додому було їм по дорозі, обоє мешкали на Жилианській. Але сьогодні вперше вертали з роботи разом: Роберт чекав на Мельникова за ворітьми станції. Довго ішли майже мовчки, перекидаючись час від часу словами про погоду та базарні ціни, вже за Ботанічним садом Бремер несподівано сказав:

— А ви мали рацію, Ювеналію, їй-бо, мали. Ці дні думав над вашими словами. Нас, робітників, багато, а хазяїв — купочка. Коли б ми пліч-о-пліч стали та в один голос... Тільки не ведеться ще між нас, щоб один за одного, й чи буде коли таке — хтозна. По кутках сидимо й на середину світлиці боїмося вилізти.

— Настанє час — повиходимо з темних кутків. Бо вже на порі — в багатьох головах розвиднюється. Двадцятий вік на порозі. А починати завжди доводиться нібито з незначущого. Я та ви — ось уже гурт, хоч і маленький. Хіба не так?

Зате Дробненко після ранкової розмови біля складу намагався не залишатися з Мельниковим на самоті й уникав з ним зустрічей: налякався, бідний чоловічок...

Відтепер, після «підвищення по службі», Ювеналій мусив щодоби по дванадцять годин чергувати на станції біля динамо-машини. Часто випадали нічні зміни, й то були тривожні ночі: Ганна мала ось-ось народити, а він залишав дружину саму, просячи хазяйку квартири, коли що, прислати по нього на станцію свого сина. Втім, і вдень було не краще — останнім часом Ганна майже не вставала з ліжка.

Одного вечора, повернувшись зі станції, Мельников побачив у їхній з Ганною кімнатці, що була схожа тепер на pokій лікарні, свого шурина Єршова і Марію. Ювеналій прихилився до лутки дверей і якусь мить стояв так: слухав себе. Недавнього вогню, молодого і нестримного, не було, а може, він був, лише причаївся під грубими пластами життя реального, буденного. Ганна почувається все гірше і має скоро родити — ось про

що він тепер болісно думав, ось чим жив. Марія — це було свято, яке сьогодні несподівано нагадало про себе, але свято — тимчасовість, людина живе не святом, живе повсякденням. Ювеналій спокійно привітався з гістьми. Марія трималася дуже природно, ніби й не здогадувалася, що значить для Мельникова більше, аніж звичайна знайома. «А може, і насправді не здогадується,— подумалося Ювеналію,— вона така дитинна». Та й хіба він хоч словом натякнув за кількох їхніх зустрічей на свої почування?

Марія з Ганною на диво швидко подружилися, й тепер дочка листоноші частенько забігала до кімнатки Мельникових, особливо в ті години, коли Ювеналій був на роботі. Отож удень він працював спокійніше, не так боліло серце за Ганку. Але вночі вона залишалася сама. Єдина відрада була за нічних змін — Ювеналій мав можливість, чергуючи біля динамо-машини, читати. Жадібно ковтав книгу за книгою, тим більше, що приватна бібліотека, де його добре знали, була через дорогу. За прожиті двадцять чотири роки не часто випадала йому вільна хвилина для читання.

В реальному училищі змушений був зубрити програму казенщину та молитви. Обов'язкові загально-училищні молитви, ці розмови з богом у строю, під диригування наглядців у мундирах досі в пам'ятку, і на все життя. Кожного дня після уроків на молитві у гімнастичній залі читали «Благодарим Тебе, Создателю», «Достойно есть», а у великий піст,— покайну «Господи, владику живота моего», з обов'язковим коліноскілянням.

По краях учнівських шерех чорними, заскюртченими опудалами стояли вчителі, назираючи за своїми класами, що ніяк не хотіли виявляти на обов'язковій церковній службі побожне розчулення, передбачене циркулярами міністерства народної освіти. Навпаки, в глибині зали реалісти голосно перемовлялися, штовхали один одного ліктями, а то раптом хтось корчив таку смішну пику, що учні не витримували, пирхали в кулаки, й по рядах котився пересміх. Учителі тут же гасили той сміх, пошепки вичитували винуватцям або занотовували прізвища порушників до заздалегідь приготовлених записників. Але вогник уже спалахував в іншому кутку, й тоді, не зрушуючи з місця, наглядчач училища повертався усім корпусом і на якусь мить заморожував і уч-

нів, і вчителів холодним, зверхнім поглядом булькатих очей та блідим, пласкощоким обличчям, на якому буцімто було викарбувано сьому статтю статуту «о предупредении и пресечении»: «Жодних розмов не чинити, з місця на місце не переходити, не відволікати уваги православних ані словом, ані діянням чи рухом, але перебувати із страхом у мовчанні, тиші і в повній шанобі...»

Єдина відрада: у Роменському реальному училищі він навчився під час довжелезних офіційних молитов думати про своє. Його тіло в ці години жило ніби осібно. Воно схилялося в поклони, осіяло себе хрестом без схиляння голови і хрестом з уклоном, як того вимагали церковні правила, а в голові нуртували думки, такі далекі від показної училищної мішури. Читати, правда, на молитві він не вивчився, надто багато очей стежили за бідолашним невільником у мундирчику реаліста. А пішов з дому на власний хліб — хліб той давався так тяжко, що перші місяці він чекав неділі, як свята, бо в інші дні, повернувшись з роботи, мріяв тільки про сон. Та й потрібну літературу не так легко було роздобути в містечках та на станціях вздовж Либаво-Роменської залізниці, де проминула його юність.

Потім робота в харківських робітничих гуртках, де більше доводилося учити, ніж учитися. Лише у в'язницях він міг нарешті цілісінькі дні, а то й ночі, як доймало безсоння, читати, особливо коли справа його перейшла до прокурора і було дозволено одержувати книги з волі. Він мобілізував на доставку літератури своїх рідних, харківських знайомих і товаришів, що їх жандарми не загребли до тюрем. Тепер у Києві колишня духовна спрага знову пробудилася, і Ювеналій тицявся в книгу кожної вільної хвилини, навіть коли чергував удень, якщо тільки Трепке не тинявся десь поблизу машинного відділення. Товариші по роботі спершу дивувалися, деякі неприязно косили оком, мовляв, диви, який грамотій знайшовся. Перший попросив у нього «щось почитати» Михайло Нушель. Одразу дати йому заборонене було б неконспіративно. Що, як провокація? Нушель тримався обіч товаришів по роботі, був мовчазний, з усього судячи, собі на умі. Мельников запитав, що його цікавить.

— Та якби про колишнє, з історії...

Ювеналій завів машиніста до приватної бібліотеки й умовився, що Нушель братиме книжки під заклад його, Мельникова. Михайло вибрав якийсь тоненький історичний романчик, але здав його не дочитавши.

— Пусте все це,— сказав Мельникову.— Із пальця висмоктане. І як пани письменники можуть отаке писати?

— Пани письменники різні бувають,— відповів Ювеналій.— І пани письменники їсти хочуть. Хто їх годує, тому вони й підспівують. Але багато серед них і чесних працівників, вони не торгують талантом, а правдиво розповідають про життя,— відповів Ювеналій, радіючи природному смакові робітника.

Наступного вечора приніс Михайлові «Жерміналь» Золя.

Декілька днів не бачив Нушеля. Ганці раптом погіршало, і він не виходив на роботу. Коли ж знову зустрілися в машинному відділенні, Мельников з нетерплячих поглядів Михайла на Трепке, який крутився довкола машин і ніяк не йшов геть, відчув, як кортить йому побалакати про книгу. Справді, тої ночі Ювеналію майже не довелося читати. Роман про боротьбу французьких робітників за соціальне визволення, за людську гідність глибоко вразив Нушеля й примусив новими, відсвіженими очима озирнутися довкола. Безліч тривожних запитань сколихнули його душу. Зараз під одноманітний шум машин Ювеналій думав, що так, мабуть, почувается акушер, приймаючи важкі пологи: трепетне, щойно народжене життя хвилює і зворушує його. На очах у Мельникова людина пробуджувалася до свідомого життя. Зерна проростали, як не тяжів над полем мертвий штиль режиму победоносцевих. Хай це ще була крихітна парость, яку, можливо, приб'є перший осінній заморозок, але довкола уже ген-ген зеленіло, й не всі паростки приб'є мороз, найдужчі виживуть, заколосяться, а з них висіється зерен стократ.

Тієї ночі, аби не тривога за дружину, Ювеналій почувався б щасливим — дні не минули марно; його діди-прадіди були хлібороби, сівачі, й давня прадідівська гордість полонила Мельникова, зігріла притомлене серце: він теж сів, сів не жито-пшеницю, а майбутнє.

Перед світом, коли сонце ще не сходило, але рожевувате світло полилося у вікна станції, притьмарюючи жевріння електричної лампочки під стелею, вони вимк-

нули мережу, зупинили динамо-машину й посідали у дворі на колодках. Було десь близько четвертої ранку, зміна ж прийде о шостій. Небо з кожною хвилиною вибілювалося, наче полотно в лузі. Уже рожевіли на видноколі краї хмарок. В осокогах над вулицею видзвонювало птаство — після багатогодинного гуркоту машин передзвін видавався чарівною музикою. Лице Нушеля по довгій нічній розмові було утихомирене, ясне, але час від часу по нім пробігала тінь, і Михайло похмуро, недовірливо кидав, ніби бив у рало:

— А все-таки їх перемогли...

— Перемогли, бо робітникам не вистачило витримки й солідарності. Але ж Етьєна не переможено! Пам'ятаєш: «Знову ожила його непорушна віра в близьку революцію, в справжню, у революцію трудящих. Заграва її обагрятиме кінець століття червоним світлом сонця, що сходить», — Мельников міг вільно цитувати, бо знав багато сторінок з «Жерміналя» напам'ять.

— «Тоді засяє правда й справедливість...» — голос Нушеля задзвенів у ранішній тиші, але по хвилі знову впав до шепоту: — Е, там бельгійці, а в нас теж знайдеться той, хто ніжку підставить. Голод не тітка. Он скільки народу пре із села в місто. А на Поволжі, кажуть, ще страшніший голод, вимирає народ. Голодній людині хіба до громади? За кусень хліба ближньому горло перегризе. Завжди було, що дужчий на слабшій їде, так воно, мабуть, довіку й буде, як від бога настановлено. Там, у книзі, солдати в людей стріляють, а в нас хіба немає солдатів? Ще й скільки, більше, ніж у французів. З гармат стрілятимуть, не те що з рушниць.

— Стрільтимуть, якщо царі-та міністри накажуть. А вони накажуть, коли що, бо царі, міністри, чиновники, хазяї — дармоїди, п'ють людську кров, раюють, поки ми горюємо. Хто ж добровільно відмовиться від того раювання? Чув, як десяток років тому в Харкові солдати стріляли в робітників, що повстали? Не чув? Стрільали, ще й як! Там робітники не витримали наруги й виступили. А в них із рушниць. Життя, брате, просте: ми, робітники, стоїмо в болоті, зігнулися в три погібелі, а по наших спинах поміст наслано, а на тім помості в розкішних кріслах буржуї та їхні блюдолизи розсілися. Тепер уяви, що робітники водночас розгинають спина — де той поміст з нашими вершниками опиниться?

— Отож-бо й воно, що одночасно треба. А в нас як буде — один розігнеться, а інші ще нижче пригнуться, щоб їх не видно, не чути було. Начальство тоді того одного за штани та на сонечко...

— А щоб водночас розігнутися, робітники й умовляються між собою, збираються в товариства, бесідують, книги розумні читають, аби більше знати й розуміти, об'єднуються для боротьби, а найсвідоміші з-посеред них стають революціонерами...

— Як це — революціонерами? — запитав Нушель.

— Тобто людьми, які не хочуть бути безсловесними рабами і борються за розкріпачення народу. А жандарми їх вистежують, заарештовують і...

— І вішають? — прохопилася в Михайла.

— Зараз уже буцім не вішають, але по в'язницях гноять роками й до Сибіру, на каторгу, засилають. Багато їх у в'язницях та фортецях десятиріччями сидить. А раніше й вішали. Ось поспитай у тих, хто здавна на Лук'янівці живе. Вони пам'ятають, як революціонерів вішали. Ранком везли їх з в'язниці в поле, де були збудовані шибениці. На вулицях багато люду стояло, хоч ще ледве світало. Думаєш, революціонери просили помилувати? Навпаки, вони гукали до людей: «Прощайте, ми помираємо за правду, за народ! Після нас придуть сотні, тисячі борців, і розпочата нами справа не загине!..» Жандарми налякалися, що народ дізнається правду, й наказали солдатам бити в барабани. Так усю дорогу солдати й гупали в барабани. Цар і міністри дуже бояться, що простий люд дізнається, як треба боритися за кращу долю.

— А ви, Ювеналію...— Нушель затнувся на слові й озирнувся довкола.— Ви революціонер?

— Зустрічав я революціонерів у Харкові, і в Пітері, та й по інших містах багато справжніх революціонерів,— по хвилі відповів Мельников.— Соціал-демократами звуться. Вони не чекають, поки бог чи цар зглянуться на бідування трудящої людини, а роблять, як учив Маркс. А Маркс — це був найреволюційніший революціонер...

У цей час хвіртка станційного двору рвучко розчахнулася, і Ювеналій упізнав господарчиного сина. Передихнувши, хлопчак гукнув через увесь двір:

— Тьоті Ганні погано! Мама казала, щоб ви додому йшли...

— Здаси зміну, Михайле, добре? — попросив Ювеналій, змінившись на обличчі.— Мабуть, Ганка родить.

Він несміливо ступив до хвіртки, раз і вдруге, а потім побіг, важко гупаючи чобітьми по хідникові, вистеле-ному цеглою.

Він біг ранковими київськими вулицями, наздоганяю-чи вогку від роси стрічку бруківки, що їй не знати було кінця-краю, наче сірій стіні тюремного двору, куди його виводили на короткочасні прогулянки, тюремного двору, де людина здавалася замурованою в мертве каміння, бо навіть низькохмар'я пітерського неба, як і дворище, було викладене з кам'яних брил. Мітли двірників шурхали по бруківці, вгору Бібіковським бульваром дріботіли колеса бігунців, рисак хвацько кресав по камінню під-ковами; на лавах, під знаменитими пірамідальними то-полями, спали, закутавшись у дрантя, старці, голод у поволзьких губерніях гнав цілі армії жебраків до си-тішого Києва; від Єврейського базару по бульвару ішов квартальний і будив старців, щедро нагороджуючи їх стусанами; над тією повсякчасною «ідилією» дивно по-лум'яніли в білому фосфоричному сяйві ранку на розі бульвару та ринку хрести Залізної церкви.

Ювеналій був уже на сходах, коли нелюдський зойк Ганни ударив по його виструнених нервах; зойк лунко відбився у сходовому колодязі. Мельников гарячково нишпорив пітними руками в кишнях, але так і не зна-йшов ключа. Тоді рвонув двері — вони були незамкнені. Але до кімнати його все одно не впустили — на дверях стояла господиня квартири в спідниці і в накинутій по-верх сорочки хустці.

— Родить уже, родить. Повитуху я покликала. Ва-женько їй зараз, слаба дуже, але, бог дасть, усе буде добре.

Він не міг вистояти в темнім, задушнім коридорі, де стіни, як і думки, важко гнітили. Мов сновида, пішов по сходах униз. Вийшов на вулицю, притулився гарячим чолом до росянистого стовбура осокара, і в цей мент ще пронизливіший крик упав на нього з вікна — вікно кім-нати було відчинене навстіж, певно, Ганна задихалася без свіжого повітря. Він, що з дитинства не знав страху й стільки років гартував волю, готуючи себе до револю-ційної роботи, затулив вуха долонями й навіть за-плющив очі.

А коли по довгих, нестерпно довгих хвилинах розняв руки, дитячий плач, як золотий весняний дощик, линув з розчиненого вікна. Ювеналій розплющив очі й побачив угорі залиті червоною янтарною сонцем дахи будинків та вершини осокорів; рожеві півні переможно тріпотіли у вікнах горішніх поверхів, а на самому чолопочку неба пурпурово жевріли хмаринки.

Дитина нюняво плакала, а на залізничній станції перегукувалися паровози, й гудок депо плеснув густим риком, йому підтакнули гудки заводів Греттера та «Арсеналу»; із будинків Жилианської вулиці, з густозаселених майстровим людом провулків над Либіддю на вулицю висипали робітники в засмальцьованих блузах, залізничники у формі, з дерев'яними скриньками в руках, молоді «табакрошки», як прозивали дівчат з тютюнової фабрики.

А за тиждень несподівано померла Ганна.

Смерть завжди несподівана, а тим більше, що, народивши Бориса (так поклали вони на сімейній раді назвати сина), вона почувалася краще, хоч і була слаба. Ювеналій найняв няньку й попрохав Савицького звільнити його від нічних змін, поки дружина не зіпнеться на ноги.

Тепер він знову монтував вуличні ліхтарі.

Того дня вони встановлювали ліхтарі на Думській площі й затрималися, бо Савицький пообіцяв в управі до неділі освітити забруковану кам'яним кругляком лисину центрального київського майдану. Біля будинку міської думи вишумовувала біржа візників, горласто перегукувались морозивники, до ресторану «Древняя Русь» під'їздило на випечених рисаках пишно вбране панство, у саду «Шато де Флер» весело гримів оркестр, а пальці Ювеналія мліли й уже не тримали свічок; втім, Савицький обіцяв заплатити за понаднормову роботу, а їм з Ганною та Борисом зараз, як ніколи, потрібні гроші.

Та коли дотяг своє ниюче тіло до Жилианської, Ганки вже не було.

Надвечір їй раптом погіршало, хазяйка квартири поспішала по лікаря, лікар приїхав, щоб засвідчити смерть.

Ганна, супокійна, аж ніби прояснена, лежала на білім простирадлі, склавши на грудях воскові, худі руки. В кутку кімнати, зацяцьковане нянькою, плакало го-

лодне дитинча. Студені мурахи повільно повзли по тілу Ювеналія, од кінчиків пальців на ногах до чола, й тіло вихолодало, наче кімната, де відчинені навстіж вікна й двері, в'януло й німіло, аж було дивно, що він здатен ще думати й рухатись. Він прочовгав від порога до ліжка, поклав долоню на її руки і з гострим, хворобливим подивом відчув, які вони холодні. Тоді згадав, що няньку час відправити додому, головне ж, на неї не можна покласти, бо сама ще майже дитина, а Бориса давно час годувати, бо мати уже не нагодує.

Щось конче треба було робити, але що — не додумав, бо нова думка пойняла його: дати телеграму в Ромни, Галківським та матері. Він повернувся і, як був, у обшмугленій робочій спецівці подався по залюднених вечорових вулицях на пошту; уже проминув університет, коли нова гадка неждано спалахнула в мозку: треба ж повідомити Ганниного брата, що мешкає трохи нижче, на Караваєвській. По доріжках університетського скверу прогулювалося київське чиновництво з панями та паненятами. Галківський сидів над книгою у колі од лампи, затуливши долонями вуха: за вікном, у дворі, гарцювали діти. Уздрівши Мельникова, він одкинувся на спинку стільця й гукнув, наче повідомляв радісну вістку:

— Гризу, гризу, шваг্রে! Завтра — екзамен!.. (

— Ганка померла... — жалісливо усміхнувся до нього Ювеналій.

— Як то померла? — повільно підвівся з-за столу Галківський і повторив: — Померла?..

— Ти ось що, — раптом заспішив Ювеналій, — збігай на пошту, відбий телеграму в Ромни. Гроші маєш?

Пошастав по кишнях, бо в студента грошей могло й не знайтися, але у нього самого не було ні копійки! Звичайно, тільки-но з роботи, у робочій блузі. І він без шляга в кишні йшов телеграфувати!

Це трохи привело Ювеналія до тьми. Горе горем, але він не має права зараз киснути. Зібрати нерви в кулак, як звук це робити у важкі хвилини. Загнуздати себе і настроїти віжки. Хвиля, друга, третя, і розум візьме гору над розпачем. Ганні той розпач уже не зарадить, а на його руках син, десяти днів од роду. Голодне, безпомічне немовля. Єдине, що залишилося на цім світі од Ганни.

Він вийшов на вулицю, здибав візника і попрохав щодуху гнати на Лук'янівку. На темних, де-не-де цяткованих газовими ліхтарями вулицях, вхопившись обіруч за краї тряских бігунців, він думав тільки про одне: швидше, швидше. Інших думок не дозволяв собі.

У домі Кулішів не світилося, але з палісадника долинали голоси. Мельников попросив візника зачекати і рішуче пішов до хвіртки. Марія, певно, впізнала його з голосу і вже поспішала назустріч.

— Ганка померла, — сказав він замість вітання, обличчя зсудомилося з раптового болю, ніби він тільки зараз усвідомив, що сталося.

— Боже ж мій, Ювеналію Дмитровичу... — затремтів і зірвався голос Марії.

— Дитина голодна кричить. Чи не могли б ви порадити мамку? — заспішив він, боячись співчутливих слів.

Але Марія і сама відчула, що Мельникову зараз не до жалісливих слів.

— Я зараз, тільки своїм скажу. У нас тут, дворів за три, сусідка якраз годує. У неї трошки більшеньке. Вона добра жінка, згодиться приїхати. А завтра когось знайдемо.

Жінку справді не довелося умовляти, вона все зрозуміла з півслова. Візник теж відчув, що йдеться про нещастя, і, як міг, підганяв коня.

У дверях кімнати на Жилиянській товпилися майже не знайомі Ювеналію люди — сусіди. Виснажена за день нянька носила по коридору дитину, що захрипла од крику. Ганку уже вбрали в святкове і поклали на столі. Біля тіла стояв у глибокій розпачливій задумі Михайло Галківський. Мамка, висока, ширококоста, узяла немовля з рук няньки, поцітькала до нього, поворожила над ним своїм лагідним, низьким голосом і, не соромлячись чоловіків, розстебнула кофту. Пишна, біла півкуля груді з ніжно-рожевим сосочком лягла поверх одержі, і крихітні губи дитини нетерпляче тицьнулися в ту рожевість, плямкнули, обірвали плач, зітхнули і жадібно зацмулили.

І вперше за сьогоднішній вечір Ювеналій не зумів стримати сльози, що покотилися з очей по його ранніх зморшках, по впалих, блідих після в'язниці щоках. Одвернувшись до вікна, він плакав не лише з безутішного горя, яке, ніби обценьками, давило серце, а й з розчуле-

ності, що попри смерть життя триває, і так само триватиме після його смерті, і жодними переслідуваннями, жодними зашморгами навколо людської душі та думки того життя не обірвати.

Він вірив, що поки Борис виросте, йому, Борисові, уже не доведеться загнаним оленем блукати по чужакуватому місту. Він почуватиметься вільною людиною серед вільних людей.

Коли ж і на синову долю випаде виборювати волю та щастя людськості, він не ждатиме, поки затихне бій, не виважуватиме, кому усміхнеться богиня удачі, він стоятиме на барикаді пліч-о-пліч із чесними людьми свого покоління.

Марія забрала дитину до себе.

«У нас їй буде зараз краще», — сказала вона, і Ювеналій згідно кивнув головою. Справді, у родині Кулішів їй буде краще. Головне, поки не знайдуть мамки, є поблизу жінка, яка в будь-який час погодує немовля. Мельников провів їх, посадив на бігунці, заплатив візникові. Десь опівночі пішов і Михайло — хотів уранці здати сьак-так екзамен, аби потім клопотатися похороном. Хазяйка та бабуся-сусідка куняли в кутку кімнати, і Ювеналій відіслав їх. Хай посплять, завтра клопіткий день, хай посплять.

Йому хотілося цієї ночі самому побути біля Ганни. Пригнітив лампу, дві свічки, потріскуючи і обпливаючи краплями воску, горіли в головах покійниці, і легкі тіні мерехтіли на випнутих вилицях її обличчя, ще різкіше підкреслюючи стишеність її тіла.

Тепер уже хоч бийся головою в стіну — Ганна не прокинеться і не усміхнеться втішливо, як це уміла у важкі хвилини тільки вона. Щось схоже відчував Ювеналій у перші тюремні тижні на Холодній горі, коли Ганну залишили в ростовській в'язниці, а його перевезли до Харкова й заборонили листуватися. Він знав, як важко, самотньо їй десь там, за подвійними тюремними мурами, і серце його рвалося до дружини. Але можна було донесхочу битися об холодні мури, лише глухий гул мертвого каменя почувш у відповідь. Все ж там, на Холодній горі, навіть за найвідчайнішої хвилини у глибині душі він майже напевне знав, що рано чи пізно, а двері в'язниць відчиняться, й вони знову будуть разом.

Але сьогоднішня розлука — це вже назавжди.

Був відчай, як ніч за вікном.

Як і кожної ночі, нарешті благословилося на світ. Потроху розвиднювалося і в душі Ювеналія. Десь під ранок він уже міг думати не лише про складені на грудях воскові пальці Ганни, не тільки перебирати подумки минулі щасливі дні, хоч як мало тих днів було. Він уже думав про майбутнє, що владно займалося, як і світанок за вікном. У тім інтуїтивнім, майже пророчім передчутті майбутнього найменше було від турбот про власну долю. Він уже не мислив себе окремо від суспільного потоку, задля якого пожертвувала своїм життям Ганна.

У тім, минулім житті потік був крихітним джерельцем, що ледве пробивався крізь задушні вісімдесяті роки. Смерть Ганни припала на рубіж двох епох революційного руху. Потік з кожним днем повнів, ширшав. Не було куточка великої імперії, де б не відлунював плескіт його стрімких хвиль. А настане час, і від його грому та клекоту забрякотять шибки у вікнах палаців. Що йому особисте горе перед могутнім плином цього потоку?

І Ганка, і він — лише краплі революційної хвилі, й у цім їхнє безсмертя.

Очі Ювеналія потроху ясніли, як і тої миті, коли дивився на сина.

За цю ніч на самоті з горем Мельников зістарився, хоч і досі не видавався молодиком.

Опісля Ювеналію вже ніколи не давали його років, а мали за багато старшого.

Третього дня після похорону на порозі Ювеналієвої кімнати з'явився Андрій Кондратенко; давно очікуваний гість зиркнув на Мельникова і зі звичною беспосередністю та щирістю вигукнув:

— Ювко! Як ти постарів! У твої роки сивина! А де Ганка? Здоров, друже! Ось я й приїхав.

Дві доби у метушні похорону, поміж невеселого людського стовповиська проминули для Ювеналія наче вві сні. Та коли було все скінчено, він повернувся з кладовища, провів на вокзал Ганниних батьків і залишився сам у кімнаті (дитина була в Марії), в кімнаті, спорожнілій раптом і вистудженій за ці дні чужими людьми, в кімнаті без колишнього родинного затишку, до якого вже був звик; йому хотілося кинутись світ за очі, упи-

тись до безтями, аби лише ні про що не думати й нічого не відчувати. Він уже й справді намірився піти на Єврейський базар і там, біля одного з ларків, випити в товаристві незнайомих обірванців, аби потім заснути й спати до самого ранку, такого ж порожнього, як і цей вечір. Він розумів, що це слабкість, але був жива людина й прагнув хоч би тимчасового забуття.

На цей мент якраз і нагодився Андрій.

Здавалося, його послала сама доля.

Після Петербурга вони з Кондратенком ще не бачилися.

За якийсь місяць до звільнення з «Хрестів» з Ювеналієм сталася дивна пригода. Раптом його покликали до в'язничної контори на побачення з нареченою. «Звідки в одруженої людини візьметься наречена?» — трохи не бовкнув Ювеналій, але вчасно прикусив язика. В конторі в'язниці він побачив юну, миловидну дівчину, що промовисто, багатозначно дивилася на нього. Четверо чіпких, підозрливих жандармських очей стежили за ними. Ювеналій і незнайомка радісно, щасливо, ніби страшенно зсумувалися одне за одним, вхопилися за руки. Повернувшись до камери, Ювеналій задоволено подумав, що з нього був би непоганий актор. Ця дівчина й назвала йому адресу квартири в Петербурзі, куди його просили заїхати, коли вийде з в'язниці.

Через «наречену» вдалося йому допомогти товаришам по ув'язненню — послати їм гроші.

Незнайомка пообіцяла приносити Ювеналієві книги й вісті із світу по той бік тюремної стіни, але прокуратура швидко дізналася, що Ювеналій одружений, і заперечила «наречену». То було їхнє перше й останнє побачення.

В'язницю вони з Андрієм залишали разом — обом прокурор Харківської судової палати пропонував зарахувати в покарання попереднє ув'язнення, й обом міністерство юстиції для профілактики додало по вісім місяців «Хрестів», а департамент поліції милостиво погодився з думкою міністерства юстиції. Ювеналій був на милицях і ледве міг тягати ноги — тиф, цинга, туберкульоз трохи не доконали його.

Він сиротливо стояв під мурованою стіною в'язниці, поки дужчий Кондратенко шукав візника. За календарем була весна, березень, але небо над містом висіло сіре, холодне, непривітне. Гострий, вогуватий вітер

з моря наскрізь проймав Мельникова, що був одягнений надто легко. Нарешті вони сіли на бігунці і поїхали рівними, наче солдатська шереха, вулицями столиці за адресою, що її назвала «наречена». Прийняли їх там надзвичайно тепло. Переночувавши, Андрій поїхав до Харкова — вже після арешту, ще як сидів у харківській в'язниці, померло двоє його дітей, дружина страшенно переживала, й Кондратенко боявся за неї, не хотів прострочити жодного дня. Мельников залишився. Візит до «Хрестів» «нареченої» був організований столичними соціал-демократами, які хотіли зазнайомитися з Ювеналієм. Другого дня по від'їзді Кондратенка він мав зустріч і тривалу розмову із керівником Петербурзької соціал-демократичної організації, створеної на залишках відомої благоєвської групи, Михайлом Брусневим.

Із Петербурга Ювеналій поїхав до Пензи, де на нього чекала Ганна, що вчилася на акушерських курсах. Потім — Ромни, Казань, знову Ромни й нарешті Київ.

Трохи більше року минуло й ось: ти сивий, Ювко!.. Мельников підвівся назустріч гостеві:

— Ти не уявляєш, який я радий тобі, Андрію!

— Я думав, Ганка з тобою. Ти писав... — Кондратенко дістав прив'ялий букетик конвалій.

— Ганки нема. Ганка померла, — одійшовши до вікна, повільно проказав Мельников. — Поховав.

Андрій, все ще не випускаючи з рук валізки, сів на стілець, довго мовчав.

— Пробач, друже...

— Звідки ти міг знати? Я бачив, що Ганка тяжко хвора, але й для мене її смерть до жаху несподівана.

— А дитина?

— Дитині дванадцятий день. Вона в друзів. Мамку знайшли. Ти дуже стомився?

— Ні. Їхати обридло. Поїзд біля кожного стовпа зупинявся.

— Ходімо погуляємо, га? Бо мені тут... Не звик. Київ тобі покажу. Таж ти й голодний? Тут недалеко можна повечеряти. І дешево, й ситно, по-пролетарському. Рубці з кашею або фляки по-польському. Широкий вибір.

Заходило сонце, але в обжерних рядах Єврейського базару ритм життя, навпаки, пришвидшувався. Саме вертали з роботи майстрові, обступали перекупок з гарчими стравами. Мельников та Кондратенко взяли по

запашному вариву в закіптюжених горщиках. Ювеналій їв мало, хоч зранку не мав у роті й крихти.

— Може, вип'ємо? — кивнув на ларки з вином Андрій. — За зустріч...

— Ні, — відповів по хвилі Ювеналій. — Надто легкий і звичайний порятунок для мене.

— Розумію. Запитань нема. Штиль.

Замолоду, працюючи в Севастополі, Андрій мріяв стати матросом і підбивав народника Панкратова найнятися на іноземне судно та потинятися по світу. Дотепер, коли розгублювався, у мові Кондратенка проступали сліди давньої пристрасті. Йому дуже хотілося втішити товариша, але нічого втішного не спадало на думку, й він страждав від власної незграбності.

Від Єврейського базару вони піднялися по бульвару до Ботанічного саду. Публіки в алеях було мало: в глибині Ботанічного гримів військовий оркестр, і довкола ротонди на галяві мерехтіли білі сукні дам і літні, світлих тонів чоловічі пари. Срібний відблиск осокорів у блідому сяйві газових ліхтарів, що їх тільки-но запалив ліхтарник, зелений дим дрібного листя на акаціях, салатова зелень дубів — все ніби пливло по бузкових сутінках погожого вечора, й душа Ювеналія потроху відтавала після кількаденного крижаного заціпеніння. Він гостро відчував живу красу довколишнього світу й у такі хвилини завжди вертався подумки до густозелених гаїв над рідною Роменкою. Андрій скоса зирив у бік ротонди, де насолоджувалася музикою та запашним повітрям «чиста» київська публіка.

— Чесно кажучи, Ювеналію, мені не хотілося їхати до Києва. Якби ти не покликав, нога б моя сюди не ступила. Як на мене, тут самі буржуї. Палку кинь — обов'язково влучиш у капіталіста, поміщика або в генерала у відставці.

Тут Андрій був правий. Буржуї Київ полюбляли: тепло, зелень, вода. Серед південних губерній Росії Київська передувала по числу осіб, що жили на прибутки з капіталу та нерухомого майна. Їх було тут десятки тисяч. Але в останні десятиліття росло і робітництво. Розвивалося пароплавство на Дніпрі, залізниця зв'язала Київ з усією Росією і з Європою, місто ставало значним промисловим центром. І хоч більшість київських робітників ще працювала на дрібних підприємствах, у майстернях, будувалися нові великі заводи, а головне —

будуватимуться, цього процесу не зупиниш, наближається двадцятий вік...

— А ти все такий же, Андрію,— мовив по хвилі Ювеналій.

— Який?

— Непримиренний. Нещодавно пан Савицький, у якого я працюю, так мудрствував: мовляв, найзапекліші революціонери виступають супроти влади, допоки їм не сповниться тридцять. А після тридцяти людина розважнішає, стає байдужа. Ти один з тих, для кого мірка пана Савицького куцувата.

— Я ж кажу — самі буржуї тут у вас.

— Але щодо Києва гарячкуєш. Тепер у Києві з ремісниками тисяч за тридцять робітництва. Звичайно, це не Петербург, не Москва і не Харків, але... Тут є кілька «але», над якими варто поміркувати. Не забувай, що серед київських робітників багато нащадків вільного люду, селян та ремісників, які тікали з-під кріпацького ладу у вільні українські степи. Бунтарська кров. Нащадки запорожців, що не зносили над собою нічиєї руки, ні королівської, ні царської. Тип робітника сміливого, ладного йти на смерть за товариша, тип людини, яка легко спалахує, хоч, на жаль, і легко гасне. Наша місія, коли хочеш,— навчити її абетці боротьби й не дати погаснути. Друге «але». В Києві великі революційні традиції. Знову ж — на жаль, у середовищі інтелігенції. Поміж робітництва майже незорана цілина. В останні роки починав був орати лікар Абрамович, але не пройшов і гону, як опинився там, де й ми з тобою були,— в «Хрестах». Зараз марксистський гурток пробує поширити свою пропаганду в робітничі маси, йому і треба допомогти. Ось тобі й третє «але»: маємо теоретично підготовлених, беручих до роботи пропагандистів із студентства та передової інтелігенції. Зараз їм не вистачає глини, з якої б можна ліпити людей, вони борються за кожного пролетаря, за кожную душу. З іншого боку, існує великий потяг робітників до знань, до правдивого, без офіційної фальші слова. Ми з тобою, маючи за плечима харківський досвід, повинні допомогти двом потічкам революційного руху злитися в єдину, широку і повноводу ріку.

Вони залишили Ботанічний сад, по Великій Володимирській повз електричну станцію, міський театр, Золоті ворота вийшли до Софії, перетнули майдан і, стиха

перемовляючись, зупинилися на Володимирській горі, над урвиськом. Дивовижна панорама відкрилася їхнім очам. Далеко внизу блимав вогнями безберегий, наче море, загадково мовчазний Поділ. Фіолетово світилася до самого небокраю дніпровська вода. Під горою, на Олександріївському узвозі, вилискували нещодавно покладені, перші у всій імперії трамвайні колії. Світилося небо над Хрещатиком та Думським майданом. Там, за темними коробками будинків, горіли електричні ліхтарі. Над усім тим велично височів з розп'яттям у руці князь Володимир.

— А щодо Києва ти таки помиляєшся, друже,— вернувся до їхньої тихої розмови Ювеналій.— Капіталізм, братаючись із технічним прогресом, жене геть провінційний затишок, провінційну дрімоту. Хоче чи ні того панство, а Київ пролетаризується. Капіталізм породив і множить власного могильника — ось парадокс історії. До Маркса, до Маркса треба частіше зазирати, Андрію. Двадцятий вік на порозі.— Голос Ювеналія задзвенів молодо, ніби позаду не було страшних двох діб. Кондратенко знайшов у темряві й міцно потис широку шорстку долоню побратима.— Вік робітництва, Андрію!

Ювеналій, вийшовши на роботу, з набурмосеного вигляду Трепке, з нахабнуватої, злої мови завідувача складу Тромбачова, що діяльно вимріював посаду помічника бухгалтера й слугував для робітників за барометр хазяйського настрою, з нервової метушні конторських чиновників, нарешті, по загадковим відмовчуванню Михайла Нушеля відразу зрозумів: за його відсутності щось сталося.

— А де це Бремер, Вольський, Тарасенко, що їх не видно? — запитав Ювеналій.— На нічній зміні були?

Нарешті Нушель, озираючись на всі боки, з загадковим блиском в очах зашепотів:

— Нема вже їх на станції — ні Бремера, ні Вольського, ні Тарасенка. Помахали Савицькому ручкою та й пішли. І Грановський з ними. Ой пане Мельников, тут такого було!

— Чого б то? — не виказуючи хвилювання, якомога байдужішим тоном поспитав Мельников.

— Спершу із Трепке заїлися. На чомусь там не зійшлися, а директор як завжди: остолопи, дурні, свині, порозганяю віслюків! Ніколи ви не навчитеся працю-

вати, лайдаки! Штрафу кожному по карбованцю виписав. Воно ж, пане Мельников, так споконвіку ведеться: ми уже звичні. Він тут галасує, а ми мовчимо, очима землю їси і чекаєш, поки він матюками зійде. Мене від того не поменшає. А вони раптом ніби показалися, ніби їх в одне місце штрикнули: «Не будемо більше над собою держиморду, що нас кожного дня в грязюку втоптує, терпіти»,— кажуть. І до Савицького: так і так, мовляв, пане хазяїн, або ми, або Трепке. Ну, а тому, звісно, своя кровинка ближче до серця, як-не-як Трепке, хоч і маленький, а теж собі пан, ну, хай підпанок. Як розкричався Савицький, хлопці розповідали, слиною через стіл пирскав, наче блекоти наївся. «Це Мельников вас на бунт підбиває, я все знаю, бач, які вчені поробилися, голосу на них не підніми. А годує вас хто?» Ну, а Тарасенко йому й каже: «Самі себе годуємо, пане Савицький, ось цими руками. Тільки платите ви нам за наші руки так, що доводиться надголодь жити». А тоді повернулися і пішли із станції. «Ні, то й ні,— кажуть до нас на прощання,— роботу ми і без Савицького знайдемо. Он станція міської залізниці електриків шукає».

Вертаючи з роботи, Мельников зайшов до Бремера. Роберт був удома й страшенно зрадів гостеві.

— Вас кілька днів не було на роботі. Прихворіли, Ювеналію Дмитровичу?

— Уже трішки оклигав,— відповів Мельников: розповідати про своє горе не хотілося, Бремеру й самому не солодко.— А як у вас?

— Усе так ускладнилося, самі з себе дивуємося, їй-бо.

— Чув, чув я, як Савицькому носа втерли. Молодці. Ну а на роботу міська залізниця вас бере?

— Отож-бо й воно, що Савицький почув од когось із підлиз про наші плани і бігма в контору залізниці. Не беріть, каже, отих бунтівників, я їх вигнав, чуєте? Він нас вигнав! За непослух. Ну, і нам, звичайно, відмовили.

— Солідарність...

— Отож нам би, робітникам, таку солідарність. Ми тут часто згадували розмови з вами, Ювеналію Дмитровичу...

— І що ж тепер надумали робити?

— Одне надумали: вантажниками підемо, а колінкувати перед Савицьким не будемо. Хіба ж ми, врешті-решт, не люди?

— Час ви не зовсім вдало вибрали. Савицький контракт з управою виконав, центр Києва освітлено. Тепер, звичайно, він може собі дозволити задля страхання інших викинути вас на вулицю. Але ми ще поборемося. Є ще й наша, пролетарська солідарність...

Удома він переодягся і поспішив до Кулішів.

Перші дні йому було ніяково переступати поріг Маріїного дому. Батько здавався суворим, похмурим, перекинетесь кількома словами і мовчить, ніби води в рот набравши. Але якось старий Куліш поліз на горлицю і дістав колиску, в якій вирости Марія і Оленка. Сам повісив колиску біля грубки, поклав у неї дитину. Ювеналій заїкнувся було, щоб забрати сина, проте листоноша і дочки його не хотіли й слухати: дитина слабує на животик, їй потрібен догляд. Та й куди б Ювеналій забрав сина? Одвезти в Ромни до матері — вона няньчить Вірину дочку і братових дітей, повна хата малечі. Потроху Мельников звик до родини Кулішів. Вечори в будиночку на Лук'янівці — було найкраще, що він мав тепер, ці вечори відігрівали його остуджене горем серце. Помічав, як не хочеться йому йти від Кулішів у ніч, у свою порожню кімнату на Жилианській, яку навіть подумки не називав домом. Якби не Андрій, волів би ночувати на вокзалі. Андрій звичайно не спав, чекав на його повернення. Лежав на канапі, підклавши руки під голову, глибокі блакитні очі — в стелю. Ледве Ювеналій переступав поріг кімнати, Кондратенко починав сварити київських хазяйчиків — уперше за день йому було перед ким відвести душу:

— І, проклятуці буржуї, роз'їлися! Динамітиком би їх, динамітиком! Тонн кілька під Липки підкласти — і в повітря!

— Усе ще не забуваєш захоплень своєї бурхливої молодості? — посміхався на ці слова Ювеналій.

«...Треба сказати декілька слів про Андрія. Це теж була одна з визначних постатей у нашій гуртку. Робітник-слюсар, пристрасний і активний характером, молододу він починав було пити, не знаходячи виходу для своєї енергії. На щастя, він зустрівся в цей час з якимсь революціонером, котрий, вилаявши його з першого знайомства на всі заставки, спрямував на шлях революції. Відтоді він усе життя ішов по цьому шляху і пізніше зіграв значну роль в історії харківського робітничого

руху. Гаряче відчуюючи кривди робітничого класу, він вимагав активного протесту, опору насильникам. Природно, його тягло до народовольців. Перше, ніж осісти у Харкові, він бурлакував по різних містах півдня Росії. У Севастополі йому пощастило зустрітися з народовольцем В. С. Панкратовим, і він пристав до нього».

В. Перазич, «Ю. Д. Мельников»

«У великому котельному цеху я загубився серед майстрових і робітників. Правда, робота була дуже важка, але я скоро зблизився з деякими майстровими, і вони стали моїми одnodумцями; особливо діяльним і енергійним виявився українець Андрій Кондратенко. Це був надзвичайно жвавий, в'юнкий українець, та ще з голубими дивними очима».

В. Панкратов, Збірник «Робітничий рух у Росії в опису самих робітників», 1933 р.

— Зате ти дуже спокійний та розважливий! — запалився Кондратенко.— Слова, слова, а вони мент улучать, за барки та в тюрюгу, й знову на блощиць полюватимеш.

Колись Мельников розповів Андрію, як вони з Володимиром Перазичем у камері харківської в'язниці на Холодній горі воювали з блощицями. Перазича вони чомусь обминали, але Ювеналієві діставалося добряче. Вони оголосили блощицям священну війну, але другого ж дня після переможної битви ті знову заявили до камери. Перазич помітив, що блощиці жили в ластівчиних гніздах під тюремним дахом і звідти наповзали до камери поласувати «дворянською кров'ю».

— А ти думаєш, як двох-трьох псів на той світ спровадиш, то тічка притьма розбіжиться? Чи пси перестануть кусатися? Нові з'являться, ще зліші.

Суперечка була давня. Проте Андрій уже не наполягав на терорі. Наслідки оголошеної «Народною волею» війни царському урядові ще у вісімдесяті роки проходили його гарячу голову, а робітничий рух, що ширився, сприяв формуванню у Кондратенка марксистських поглядів.

— Ех, пустили б вони мене на завод! Я б їм там таку організаційку зварганив — твого Новицького занудило б!

— Дякувати долі, «мій» Новицький поки що воює переважно із студентами. І на здоров'я йому.

Але ситуація і справді не вселяла великого оптимізму. Кондратенка не брали на завод Греттера, й він уже передчував: великого підприємства у Києві йому не бачити, як власних вух. На заводі Греттера були дуже перебірливі, бо страшенно боялися червоної зарази, а вибирати мали з кого: голод гнав до Києва людські маси, ще не зачеплені революційною пропагандою.

— Не злостися, Андрію,— втішав товариша Мельников.— Ось-ось я теж стану безробітним, і ми разом дружно будемо байдикувати.

І він переказав Кондратенкові станційні новини.

Наступного ранку, поки чекали на Трепке, Ювеналій завів балачку з робітниками. Так і так, он четверо наших товаришів зуміли за себе постояти, не впали ниць перед хазяїном, а ми все ще продаємося за копійки і зносимо наругу від директора, та що там від директора — від першого-ліпшого хазяйського піддавкувача.

— Дуже вони дошкулили хазяїнові,— похмуро сказав Федір Большаков.— Пішли, то й ідіть собі, без вас знайдуться бажанчі горба гнути. А вони, може б, і раді уже назад повернутися, бо сюди-туди тицьнулися, а роботи чортма.

— Робота є, тільки Савицький постарався, аби їх на станції міської залізниці не взяли,— розповів Мельников.— А там одразу: буде зроблено, пане Савицький, не візьмемо. Свій свого не скривдить.

— Отож-бо воно і є,— похитав головою Дробненко,— що нам, голодранцям, нема чого супроти хазяїв дутися. Бо буде, як з тою жабою — дулась, дулась, а тоді луснула, та й по всьому! Я так думаю, пане Мельников, що вище від себе не стрибнеш. Ким мати породила, тим довіку й будеш. А що їхня сила, то їхня й пісня.

— А я думаю інше, пане Дробненко.— В голосі Мельникова забриніла сумовита іронія.— Я думаю, що ми, як воли в ярмі: одного вола з-під ярма взяли, повели на бійню, а другий — ні гадки, що і його черга настане, і йому дадуть обухом по голові чи ножа під лопатку всадять. Кожен з нас голову в пісок сховав і міркує про себе: бог дасть, пронесе, мене не зачепить. А якби ми зараз усі, як один, сказали пану Савицькому: «І ми, як четверо наших товаришів, не хочемо гнути на тебе спи-

ну, поки ти нашу волю не вволиш», отоді б Савицький закрутився млинком, і тих чотирьох попросив би вернутися, і ярмо б нам полегшив, і копійку якусь додав би, як, хлопці?

Хлопці мовчали, опустивши очі долу.

— А я вам тепер своє скажу, Ювеналію Дмитровичу, — озвався неждано Павло Свистун, що досі понуро стояв збоку і вдавав, ніби не цікавиться розмовою. — Воно, може, й так, як ви кажете, а тільки деінде, а не в нас. Бо в нас воно не швидко так буде, як ми хочемо. Недарма кажуть, що Київ — велике село. Не дуже є куди робітникові поткнутися. Не до Савицького, то до Греттера, а таки ж так воно, що Савицький із Греттером завжди домовляється, свій своєму ока не вийме. А ще зараз, коли під ворітьми заводів сотні голодних юрмляться, щоб хоч якийсь шматок хліба мати. Де вже тут про надбавки та про свободи мову вести? Так добре вам казати, коли вас за поли не хапають: «Тату, гам!..» А як у мене їх повне гніздо, і тільки дай, дай. Вибачте нам, пане Мельников. Головою ми ніби й тямимо, що воно та до чого, а...

Тут і нагодився Савицький. Досі не мав звички рано приходити на станцію, а це раптом сну не стало. Раніше не раз траплялося, що хазяїна приносила нещаслива година, коли саме Ювеналій бесідував з гуртом електриків або читав їм щось із свіжого номера журналу чи газети. Робітники, помітивши Савицького, звичайно шастали по кутках. Хазяїн удавав, що нічого не помічає. Але сьогодні він широкою, владною ходою підійшов до робітників. Ті посхоплювалися, стягли з голів кашкети.

— Чому сидимо? — гарикнув замість добридня.

— На пана директора чекаємо, Миколо Миколайовичу, — відповів за всіх Большаков.

— Ви приймайте зміну, а ви — на склад по інструменти. Знайшли коли влаштовувати посиденьки. Я помічаю — багато в нас балакунів розвелось. А діло робити нема кому! — Він стрельнув очима у бік Мельникова, що єдиний із гурту не зняв кашкета, й швидко подався до контори.

Робітники поспіхом розійшлися.

Протягом дня Мельников пробував то з тим, то з іншим електриком завести мову, але нічого втішного ті розмови не давали. Що це було — віковичний страх,

інертність, розумова кваліть? Усього потроху. Ще вчора він, мов хлопчисько, був переповнений райдужних надій. Виявляється, засівати поле важче і сходів чекати довше, ніж йому досі здавалося. Одне знав напевне: доки вистачить сил, кидатиме зерна в ріллю. Як не тут, на електричній станції, то десь-інде. Крутизна гори ніколи його не лякала. Ось і зараз він не міг відступити, вдати, ніби нічого не сталося. Хоч, можливо, з погляду здорового глузду це й було б розумно. Він сам ішов в атаку, бо рота залягла і боялася звести голови. Але не підтримати тих чотирьох, що рвонули вперед і вже бовваніли біля лінії ворожих шанців, хіба не було б рівнозначно зраді?

Надвечір він пішов до Савицького. Але в конторі сказали, що хазяїн не приймає. Смутний, напружений стояв Ювеналій у дворі, аж поки Савицький не вийшов на ганок, зібравшись їхати із станції.

— Миколо Миколайовичу, я маю вам сказати...

Савицький пішов до воріт, усім своїм пихатим виглядом демонструючи, що не бажає слухати Мельникова. Ювеналій наздогнав його вже на вулиці. Новенька чорна коляска, запряжена баским рисаком, чекала на хазяїна.

— Пане Савицький, я вважаю за обов'язок сказати вам свою думку про останні події на станції...

Хазяїн, стоячи однією ногою на приступці коляски, озирнувся, і люта ненависть зблиснула в його очах.

— А на біса мені ваша думка? Ви мені робітників розпаскуджуєте, а я з вами буду в демократію гратися?

Він плюхнувся на шкіряне сидіння коляски й гарикнув до візника:

— Ідь!

З-під коліс на Мельникова пирснула їдка, перемелена копитами й чобітьми пилюка.

Ювеналій, повернувшись додому, сів писати листа до Савицького. Лист був спокійний і розважливий. Він не збирався зводити їхній принциповий конфлікт до сварки. Писав, що має за моральний обов'язок перед товаришами по роботі викласти пану Савицькому свій погляд на становище робітників електричної станції і на першу їхню спробу свідомого протесту проти визискування та гноблення. Тарасенко, Вольський, Грановський, Бремер — ніякі не бунтівники, вони лише обороняли свою людську гідність. Навіть воліві, якщо його

щохвилини шмагати лозиною і тримати надголодь, врешті-решт увірветься терпець. Невже ж пан Савицький, людина освічена, не розуміє, що рабство у тій чи іншій формі віджило свій вік? І з його боку було дуже неетично, негідно офіцера, коли робітники не захотіли у нього працювати, нацьковувати на них хазяїв інших підприємств, тим самим позбавляти їх можливості хоч якогось заробітку. Невже ж Савицький і люди його кола сподіваються в такий спосіб загасити опір експлуатованих капіталізмом пролетарських мас? Наївно і безперспективно, пане Савицький. Гнів народу, який не зустрічає розуміння своїх кончих потреб і співчуття своїй важкій долі, буде наростати і рано чи пізно вибухне. Щодо випадку на станції він, Мельников, ще раз заявляє, що повністю підтримує протест чотирьох робітників і доводить до відома пана Савицького про нетактовне, брутальне поводження директора Трепке зі своїми підлеглими, а також просить хазяїна надалі принаймні дотримуватися законів імперії про дванадцятигодинний робочий день і надбавити платню робітникам станції, аби їхні діти не жили надголодь, як дотепер...

Другого дня Ювеналій через конторського служку передав листа хазяїнові.

«Доставленого мені листа особисто мною було одержано і передано генералу Новицькому, причому я сказав, що я не відповів тому, що не визнаю за можливе вести переписку з робітниками.

Незадоволений я був Мельниковим за те, що він розносив своє вчення, і звільнив за те, що бачив його безсумнівно шкідливим для контори.

Про діяльність Мельникова я своєчасно доніс генералові Новицькому, і я звільнив його без пояснення причин.

*Мінний офіцер флоту в запасі
поручик М. М. Савицький».*

*ЦДДА УРСР, ф. 317, справа
1173*

А по обіді його покликано до контори і без жодного слова звільнено з роботи.

— Ну ось, я й вільний!— сказав Мельников, переступивши поріг кімнати на Жилианській.— Вільний, як птах

у небі: літай, скільки заманеться, поки не загнешся з голодухи.

— Уже?

— Уже.

Андрій схвильовано заходив по кімнаті.

— Усі корінці обривають, паразити. Тільки пагінець пустиш, а вони уже й підкопали. А ти ще мені вичитуеш...

— Боротьба, друже. Ти ж що, хотів у піддавки грати: я — вам, ви — мені? Боротьба нещадна й ставатиме з кожним днем все нещаднішою. Це ще тільки квіточки, ягідки потім будуть.

— Може, ще колись і динамітиком?.. — зрадив Кондратенко.

— Може, й динамітиком... Але я вірю, що коли всі робітники об'єднаються, в один час по всій імперії зупинять заводи і фабрики, уряд відступить. Коли ж не відступить, робітники візьмуть до рук зброю, і на вулицях промислових міст виростуть барикади. Ось тоді слушно буде і про твій динаміт згадати. Але то вже буде наша остаточна перемога, перемога соціалізму.

«...Я тільки-но розпочинав свій марксистський розвиток, в мені ще жили пережитки народницьких поглядів з питань про інтелігенцію та селянство. І подальше мое виховання в дусі марксизму я одержав за невдалих спроб відстояти ці залишки своїх народницьких і навіть донародницьких поглядів перед стрімким натиском Ювеналієвої критики. Пригадую його очі, що гарячково блищали (мабуть, у нього вже починалася хвороба, що звала його у могилу, хоч він ще не скаржився на жодну недугу і був, здається, повен сил та незламної енергії), пригадую його трохи іронічний посміх, з яким він розпитував, слухав мене, і чудесний усміх, який відбивав швидкі злети думки...»

В. Перазич, «Ю. Д. Мельников»

— Поки ж що, друже Андрію, нам доводиться думати про локальніші перемоги: як пробратися на київські заводи і як роздобути шматок насущного хліба.

— Мені пообіцяли місце на Подолі, в майстерні.

— Спасибі їм і за те, але для нас це не вихід. Треба придумати щось просте й хитре, га, Андрію? Щоб і діло робилося, і Новицький не підкопався.

— Але — що?

— Отож-бо і є — що? Поки що не знаю.

— Може, підеш замість мене в майстерню? Я ще маю кілька карбованців, а в тебе ж дитинча.

— Спасибі, друже. Тільки якщо Савицький передав мого листа в жандармерію, мене уже і в подільську майстерню не приймуть. Переказував я через родичів, аби Вячеслав, брат, привіз з дому мої слюсарні інструменти. Ходитиму по квартирах, якусь копійку зароблю. А там подивимосся. Може, щось і зблисне у наших головах?

Був недільний ранок. Ювеналій напився чаю і збирався до Кулішів. Андрій ще дрімав на канапці. Хазяїн майстерні, де він тепер працював, висмоктував з робітників усі соки, до нього ішли ті, хто не міг інак де влаштуватися, різні безпаспортні зайди, які пнулися із шкури, аби й звідси їх не витурили. Разом з ними і Андрій не розгинався по чотирнадцять годин на добу. Кондратенко, особливо перші дні, страшенно виснажувався. Тільки в неділю він мав змогу досхочу виспатися.

Несподівано Мельников почув крізь відчинене вікно, що біля їхнього дому зупинилися бігунці. В будинку мешкала сама голота, візники тут з'являлися рідко. Ювеналій визирнув на вулицю і побачив молодшого брата Вячеслава, що обома руками стягував з візка величезного дерев'яного чемодана.

— Вставай, Андрію, гість! — весело сказав він і побіг до дверей. — А з гістьми і мій хліб насущний прибув.

Поки він зійшов вниз, бігунці уже од'їхали, а Вячеслав, перехнябившись набік, волочив до під'їзду чемодан.

— Ну, брате, женихатися тобі ще ранувато! — засміявся Ювеналій. — Самичко колись усе казав мені: як піднімеш чемодана із слюсарними інструментами, так уже й до дівок можна.

— Дякувати матері, дала коповичка на візника. Бо до самісінького вечора з вокзалу б плуганився.

— Нічого, брате, — Мельников поплескав Вячеслава по плечу. — Кістки в тебе козацькі, а на пролетарських харчах пролетарським м'ясом обростеш — рука сама до шаблі потягнеться.

Ювеналій узяв чемодан у праву руку, кахикнув і пішов угору по сходах. Вячеслав заздро зирив на брата.

В кімнаті Ювеналій налив чаю, одкрояв скибку хліба, підсунув до гостя шмат ковбаси.

— Розговляйся для початку. Виголоднів, мабуть, у поїзді?

Вячеслав мовчки кивнув і заповзвся біля сніданку.

— Сідай і ти, Андрію,— мовив Ювеналій до Кондратенка, що розчісувався перед дзеркалом.

— Ет, хлопці, то для мене наче комар для пса. Може, для вас, дворян, чаювання й досить, а мій пролетарський шлунок просить рубців з кашею.— Він полюбляв кепкувати з дворянського походження Ювеналія.

Андрій подався в обжерний ряд Єврейського базару. Вячеслав, переповідаючи домашні новини, допивав третю склянку чаю.

— Ну, а які ж твої плани, брате? — поспитав Ювеналій.

— Працювати буду на заводі,— витираючи пухкі, ще дитинні губи, відповів Вячеслав.

— На заводі?— підняв густі брови Ювеналій.— А що ж ти умієш? Залізо клепати?

— Токарем по металу хочу.

— Ого, відразу токарем. Оце козак! Та на поганенького токаря треба місяців зо три вчитися. Хто ж тебе вчитиме?

— А ти? Мама казали: їдь, сину, до Києва, там тебе Ювко на робітника вивчить. Бо мені вже нема тебе за що вчити. Батько он хворий, а ще від тебе менших троє за припіл держаться. Я так і надумав: вивчуся та й подамся на великий завод.

— Бач, вивчуся та на великий завод подамся, нахаба...— замислено повторив Ювеналій і розчесав п'ятірнею бороду.— Вивчусь — і на великий завод.— Підвівся із стільця, швидко заходив з кутка в куток кімнати.— А слухай, хлопче, у цім щось є, зернятко є. Ну, гаразд, може, щось і придумаємо. А поки що лягай у ліжко й спи. Добро?

— Добро. Ніяк не міг заснути в поїзді. Тільки очі склеплю, а воно бряжчить, підкидає.

Він уперше їхав так далеко поїздом.

По дорозі до Марії Ювеналій зайшов на ринок і купив дитячу коляску. Син, здається, видужав, уже не плакав ночами, як раніше — скільки безсонних ночей виходила Марія з кутка в куток кімнати з Борисом на

руках! Хвиля ніжної вдячності сколихнула Ювеналія. Тепер дитина має частіше бути на свіжому повітрі, і Марія розпорядилася купити коляску. Ювеналій найняв няньку, сусідську дівчинку, але Марія більше була з дитиною, аніж нянька, окрім тих годин, коли допомагала батькові розносити пошту.

Була неділя, і святково вбрана Марія сиділа під хатою з Борисом на руках.

— А воно вже мене пізнає! — гукнула назустріч Мельникову, і серце Ювеналія стислось від щемкої радості. Треба було думати про майбутнє. Але думати він боявся — такі думки, здавалось йому, ображають пам'ять померлої дружини. Та все частіше вони проривалися крізь заборону: ішлося не тільки про нього — дитині потрібна матір.

Вони поклали Бориса в новеньку коляску і пішли до Кирилівського гаю. Сусіди Кулішів зиркали з палисадників на їхню трійцю, але Марію ті погляди, здається, не обходили, вона гордо котила поперед себе коляску, раз у раз нагинаючись до дитини та щебечучи з нею. Борис справді уже пізнавав її, сміявся і махав рученятами, коли Марія схилилася над ним.

«Життя загоє найстрашніші рани, на те воно і життя», — думав Ювеналій, ледь торкаючись ліктем Маріної руки. Він не звик до сімейних радощів, їхня з Ганною весна припала на тюрми та переслідування, і сьогоднішня подорож до гаю, під ясным блакитним небом глибоко зворушувала його. Там, де щойно пройшов косар, услід йому зеленіє молода отава. Так і після косаря, якого звать смертю. Він досі пам'ятає, як ранньої осені заново вбиралися в зелені шати береги Роменки та Засулля; після уроків він часто робив чималий гак, сходяв на роменське городище, сідав під мурованою церковною стіною і милувався прекрасним краєвидом, рівного якому за чарівною красою він так і не зустрів у своїх життєвих мандрах.

А втім, зараз не до сентиментальних дитячих спогадів. Хоч і приємно на хвилину забутись, вирушивши на недільну прогулянку з Марією та сином, пригадати те далеке літепло, від якого досі, ніби від сонячного променя, іде солодке відчуття затишку й спокою. Спокій... Де вже йому спокій, коли справжня робота тільки починається. Не бажаючи навіть признатися собі в цьому, Ювеналій волів би пошвидше опинитися знову в своїй кім-

натці на Жилиянській, наодинці з Андрієм Кондратенком, щоб розповісти йому про свої нові плани, які здаються зараз такими далекосяжними. А Марія про них поки що не повинна знати, хоч як прикро мовчати про те, що його так хвилює.

— Про що ви зараз думаєте, Ювеналію Дмитровичу? — раптом запитала Марія.

— А так, ні про що, — усміхнувся Мельников. — Сонечко, зелень, квіти — приємно. Іду собі й ні про що не думаю. Мені затишно з вами...

— Ні, ви щойно були десь далеко-далеко. Жінки це завжди відчують.

— Марійко, зараз, мабуть, не на часі казати, як гарно я до вас ставлюся, і взагалі... — він затнувся й зникнув, мов дівчина. — Я не люблю сентиментальностей...

— Не треба, Ювеналію Дмитровичу, — Марія взяла його під руку. — Це жінки теж відчують. Але в мене є суперниця...

— Хто? — здивувався Мельников.

— Ваша революція...

— Я був би щасливий, якби вона стала також і вашою.

— Я, мабуть, теж, — зітхнула Марія. — Але для цього мені треба ще багато передумати. Добре вже те, що я не ревную вас до неї...

Мельников вдячно потис тонкі Маріїні пальці.

Коли Ювеналій надвечір повернувся на Жилиянську, Андрій Кондратенко був у кімнаті сам. Вячеслав устиг виспатися й подався подивитися місто, до якого приїхав уперше. Вікно було відчинене, та все одно в кімнаті темно-синіми сутінками завис тютюновий дим. Андрій лежав на канапці й смалив цигарку за цигаркою. Відірваний від родини, що залишилася в Катеринославі, він сумував, особливо в свята.

— Що, знову інтелігентська меланхолія? — торсав товариша Ювеналій. — Вставай, є блискуча ідея!

— Піти на базар і напиться пива з раками?

— Ой ти, приземлений матеріаліст! — сміявся Мельников. — Я справді дещо надумав!

— Розповідай. — Кондратенко поволі підвівся з канапки. — Ти тільки на поріг ступив, я одразу відчув — Ювеналій знайшов нарешті коромисло, яким сподівається підважити матінку землю.

— Підважу землю чи ні — це ще побачимо. Але жандармське осине гніздо розворушу, це достеменно; забігають вони, ніби ошпарені, але — дзуськи, не вкусять. І знаєш, хто подав мені цю блискучу ідею?

— Марія?

— А до чого тут Марія?— спалахнув Ювеналій.

— Так, до слова, а ти вже й набурмосився,— усміхнувся Андрій.

— Марії ти не чіпай...

— Пробач, Ювко, я не хотів зробити тобі боляче... Слово честі.

— Гаразд,— випогодився з обличчя Мельников.— Мати підказала мені через брата. Послала Вячеслава до мене, мовляв, хай там Ювеналій тебе на слюсаря вивчить, а тоді на завод підеш і матимеш шматок хліба, бо вчити тебе нема за що, злидні в родині. Ну, мене й штрикнуло: в цих материних словах щось є! Жандарми не підпускають нас до робітників, тож хай робітники до нас прийдуть!

— Як це?

— А так. Ми організуємо слюсарну майстерню; тих, хто бажає вчитися, знайдеться багато, з-поміж них ми виберемо людей, які прагнуть живого слова.

— Ну й що? Постачатимеш для капіталістів робочу силу?

— Кажу ж, не кожного прийматимемо до школи, а в кого хоч іскорка жевріє, хто здатний критично мислити. І учитимемо їх не лише слюсарної справи, а в першу чергу — політичної грамоти.

— Тут щось є...— почухав потилицю Кондратенко, густі чорні брови його зійшлися на переніссі.— А потім наших учнів на заводи?

— Ти диви, дотямив!— засміявся Ювеналій і повторив: — Так, потім наших учнів на заводи. Кожні тричотири місяці даватимемо пролетарським масам Києва групу людей, озброєних ідеями марксизму. Вони твердо знатимуть, що треба робити, аби перемогти своїх класових ворогів, і розповідатимуть про це своїм новим товаришам, допоможуть їм побачити довколишню неправду.— Ювеналій почувався приємно збудженим, хотілося конче розпочати замислене.

— Не гарячкуй...— розважливо зауважив Кондратенко.— Звідки в тебе раптом візьметься майстерня, де ти

навчатимеш своїх майбутніх апостолів слюсарству й комунізму?

— Я вже усе продумав,— впевнено мовив Ювеналій.— Організувати майстерню мені допоможе київська марксистська група...

Через кілька днів Ювеналій Мельников доповідав на засіданні соціал-демократичної групи про свій план школи-майстерні. На деталях майже не зупинявся, казав про головне: у майбутній школі робітники вчитимуться марксизму. Наголошував і на перспективах, які постають перед соціал-демократами Києва з організацією такої школи. Тісні зв'язки з масами, можливість широкої пропагандистської і навіть агітаційної роботи серед пролетаріату, злиття теорії революції, яка кується в основному в колах інтелігентів, з практикою революції, тобто з пролетарськими масами. Сказавши усе, що мав сказати, повів очима по обличчях присутніх: чи зрозуміли товариші? Відчув: зрозуміли.

Група київських соціал-демократів одностайно постановила допомогти Ювеналію Мельникову в організації школи-майстерні.

Найближчої неділі він сказав Марії, що хоче зняти десь на Лук'янівці будиночок — мріє про власну майстерню. Марія все зрозуміє сама, пізніше, а поки що хай думає, що йому насправді закортіло стати дрібним хазяйчиком. Марія з радістю погодилася допомогти Ювеналієві у пошуках — вона ліпше знала довколишні вулиці. Лук'янівку він уподобав, бо ця околиця Києва населена переважно біднотою, робітничим та майстровим людом, та й пролетарська Шулявка поруч. Окрім того, Лук'янівку перетинали глибокі ярути, і якщо принесе раптом недоля непроханих гостей у жандармських шинелях, легше буде вислизнути з їхніх рук. А головне, сміявся Борис Ейдельман, коли Ювеналій розповідав про свої плани,— в'язниця близько...

Ювеналій з Марією оглянули з десяток квартир, які здавалися в комірне, і облюбували флігельок, що стояв у глибині двору: світлиця, кухонька і досить простора комірчина в одне вікно. Стіл з інструментами і токарний верстат вони поставлять у комірці, тут і заняття можна буде проводити, завісивши вікно. Ювеналій зметикував: притягне з базару міцних дощок — ось і розбірні лави, на випадок чого — комар носа не підточить!

матеріал для столярних робіт. За флігельком зеленів невеличкий сад, нижче починався видолинок, що скочувався до яру. А ярами легко добратися до густих дорогожицьких нетрів, туди жодна жандармська собака не полізе, побоїться,— вони, жандарми, тремтять за свої шкури, життя сите, солодке, шкода з ним розлучатися, та й невідомо, чи є на тім світі жандармський корпус, а раптом у смолі варитимешся за свої земні злочини?..

Господар, що здавав флігельок у комірне, діловито запитав:

— Діти є?

Ювеналій не відповідав: чекав, що скаже Марія.

— Син...— відповіла по хвилі вона.

— Коли ж перебиратиметеся?

— Хоч і завтра,— заспішив Ювеналій.— Але спершу — я сам. Поки тут усе до ладу приведу. Дружина...— він затнувся на слові, але Марія не заперечувала, мовчала,— дружина поки що в батьків поживе.

Вони дали господареві завдаток і одержали натомість ключі. Ще раз обійшли навколо будиночка, але всередину уже не заходили, ніби забобонно остерігалися переступити поріг між сьогоднішнім і завтрашнім днем, який обіцяв нове життя, нові почування, нове горе і нові радощі. Але той день ще тільки визрівав у їхніх серцях, як визріває, наливається соком яблуко, і вони воліли не поспішати.

— Хай вам буде тут щасливо і затишно...— мовила Марія.

— Але не тихо.

— Тихо вам ніколи не буде, тому й не бажаю.

Ювеналій провів Марію, але до Кулішів не заходив, не пішов і на Жилиянську. Він повернувся у щойно знятий флігельок і почав порядкувати — баритися не випадало, осінь на носі, йому кортіло якомога швидше розпочати заняття у школі і подивитися, що з того вийде.

Він хвилювався. Так хвилювався Ювеналій десять літ тому, коли виконував перше революційне доручення — читав робітникам роменського парового млина заборонену владою книгу Флеровського. Тоді він просив Віру і товаришів доручити йому серйозну справу, і ось одного дня Іван Самичко мовив хлопцеві:

— Ти все добиваєшся справжнього діла, але не думай, що робота революціонера — це самі героїчні вчинки, постріли, втечі і таке інше. Найчастіше, це справді ро-

бота, копітка й утомлива. Робота, за яку платять не золотими монетами, а роками в'язниці.

— Я не боюся!

— Тому й доручаємо, що не боїшся. Нещодавно ми створили робітничий гурток на паровому млині. Більшість робітників — неписьменні, але тим більше хочуть знати правду про своє життя. Читатимеш їм розділи з книги Флеровського «Становище робітничого класу в Росії». Але читатимеш так, щоб вони тебе не бачили, лише чули твій голос. Ми не на всіх там можемо покластися, люди неперевірені, а ризикувати тобою не хочемо. Втім, так краще не лише для твоєї безпеки, а й для безпеки усіх нас. Ромни, власне, велике село, тут більшість знає одне одного в обличчя. Бажаю успіху.

Ювеналій запам'ятав той вечір назавжди, як запам'ятовують перше побачення з дівчиною. Вузькі віконця машинного відділення були завішені мішками, щоб не пробилось світло від свічки, яка стояла на замащенім столику з інструментами. Робітники млина по одному ковзали до машинного, всідалися біля порога на соснових оцупках, на перевернутих відрах, на бочках з-під мастила. Вони не бачили Ювеналія, лише чули його ламкий юнацький голос. І вірили тому голосові. Бо чули правду про своє тяжке життя, правду, не приправлену солодким сиропом офіційної брехні. Коли нарешті невидимий голос по той бік машини геть захрип і час було розходитися по домівках, робітники примусили Ювеналія запрягтися, що він прийде до них позавтра і знову читатиме.

Потім таких вечорів було багато. Мельников працював із гуртком до середини літа, поки жандарми не арештували сестру і її друзів.

Тепер він не юнак, який тільки-но познайомився з революційною літературою, він має що сказати братам по класу. Але чи зуміє він знайти щиросерді слова, щоб запалити своїх дорослих учнів вогнем ненависті до експлуататорів і вогнем любові до бідарів усіх країн, бо без тої любові й ненависть безплідна? Мусить знайти.

Ювеналій спробував було законспектувати головні думки, якими хотів би поділитися з робітниками на першому занятті, але скоро відмовився від свого наміру: папірець не допоможе, поки слова не народяться в глибині серця.

...Щойно почало сутеніти, а вже гості в робочих куртках, з інструментами під руками переступили поріг майстерні. Перші прийшли брати Сонкіни. Вони мешкали поблизу, на Глибочиці. Старший, Оврам, ще здавна знайомий з Ейдельманом. Мельников зійшовся з ними, відколи поселився на Лук'янівці. Обладновуючи майстерню, Ювеналій часто забігав по справах до старого Сонкіна, що тримав невеличку кузню. Там, біля горна, й вели вони тривалі щирі бесіди. Оврам уже влаштувався був за прикажчика в крамничці на базарі, але після тих бесід поклав за краще набути робітничий фах і по тому йти на київські заводи пропагувати серед пролетарських мас марксизм. Ще до знайомства з Ейдельманом та Мельниковим Оврама наштотувала на критичні думки про довколишню дійсність доля сестриноного чоловіка, київського робітника. Він був у групі лікаря Абрамовича, відсидів свій строк, а потім — Східний Сибір...

Невдовзі у майстерні Мельникова зібралося близько десятка робітників, переважно молодь. У куточку біля верстата примостилися Борис Ейдельман та Іван Чорба, кандидат прав Київського університету. Вони теж покладали оволодіти робітничою спеціальністю, аби мати можливість, коли виникне така потреба, піти на завод чи фабрику, в гущину пролетарських мас. Головне ж, вони читатимуть робітникам, що навчатимуться в лук'янівській школі, лекції з загальноосвітніх дисциплін.

То був святковий вечір для Ювеналія—він відчував, яку велику справу розпочинає сьогодні. Марії він сказав, що до майстерні мають прийти люди, і вона дбайливо випрасувала білу сорочку, ні про що більше не запитуючи.

Зайшовши до майстерні, він обійняв робітників любовним поглядом ласкавих очей і з добрим усміхом на вустах присів на верстаті.

— Братове...— сказав тихим, зворушеним голосом і на мент замовк. Чути було, як потріскують на столику свічки — на газову лампу Мельников ще не здобувся.— Я сказав «братове», бо ми справді брати, брати по класу, найбезправнішому в імперії, класу, з якого збиткуються усі, від царя до майстра-п'янички, класу, який має самі обов'язки — по шістнадцять-сімнадцять годин на добу задихатися в цехах, у шахтах, рудниках, май-

стернях і не має жодних прав, навіть права зватися людиною. Та де вже там згадувати про людські права! Ми не маємо навіть права робочої худобини бути ситими. Бо де ви бачили господаря, який не погодує коня чи вола, що ними завтра зранку має орати ниву? Ми ж голодні й голі, нас загнано в підвали, наші діти не знають, що таке школа, наші сестри змушені торгувати своїм тілом, аби не померти з голоду, наші батьки й матері, важко попрацювавши увесь свій вік, змушені здихати під тином. Більшість з нас уже так звикла до свого безправ'я, що навіть не пробує протестувати, ще й виправдовує свою покору тим, що, мовляв, завжди так було і завше так буде, така вже доля судилася робочому чоловікові, наші батьки терпіли наругу, і ми терпітимемо... Справді, ніде й ніколи не жилося солодко бідареві, з якого багатії споконвіку смокчуть кров, і в нас, і в чужих землях. Але з давніх-давен бідні люди мріяли про щасливе, вільне, заможне життя. Не лише мріяли. Найвідважніші з них боролися за свою мрію із зброєю в руках. Часто ці сміливці гинули в борні, бо не знали шляху, яким треба йти до перемоги; народ складав про своїх лицарів легенди, і ті легенди світили новим поколінням знедолених у їхньому важкому поступі до людського щастя. Часом народ дружно повставав проти своїх гнобителів і перемагав, як це сталося у Франції, але з тої його перемоги мала зиск лише буржуазія. Буржуазія посідала дедалі вигідніше становище в суспільстві, міцніла, жиріла, п'ючи народну кров, як це робили й до неї панівні класи. Але ненажерлива буржуазія, впиваючись народною кров'ю, породила новий клас — пролетаріат, який згодом стане могильником буржуазії. Такого класу, братове, ще не знала історія людства. Це клас, якому нема чого втрачати, окрім власних кайданів, а завоювати він може все. Це клас, який невпинно росте й ростиме. Це клас, боротьба якого проти гнобителів почалася разом з його існуванням. Це революційний клас за своїм, так би мовити, соціальним походженням. Це клас, який найбільше здатний до об'єднання, бо і французький робітник, і російський, і німецький, і польський, і український мають одного ворога — капітал, що їх визискує. І цей клас уже має своїх вождів — великих вождів пролетаріату. Сорок років тому Карл Маркс і Фрідріх Енгельс написали «Ма-

ніфест Комуністичної партії». Вони кинули робітникам усієї землі бойовий клич: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Відтоді ці слова стали девізом, гаслом міжнародного робітничого руху. Все більше робітників починає розуміти, що шлях до щасливішого життя у згуртуванні, об'єднанні. Ставши тісними лавами, ми переможемо. А розваливши стіни капіталістичної фортеці, ми на її уламках збудуємо новий світ, щасливий і прекрасний, світ, вимріяний людьми. Звичайно, жорстокі класові бої ще попереду. І не один з нас у тих боях накладе голову. Та коли нам, хто несе людськості добру вість про перемогу правди над злом, видасться заважкою ця терниста дорога, думаймо про майбутнє. Не про казковий рай, ні, а про звичайне людське життя з його радощами і незгодами, яке буятиме на нашій землі і яке побачать хіба що наші діти та онуки. Але то буде життя без експлуатації людини людиною, життя без брехні, зла, чорної недолі, то буде світ товаришів, братів, а не панів та слуг. То буде світ вільного розквіту людської особистості, не пригніченої мертвим камінням самодержавства і деспотизму. Ми, братове, зібралися, щоб навчитись боротися за те щасливе й вільне майбутнє. А потім ми навчимо інших. Так добра вість пошириться між людей і розбудить їхні душі...

«Ю. Мельников говорив нам про К. Маркса, Ф. Енгельса та їхню науку, яка викриває рабське поневолення та безмежний визиск робітників. Перша лекція справила на нас глибоке враження, а простий, зрозумілий виклад западав, як теплий промінь сонця, в наші душі. Це було для нас нове відкриття, про яке ми раніш і не чули. Ми були зачаровані картиною прекрасного майбутнього, коли прийде влада робітників,— картиною, яку з великою художньою майстерністю намалював нам уперше Ю. Мельников».

*Ф. Глуценко, «Записки
робітника-підпільника»*

«Було куплено токарний верстат, слюсарні інструменти, і Юв. Дм. Мельников став учителем-господарем школи-майстерні. За фахом він був слюсар, але знав, окрім слюсарного, багато ремесел. Школа випустила де-

кількох токарів по металу, які добре прислужилися по-тім робітничій справі. А квартира Ю. Д. Мельникова на Лук'янівці, де містилася школа-майстерня, стала штаб-квартирою соціал-демократів інтелігентів, клубом і університетом для численних відвідувачів-робітників. Сюди приводили наші учні своїх знайомих. Інтелігенти-пропагандисти присиляли сюди для останнього вищого шліфування своїх слухачів. Сюди приходили інтелігенти усіх київських груп. Тут деякі навчилися розмовляти і писати зрозумілою для маси мовою. Тут у тісному колі обговорювалися плани організації і видатніші відвідувачі намічалися в члені робітничої організації. Тут обговорювалися газетні новини, велися суперечки про пропаганду й агітацію і роздавалися книжки. Душею лук'янівського клубу був Ю. Д. Мельников».

Б. Ейдельман, «Перший з'їзд РСДРП»

«Ювеналій Дмитрович навчав мене не більше 3-х місяців токарного ремесла. Потім я вступив до пароплавних майстерень. Почав знайомитися з робітниками і познайомив останніх з Ювеналієм Дмитровичем, який цих робітників «фільтрував». У пароплавних майстернях я попрацював місяців два. Удалося мені там організувати страйк після поширення прокламацій. Окрім пароплавних майстерень, я брав участь у поширенні прокламацій серед козаків, серед робітників тютюнової фабрики, робітників Греттера.

Ми збиралися по неділях чи суботах у Ювеналія Дмитровича. Сюди приходили також інтелігенти — Тучапський, потім Іван Іванович Чорба, приходив Борис Львович. Більше від усіх працював над нашою революційною освітою Ювеналій Дмитрович».

О. Сонкін, «Путь революции»,
1923 р., № 1

«Висока, трохи сутулувата, худорлява постать нового нашого знайомого, довгі, дужі руки з мозолями, які свідчили про його працю... і великі голубі очі на тонкому, надзвичайно інтелігентному обличчі — ось перше враження від зовнішнього вигляду робітничого вождя Києва першої половини 90-х років.

...Відчувались у ньому дбайлива рука і пильний погляд політичного діяча, який умів у той глухий час примітивного кустарництва накреслити шляхи дальшого організаційного будівництва, до пори до часу в загальноміському масштабі...»

І. Мошинський, «На шляхах до Першого з'їзду РСДРП»

ДОРОГА ДОДОМУ

Наказавши подати у номер самовар, він випив склянку міцного чаю і, покрутившись з півгодини перед люстром, вийшов з готелю. Юрби вбраного по-весняному дрібного служилого люду поспішали по вуличному осонні у бік Марсового поля. Роман Данчич поблажливо й трохи зверхньо ковзнув примруженими очима по збуджених обличчях. Юрба полюбляє видовиська, хліб і видовиська. Вони, революціонери, вигадали народ і повірили у власну вигадку, бо бачать і мужика, і майстрового тільки з вікон татусевих кімнат, а народ — ось він, біжить зрання, щоб захопити на Марсовім полі, де сьогодні має відбутися парад військ Петербурзької військової облоги, місцинку якнайближче до всеможних світу сього і впитися хмільним блиском мундирів, орденів та багнетів. Данчич спроквола пішов затіненим тротуаром, попід жовто-сірими кам'яницями парадно виструнчених будинків, де крізь літнє пальто за плечі хапала ранкова вогоність, аби тільки не плутатися поміж юрми, хай і на осонні.

Він ніс себе, упакованого в крохмальні комірці, манжети, едабну білизну, рукавички, штиблети, наче коштовний подарунок на іменини. «Софії... — подумав, з приємністю висвітлюючи у пам'яті кругле, свіже личко нареченої, обрамлене золотистими кучериками, і тонкий, як в осі, стан у криноліновім фужері. — Софії на іменини, якщо все скінчиться щасливо. А все буде добре, я сподобаюся їхній світлості (він легко зіронізував), бо ранок сонячний...» Учора звечора Данчич загадав: якщо вранці сяятиме сонечко, йому поталанить.

Роман дійшов до перехрестя й крізь тунель вулиці побачив, як по той бік лискучої гранітної набережної лопотить під весняним сонцем невська вода і шпиль

Петропавловської дзвіниці простромлює синє, в білих кучматих хмаринках небо. «А Софін татусь має рацію, — раптом подумав Данчич, милоючись красвидом, що поставав перед ним, і внутрішньо лагідніючи. — Я можу оцасливити Софію лише за умови, якщо матиму певне службове становище принаймні у Києві... Ілюзії молодості — це чудово, але примусити Софі усе життя місити бахмацьку багнюку — було б з мого боку егоїстично...»

— Сьогодні його превосходительство не наказували нікого приймати.

Данчич глянув поверх намащеної бріоліном голови й мовив:

— Данчич Роман Артемович, земський лікар. Від княгині Богданович. Його світлість призначили особисто...

Лакей безшумно, наче тінь, зник за порт'єрами. Данчич скосив очі на дзеркальну стіну вітальні й увібрав повні губи, вирівнявши їх у тонкий рожевий шнурок. Він любив своє правильне, з чіткими рисами обличчя, але губів не любив — губи були безвольні, дитинні.

— Будьте ласкаві до кабінету.

Він зайшов до великої ясної кімнати й уклонився його світлості, що сидів на канапі біля вікна (а смоктав люльку з довгим, вигнутим цибухом. Старий підвівся і, шерехтячи об килим довгими ногами в тонких кімнатних чоботях, почвалав назустріч гостеві. Високий, худорлявий, у сюртуці з зірками, він зупинився біля масивного письмового столу посередині кімнати, поклав руку з люлькою на його край і ввічливо відповів на уклін Данчича. Роман відчув дивну млість у колінах, і губи його свавільно випнулися над суворим овалом до блиску виголеного підборіддя.

— Княгиня гаряче рекомендувала вас, молодий чоловіче. Але я маю звичку особисто знайомитися з майбутніми співробітниками нашого відомства.

— Дякую, ваша світлість. Я буду щасливий служити вашим...

— Ви навчалися в Київському імператорському університеті?

— Так, ваша світлість. На медичному факультеті.

— Де ваші папери?

— У секретаря канцелярії, ваша світлість.

— Добре. Я матиму про вас розмову із паном міністром. Сподіваюся, ви виправдасте наше довір'я і будете гідним слугою імперії та престолу. Бажаю успішної служби в нашому відомстві,— князь простяг Данчичу білу, з довгими тонкими пальцями руку. Роман ступив уперед, вклонився і вдячно торкнувся князевої руки.— Думаю, політикою не захоплювалися, грішків молодості за вами немає?

По обличчю князя, як хмарка по ясному небу, пропливла тінь, і в кабінеті зсутеніло.

— Як можна, ваша світлість. Мене завжди цікавила й цікавить тільки медицина.

— Похвально, похвально,— в кабінеті розвиднілося, й на темно-червоній площині письмового столу засвітився ніж слонової кості, а в книжковій шафі спалахнув кришталь.— Нас ждуть попереду нелегкі часи, й кращі люди імперії повинні тісніше гуртуватися довкола престолу.

Він одкинув назад вузькочолу, з вінчиком білого волосся, що світилося на тлі сонячних вікон, голову й подивився на портрет молодого імператора в мундирі гусарського офіцера; коли князь знову повернувся до гостя, щоб провести його до дверей, Данчич усе ще зворушено дивився на образ царя в золотій рамі, і його очі горіли вогнем непідкупної відданості.

«От стара руїна!— думав він, молодо збігаючи по широких, встелених килимом сходах, повз поважного швейцара в лібреї на вулицю.— Як я його навколо пальця, ніби хлопчачка, а ще князь потомствений... Буду щасливий служити під... А на прощання навіть руку подав. Не забути сказати про це Софі. Чудово зіграна сцена. Софі буде в захваті...» Він почувався дуже збудженим.

Але за якісь хвилини візит до князя уже видався Данчичу ранковим сном, від якого в пам'яті залишилися самі скалки: раптом згадувався портфель із золотими замками на князевім, широкім, як поле, столі, кришталева ручка дверей чи один із численних портретів князевих предків, що ними були завішані стіни кабінету, чи поза його світлості на канапі, з люлькою, поза, що вражала уяву витонченою простотою, бо це сиділа людина, влада якої сягала на величезну імперію, від Владивостока до Романового Бахмача й далі...

«От живуть...— без заздрощів, але весело, з юним, хлопчачим ентузіазмом подумав Роман — Сволота...» У його пам'яті спливав кабінет князя, яким він здався Романові першої миті, коли він пройшов у відчинені лакеєм двері,— золотисто-синій дзвін, повний сонячного світла,— й тремтяча, вдячна, світла радість сколихнула його єство.

Він вийшов з тихого, ще соннуватого провулка, де стояв будинок його світлості, і побачив сині шерехи жандармів, між яких у бік Марсового поля пливли карети з виїзними лакеями в довгих лівреях та циліндрах на зап'ястях, дріботіли бігунці з набурмосеною чиновничою братією в парадних мундирах, а хідниками вздовж синніх жандармських спин плів барвистий потік благородної столичної публіки. З-за Літнього саду долинав бадьорий, гіпнотизуючий перегук військових оркестрів, напевне, паралельними вулицями йшли на Марсове поле війська, і Данчич раптом помітив, що уже давно ступає своїми модними німецькими штиблетами в ритм, який чітко відбивають литаври та барабани.

Він довго плів за людською течією, знову й знову дотикаючись подумки розмови з князем, пригадуючи найдрібніші деталі та інтонації князевого голосу, вираз його очей, аби нічого не забути й про все потім розказати Софі. Уже поблизу Марсового поля, коли людський потік став щільніший, Роман спробував стишити ходу, але течія штовхала його уперед, і Данчичу невдовзі розхотілося опиратися тому стихійному, владному поточкові. Він подумав, чому б і справді не подивитися на парад, і ця раптова забаганка не видалася йому смішною та недоречною, хоч ще кілька днів тому він відмовляв Софію від поїздки до Москви на коронацію, гаряче, з непідробним гнівом проклинаючи позолоту офіційних торжеств, поки народ голодує, позолоту, на якій полум'яніють краплі народної крові.

Але обідати було ще рано, поїде ж додому він завтрашнім ранковим поїздом. Треба було кудись подіти день. І він поблажливо опускався до цього святкового натовпу, до грому оркестрів, до жандармських офіцерів у білих парадних мундирах, що снували вздовж синьої шерехи, до бундючних карет пітерського знатного панства і до їхніх лакеїв у циліндрах з позументами, до безумовно смішної, як на погляд передового, прогресивного інтелігента, гри; він іде на парад, як доросла лю-

дина іде на дитячий ранок-маскарад, де ведмежа шуба, куплена в крамниці Дергаченка, в Домі дворянства, за Думою, сіє в наївні дитячі душі правдивий страх.

Тепер він цілеспрямовано проштовхувався крізь товщу писарчуків, дрібних гендлярів, добромисних педагогів з парасольками і майстрових під кашкетами, що їх козирки святковò полискували на сонці, і невдовзі вибився в передні, чистіші ряди глядачів, і Марсове поле постало перед його зіркими очима. Він побачив ложі, зайняті обраною публікою, де між суворих мундирів і темних сюртуків розквітали ошатні весняні туалети дам, побачив навдивовижу рівні й чіткі лінії війська від піхоти до артилерії, вишикувані перед царським наметом, поставленим посередині майдану, густобарвні кетяги прапорів, оркестри, що їхня мідь вогнисто полум'яніла в сонячних променях, а над Марсовим полем, на дахах, на балконах у відчинених вікнах довоколишніх палаців та будинків, під ясно-синім небом, ще тисячі привабленого видовиськом люду.

Раптом з боку Мільйонної вулиці долинуло розкотисте «ура»: хвиля, наче по водяній гладі від різкого поруху вітру, прокотилася по юрмі, по ложах і навіть по лініях військ. «Іде! Іде!» — побігло від уст до уст, команда «струнко!» пролунала над полем, і Данчич не без подиву відчув, що хвилюється разом із багатотисячним, збудженим натовпом. Він зіп'явся навшпиньки й побачив кортеж, попереду якого поруч з коляскою, запряженою четвіркою білосніжних коней, що в ній сиділа цариця з княгинями, їхав верхи молодий, ще не коронований імператор у мундирі Преображенського полку і з орденською стрічкою, зовсім як на парсуні в кабінеті князя. Все ще іронізуючи в душі із своєї цікавості, мовляв, це все одно що бравурна кавалькада підлітків на дерев'яних конях, він жадібно впився поглядом в обличчя царя з жовтуватим відтінком шкіри, блискучими, сумнуватими очима й холодним посміхом губ. Але щупла під пишними еполетами постать Миколи II ментом пропливла мимо, і її затулив царський почет на чолі з великими князями, генералами, командирами частин, військовими аташе іноземних дворів. То був світ, досі майже нереальний для Данчича в своїй недосяжній далекості, світ, який Романа спершу—в гімназії—учили любити, а по тому, в київських таємних гуртках, ненавидіти, світ, що його Данчич багато разів ганьбив

привселюдно, на студентських зібраннях в часи своєї молодості, світ, з яким присягався перед своїми палкими товарищами боротися, скільки стане сил. А тепер той світ викликав у Романовій душі хворобливо пристрасну, тремку цікавість, він вабив Данчича, й нині, після розмови з його світлістю, уже не видавався таким недосяжним. Барабани на полі били царю зустріч, схилялися знамена, яскраво-мідні труби, флейти, кларнети, гобої, валторни, литаври грали царський гімн, війська вітали імператора дружним, злагодженим і молодцюватим криком, і в багатотисячнім гулі над Марсовим полем, хмелюючи від святкової юрми і власної вдатливості, не чуючи свого голосу, але відчуваючи непереборне бажання висловити свій глибокий, ще не усвідомлений захват, Роман Данчич закричав «ура!» державному хазяїнові...

Після височайшого параду в палаці принца Ольденбургського відбувся сніданок, під час якого державний хазяїн пив за здоров'я багатьох полків та дивізій Петербургського округу. До Зимового цар вертався в колясці імператриці.

Навколо естрад, влаштованих уздовж Лебединої канави на честь параду й декорованих прапорами та зеленню, юрмився народ, і цар розпростовував в'узькуваті плечі та високо підносив голову, аби скидатися на власні парсуни; думав про одне — швидше б вислизнути з-під очей своїх підданих і опинитися на самоті, в особистих покоях. Люди стомлювали його, як акторів, чие амплуа — героїчні ролі, стомлює сцена.

Він полюбляв прийоми й паради, але після них почувався так, ніби тривалий час ходив навшпиньки. Можливо, до цього спричинявся його карликуватий зріст — він потайки заздрив батькові, що важив близько восьми пудів і розгинав пальцями підкови. Юрмисько роззяв стояло на тротуарі, і якийсь довгов'язий штафирка крикнув «ура!», той крик ліниво підхопило декілька голосів і зім'яло. Ще один штафирка з портфелем під пахвою ішов назустріч кортежу, і в грудях царя похололо — він не так боявся натовпу, як одинаків, згадка про дідову смерть щохвилини шпигала його. Але густий козацький конвой заступив імператора від штафирки з портфелем, і серце його забилося рівніше; демонструючи перед вікнами особняків свою подружню любов,

він поцілував руку імператриці, трохи не вголос подумавши:

— Шльондра...

— Нікольо, ви щось мовили? — спитала імператриця.

Цар похитав головою і одвернувся, зніяковівши. Він зажив слави найвихованішого російського монарха, але шльондра — то його улюблена лайка, з цим словом він давно зріднився; а тут ще випив — і не помітив, як прохопилося. Втім, імператриця по-російському майже не тямить. Холодна німецька кров.

Чотири сліпі черниці з Києва кропили віфліємською водою царське ложе і обіцяли, що наслідник народиться, коли сонце обернеться чотири рази. А він не може з нею, поки не вип'є... «А з тою було інакше...» — нудьга й жалість до себе краjali серце, але не було перед ким висповідатися. Вранці, ще в постелі, ця датська принцеса підсунула йому власноруч намальовану картинку — щуплявенький хлопчик, себто він, на величезному троні примхливо розкинув увсебіч руки й ноги, а цариця-мати стоїть поруч та зауважує йому, аби не вередував. Злість аж пирскає з карикатури, він удав, що не відчув болю од шпичака, але настрої перед парадом було зіпсовано.

Під'їздили до Зимового.

Але й у покоях Зимового імператорові не стало за-тишніше.

Він звик до антресолей Гатчинського палацу, де кімнати були похмурі, низькі, де батько діставав головою стелі, де міщанські крісла й канапи стояли вздовж стін, на яких висіли фотографії, приколоті кнопками, а за вікнами темніли в декілька рядів постаті вартових. А в залах Зимового він видавався собі ще дрібніший, ніж був насправді.

Він наказав камердинерові подати форму стрілецького батальйону імператорської родини, радо зняв парадний мундир, переодягся в червону сорочку, підперезану жовтим паском, та плісові шаровари й зачинився у робочому кабінеті. В цій одязі він почувався самим собою — веселим, компанійським гусаром, що вільний досхочу пити в товаристві рівних собі, махати під столом ногами, палити й пригощати цигарками підпилих товаришів по гусарській службі. То була його молодість, коли ще не зазирали йому до рота, чекаючи кожної хви-

лини значущих, історичних слів, і не посміхалися іронічно за його імператорською спиною.

Імператор ліг на диван і примусив себе думати про щось велике, державне, проте ніщо значне не спало на думку, окрім сьгоднішнього параду, завтрашньої подорожі до Царського Села й позавтрашнього церковного параду царськосельських гвардійських батальйонів. Він ковзав думкою по цих трьох днях, по днях колишніх, наповнених такими ж прийомами та парадми, по майбутніх днях, де світило пишне сяйво коронації, але сьгодні навіть близька коронація не збуджувала його, він задалегідь бачив себе перед тисячами липких очей у короні, яка завелика для його вузькочолої голови і яку доведеться щохвилини поправляти, а завтра його блискучий почет рознесе по московських салонах ще один анекдот...

Тоді цар пригадав, який гарний і величний їхав він сьгодні верхи на білому коні у формі лейб-гвардійського егерського полку по Невській набережній, по головній алеї Літнього саду, по Марсовому полі і як війська вітали його, а знамена хилилися до його ніг, а ще згадав себе біля царського намету, повз нього ішли війська церемоніальним маршем, і коли мимо вицокував лейб-гвардії Павловський полк, він дав команду: «Ружжа на руку!» — полк з висунутими вперед багнетами, з нахиленими гренадерцями струнками, грізними лавами пройшов під звуки маршу, ніби в бойову атаку...

І раптом імператор підхопився з дивана та шаснув очима по вікнах, ніби боявся, що хтось помітить його страх. А це був таки страх, смішний, безглуздий страх, і не щедрі тости за здоров'я полків та дивізій виною його сьгоднішнього випадку, а та мить на Марсовім полі, коли він змінився з обличчя та став огидний самому собі, бо випав з-під контролю розуму. Це трапилося по закінченні церемоніального маршу, коли вся кавалерія вишикувалась уздовж Царицинської вулиці, тилом до казарм лейб-гвардії Павловського полку, і за його ж, імператорською, командою величезна маса кіннотників з місця в кар'єр помчала в атаку в напрямі царського намету. На якусь мить йому здалося тоді, що ця лава ніколи не зупиниться, перемахне через нього, через імператрицю з великими княгинями та придворними дамами й помчить далі, в атаку на Зимовий, витовкуючи копитами коней своїх поводитирів, хазяїв на

чолі з державним вождем, і підозра всенародної, вселюдської змови проти нього, державного хазяїна, прив'ялила, пригнітила імператора; але жаступної хвили стрімкий рух кіннотників обірвався за декілька кроків від царського намету, й він усе ще трепетним від хвилювання тенором, що його намагався удати за бас, виголосив кавалерії свою царську подяку...

Цар підійшов до вікна — вечоріло, шерхнув шпиль Петропавловської дзвіниці, й Нева, відбивши уже затягнуте хмарами небо, зробилася сіра, ніби встелена солдатськими шинелями. І йому забаглося якимсь несподіваним, наглим, примхливим наказом конче утвердити себе, помститися за свій недавній перестрах, інакше той спогад пектиме йому увесь вечір. Він почав гарячково думати, що б таке наказати, але ніщо не спадало на думку, окрім хіба несподіваного від'їзду до Царського Села.

Він усівся за письмовий стіл, перегорнув папери, зирнув на циферблат годинника й подзвонив.

— Сьогодні увечері ми від'їздимо до Царського Села,— сказав він якомога твердіше, але не піднімаючи очей на чергового офіцера — очі б виказали його непевність у собі.

— Слухаю, ваша величність.

Тільки-но зачинилися двері за офіцером, цар підхопився і, вистукуючи високими гусарськими чобітьми об мармурові плити коридорів, пішов до покоїв імператриці.

«Із зростанням соціал-демократичного і робітничого руху в Києві назріла потреба у створенні керівного центру, який очолив би цей рух. І такий центр — Робітничий комітет, на пропозицію Ю. Мельникова, був створений».

П. П. Бистренко, «З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні», Київ, 1958 р.

«В 1896 р. визріла необхідність організації своєї друкарні. Деякі частини для друкарського верстата зробив Ю. Д. Мельников, деякі ж були готові і переховувалися,

здається, у Плетата; у Поляка був у запасі шрифт. По шрифт, що знаходився в Гомелі, повинен був їхати Ю. Д.»

М. Мельникова, «Історія шрифту «Рабочей газеты», «Каторга и ссылка», № 6, 1926 р.

«Це було в епоху, коли масовий робітничий рух і пропаганда соціалізму серед робітників тільки-но починалися, тобто на початку 90-х років. У цей час у Гомелі було уже декілька гуртків, у яких, головним чином, ремісники ввечері займалися загальним розвитком і по можливості читали заборонену літературу, привезену з Києва та інших міст. Деякі найбільш розвинені робітники порушували питання про необхідність створення власної нелегальної друкарні... Влаштувати це можна було, лише викравши з якої-небудь друкарні шрифт. Мені, як складачеві, і випало на долю збирати потроху цей шрифт. І ось в 1894 р. я, працюючи в друкарні Карманова в Гомелі, почав потроху цупити із друкарні цей шрифт додому. Так я назбирав його до літа 1895 року, коли з друкарні Карманова довелося піти. Зібрав я шрифту чимало, пудів до двох з лишком.

Окрім Олі Вольфсон, ніхто із учасників гуртка не був утаємничений у цю справу, і в неї ж на квартирі я залишив скриньку із шрифтом, виїжджаючи з Гомеля.

...По приїзді до Києва я через М. А. Вигдорчика зазнайомився з Б. Л. Ейдельманом і Ю. Д. Мельниковим... Це було в січні 1896 року. Незабаром Мельников поїхав до Гомеля...»

А. Поляк, «До історії друкарні «Рабочей газеты», «Каторга и ссылка», № 6, 1926 р.

Ще з пристанційного майдану побачив Ювеналій самотню постать у кінці бульвару, на красчку яскраво-зеленої, нещодавно фарбованої (до коронаційних торжеств) лави, й спроквола пішов уздовж шерехи молодих, з набубнявілими липкими бруньками тополь. За усіма прикметами, це був товариш Поляка; гарусний шарф, потерте драпове пальто, штани на випуск,— справді, скидається на семінариста, тільки бліде, худорляве лице та чорні руки виказують робітника друкарні.

Ювеналій сів з другого кінця довгої, широкої лави, поставив біля себе порожній саквояж і відкинувся на спинку, ніби геть розморений густим весняним сонцем, щebetом синиць на тополях і духом уперше по зимі нагрітої землі. Передихнувши, він зняв кашкета, поклав на лаву, а оком косив на сусіда. Майстровий і собі зняв кашкета, поклав поруч та розчесав темною п'ятірнею ріденьке на чолопочку волосся. Ювеналій дістав з кишені пальта хусточку, витер лице й кинув її до кашкета. Майстровий теж поліз до кишені, дістав хустку й коробку цигарок. Хустку поклав до кашкета, запалив. Ювеналій розім'яв цигарку, пошастав по кишенях і підійшов до сусіда по лаві припалити.

— Як здоров'я Олі?

— Оля просила її відвідати.

— Добридень, товаришу.

— Вітання від Рояліста.

— Дякую.

Рояліст — то була підпільна кличка Поляка.

— За квартирою Олі стежать. Шрифти ми встигли перенести. Але й там не вельми безпечно. Будете йти позад мене метрів за півсотні. У нас сигналізація. Я зна-тиму, чи в квартирі немає гостей... Відразу ж пітерським поїздом вертайтеся назад. Баритися ризиковано. Гомельська жандармерія як сказала.

— У нас теж арешти. Вислужуються пси. Молодий монарх в історичний день миропомазання пригорщу медальок і їм кине.

— Рятувати отечество від внутрішніх ворогів — зараз найприбутковіше заняття.

Майстровий підвівся і подався по бульвару до міста. Докуривши цигарку, Мельников пішов за ним.

Добре спочіло, коли новий імператорський поїзд, нещодавно прийнятий високою комісією і ще гаразд не об'їжджений, тихо, ніби скрадаючись, вийшов із Вітебського вокзалу, та, гнаний двома потужними паровиками, покотив у бік Царського Села. Окрім пошти й прислуги, з царською сім'єю їхав пишновусий повний генерал, що мав з імператорським поїздом прямувати далі, до Одеси, де височайше наказано зустріти й супроводжувати в столицю високе посольство, яке цими днями прибуде на коронацію.

Імператорський поїзд, що на ньому їх величності мали незабаром їхати до білокам'яної Москви для святого миропомазання, все ще об'їжджали, ганяючи по магістралях імперії із сановитими зарубіжними гістьми.

Генерал розвалькувато сидів у кріслі світського салон-вагона, у с'яві зірок, еполетів, дорожніх дамських суконь, і хмарка запашного тютюнового диму увінчувала його сиву голову. Він був відомим при дворі майстром розповідати анекдоти, його любили за це в придворнім світі, і своєю кар'єрою маститий воєначальник був чимало зобов'язаний тому щасливому хистові.

Сьогодні генерал пригощав царську знать новим анекдотом про сочинителя графа Толстого.

— Іде граф у своїй свитці по Москві, бачить — городовий тягне у дільницю п'яного мужика, ну, штиркає його там час від часу кулаком під бік, аби швидше протверезів. Граф зупиняє поліцейського і запитує: «Грамоту знаєш?» — «Знаю», — відповідає городовий. «А євангеліє читав?» — «Читав...» — каже той. «Так ти повинен знати, що ображати ближнього не можна». Тоді городовий і запитує графа (тут генерал примовк, наелектризовуючи слухачів багатообіцяючим, інтригуючим посміхом), тоді городовий і запитує графа (по широкім обличчі генерала розповзлася переконана в своїй правоті, вперта, безнадійна тупість): «А ти читати вмієш?» — «Умію», — відповідає отетерілий сочинитель. — «А інструкцію для городових ти читав?» — «Ні...» — визнає граф. «Ну, так спершу прочитай інструкцію, а тоді й розмовляй зі мною...»

Генерал засміявся глибоким, грудним сміхом людини, яка щасливо дослужилася до пенсії і може дозволити собі цей сміх в такому вишуканім товаристві. Чоловіки й дами, що супроводили царську родину, уципливо й мудро заусміхалися.

— Панове, мені таємно доповіли, що святий синод підрахував літери в імені графа Толстого і виявив, — дисциплінований, наче в актора, голос барона, наближеного до імператора статс-секретаря, драматично задзвенів, — і виявив у них звірине число Апокаліпсиса! — Він гордим поглядом повів по згаслих обличчях дам. — Судіть самі. Т — 300, О — 70, Л — 30, С — 200, Т — 300...

— Його давно треба вислати за межі імперії!

— Я переконаний, що граф Толстой психічно хворий і його треба посадити до божевільні. Тільки християнська терпимість нашого государя...

— Панове, це не так просто. Внутрішня політика — дуже складна річ, — зауважив молоджавий князь, що успішно йшов угору по міністерству внутрішніх справ. — За графом Толстим — суспільна думка, і політика розумного стримування поки що найбільш прийнятна та далекоглядна.

— Яке діло государеві до суспільної думки? Суспільна думка — це думка інтелігенції... — на останньому слові губи барона бридливо випнулися — так у чоловічому товаристві він вимовляв «сифіліс». — Народ за імператора...

— Нещодавно за сніданком хтось згадав про інтелігенцію, і цар зволили зауважити, що йому бридке це слово, що треба наказати Академії наук, аби вона закреслила це слово в російському словнику.

— Народ — стихія.

— Панове, можу з сумом поінформувати, що вже на декількох пітерських заводах спалахували робітничі бунти, а рік ще тільки почався, — озвався жандармський полковник, начальник охорони імператорського поїзда. — А нещодавно у столиці знову арештовано групу так званих соціал-демократів, які підбивали робітників проти начальства. Соціал-демократи агітують за робітничу революцію...

— Не такі лиха переживала Росія і, дяка богові, уціліла.

— Боже мій!.. — зітхнула молоденька фрейліна імператриці.

— Бо мало суворості, панове, — сивовусий генерал хвацько розправив плечі. — Саме ліберальство, панове. Ця худоба розуміє тільки кулак, повірте моєму багатому досвідові. Не так давно я приборкав холерний бунт на півдні Росії. Поки підтягувалися війська, я пробував їх умовляти. Але в їхні дерев'яні голови годі щось утовкмачити інакше, як через, даруйте... Якийсь козачок набрався нахабства смикнути мене за сюртук і бовкнути: «Знай, що громада — велика сила». Коли підійшли війська, я наказав розкласти цього розумника першим і дати йому сто різок. Підвівся він, я запитую: «Ну, зрозумів тепер, що таке закон?» Він скривився й каже: «Зрозумів, ваша світлість...» Ось так, панове, му-

симо ми всі чинити й тоді не боїтимемося революції. Того дня я наказав почухати різкими двісті мужиків, декілька молодих солдатів зомліло, але я був несхитний, наче скеля... Що тобі?

Лакей-камердинер імператора ковзнув по вагону й зупинився біля генерала.

— Ваша світлість, государ-імператор ждуть вас у своєму вагоні-кабінеті.

Генерал молодо підхопився, вклонився товариству і, широко ставлячи ноги, бо вагон хитало, пішов із салону.

Імператор сидів за письмовим столом, заклопотано уткнувшись обличчям у папери, але натреноване око давнього придворного служки не дрімало, й генерал був переконаний, що хазяїн не бачить зараз жодної літери, а тільки удає, що вельми зайнятий державними справами. Він уклонився і, виструнчений, терпляче стояв біля дверей, розуміючи і вибачаючи лицедійство двадцятишестилітнього государя. Він служив за своє життя трьом імператорам і знав, що дивацтва та слабощі притаманні найяснішим особам, як і їхнім підданам. Щупленька постать схиленого над столом імператора на тлі високого, порожнюватого вагона викликала в сентиментальному під старість серці генерала любов і співчуття.

Нарешті імператор звів очі й відкинувся в кріслі.

— Сідайте, генерале. Мені захотілося сказати вам декілька слів щодо мети вашої поїздки. Історія і ми поклали на ваші досвідчені плечі велику державну місію,— він промовляв по-англійському, й слова лилися легко та вільно, російська давалася імператорові важче, він тоді запинаявся й плутався в словах.— Ви промовлятимете до високого посольства як наша довірена особа, і я хотів би наголосити,— тут імператор підвівся з-за столу (генерал умент схопився на ноги) і, склавши руки за спиною, заходив по вагону,— саме наголосити...

Нічого нового імператор не сказав, слова його були голосні, але порожні, проте генерал слухав їх з підкреслено уважним, вдячним виразом на обличчі, прозріливо здогадуючись, що в найяснішій родині знову розбрат й імператор нудьгує, боїться хтозна-чого, і йому, як і кожній смертній людині, хочеться видаватися більш значущим, аніж він є насправді.

Раптом імператор на півслові обірвав свою мову, набурмосився і втупив очі в темне вікно вагона.

— Дозвольте йти, ваша величність? — тихо сказав генерал.

Імператор неухважно кивнув, усе ще не відриваючи очей од вікна, за склом якого час від часу зблискували іскри від паровика й проступали з підсвіченої темряви невиразні постаті солдатів, що стояли вздовж залізничної колії, по якій котив царський поїзд. Уже коли генерал тримався за ручку дверей, государ знову покликав його і, узявши під руку, лагідно запитав:

— А куди ви з Царського їдете?

— До Одеси, ваша величність.

— Покажіть на карті, по яких дорогах ви поїдете. Я люблю знати, як їдуть ті, кого я посилаю...

Він підвів генерала до карти імперії, що висіла на стіні вагона-кабінету, й подав вирізьблений із слонової кістки патичок. Генерал примружив короткозорі очі, повів патичком по лінії залізниці.

— Я їхатиму через Виборг, Брянськ, Бахмач...

Коли генерал відкланявся, імператор, підвівши голову, ще довго стояв біля карти імперії, дивуючись, який великий спадок отримав він од батька в довічне користування, та проймаючись самоповагою, якої йому так бракувало сьогоднішнього вечора.

У царськосельських покоях, залишившись на самоті, він випив склянку молока і, як і кожного вечора з дев'ятилітнього віку, сів писати до щоденника.

«Відбувся призначений нами парад Петербурзької військової облоги. Я був у формі лейб-гвардії єгерського полку...»

Через двадцять два роки колишній імператор Росії Микола Романов занотує в записнику:

«Вони примусили мене зняти погони. Цього я їм не прощу ніколи...»

Ювеналію не хотілося із своєю ношею стовбичити на вокзалі, він побродив по гомельських крамничках, а позаяк чимала ноша давалася взнаки й швидко притомила, то годину-другу сидів за церковною огорожею, де грілися на веснянім осонні богомольці. Врешті-решт трохи не запізнився на поїзд. Поки брав квиток, на пероні продзеленчав дзвоник і тутукнув паровоз. При вході на перон він трохи не зіткнувся з молодцюватим панком,

що вибіг із вокзального буфету і теж поспішив до вагона.

— Вітаю вас, Юво! — гукнув раптом молодик, аж станційний жандарм озирнувся. Мельников наледве впізнав Романа Данчича.— Ви до Києва? Я в третьому вагоні, заходьте чакувати. Ми так давно з вами не бачилися!

Вагон Данчича був другого класу, Ювеналій їхав третім, почувався вільніше між простого люду, й тут було безпечніше. Він вичаївив навздогінці Романові приятний усміх, оббіг жандарма й стрибнув на приступку вагона.

Він ще встиг знайти місце й умоститись, поставивши саквояж із шрифтом біля ніг, коли гримнули буфери, вагон гойднуло, і панотець, що сидів навпроти, перехрестився. Селянин у новенькому кожусі теж благословився хрестом; опасиста постать жандарма пропливла повз сіре, віспане від задавненої пилюки вікно; він почував ніжність до жандарма, що лишився на пероні та незворушно зирив услід поїзду, і трохи не помахав йому на прощання рукою. Непокіло тільки, що несподівано здибав Данчича. Чим менше людей знатиме про його поїздку, тим краще для справи. Після зустрічі на Фундуклеївській Ювеналій підозріло ставився до революційного ентузіазму свого колишнього знайомого. Здавалося б, дрібниця, але інтуїція підпільника підказувала йому: ліпше на Данчича не покладатися.

Минулої весни він вертався з робітничого зібрання і, щоб не привести додому хвоста, пішов через залюднений Хрещатик. Замислено простував крізь юрмища людей у крохмальних комірцях, що в холоднім с'яві електричних ламп демонстрували себе, дочок та синів, і раптом, уже звернувши на Фундуклеївську, завважив у тій світській юрмі знайоме обличчя. Вони не бачилися років зо два, але ці два роки, здавалося, не залишили слідів на лиці Романа. Той же м'який, дитячий обвід, круглі щоки, рівне, чисте, без жодної зморшки чоло. Втім, Роман завжди видавався молодим як на свої літа.

Але на революційному зібранні Данчич був у вилинялому студентському сюртуку й нічим, окрім хіба голосної революційної фрази та гарячкості, не вирізнявся з-поміж товариства.

Сьогодні ж на ганку модної серед багатой кіївської публіки кав'ярні стояв інший Данчич. Вбраний, ніби на бал, підкреслено вишуканий у рухах, він тримав під

руку вродливу панянку в елегантному білому платті і, підгортаючи пухкі губи, промовляв до неї. Сяйво електричного ліхтаря віддзеркалювалося в його новеньких лакованих черевиках. Екіпаж на дутих шинах, запряжений парою вгодованих, лискучобоких басунів, зупинився просто кав'ярні. Сівши із супутницею до екіпажа, Данчич гукнув до кучера, й бігунці поцокали по Фундуклеївській угору, до старого, аристократичного Києва.

Після тої зустрічі Ювеналій довго почувався пригніченим. Йшлося щонайменше про збайдужіння до святої справи, яка вимагала від революціонера повної самопожертви. Він чув од знайомих студентів, що Данчич після університету поїхав у провінцію, служить земським лікарем — і раптом Данчич на Хрещатику і сяє, як нова копійка. До того ж у зовнішній його світськості Мельникову зовсім не смакувала штучність і навмисність; роменський міщанин прозирає у Романові навіть крізь зшитий кращими київськими кравцями новенький сюртук. У старому студентському мундирі він був природніший і певніший себе, а того вечора, біля кав'ярні, нагадував ляльку із щетини, ляльку, якими київські обивателі цяцькують фортепіано.

«Таке враження, ніби він щосили силкується забути, що учився в університеті на кошти товаришів з революційного гуртка, — подумав тоді Мельников. — Ось тобі й розрахований на тривалі роки динамітний підкоп під царат...» А втім, очевидно, він несправедливий, не можна вимагати від людей цілковитої самопожертви в ім'я майбутнього. Коли людина не відчуває внутрішньої потреби жертвувати усім заради далекої, поки що ілюзійної свободи, яке він має право її за це зневажати? Та й хто сказав, що революціонер мусить неминуче відмовитися від особистого щастя, від любові? Можливо, Роман зустрів дівчину, яка хоч і з іншого суспільного прошарку чи класу, але зрозуміє Данчича й піде за ним по тернистій дорозі революціонера. У Харкові, коли вони з Ганною надумали побратися, йому довелося переборювати аскетичну традицію революційної молоді, в середовищі якої побутувало глибоке переконання, що для революціонера, на якого неминуче очікує каторга або шибениця, родина — лише зайві пута, а дружина, якщо вона навіть із свідомих жінок, все одно відвертатиме від

боротьби. Тепер він сам стає ретроградом, треба думати про людей краще, аніж вони часом здаються.

Але неприємний слід у душі залишився, і небажана сьогоднішня зустріч нагадала про нього.

Ювеналій почав скрадливо роззиратися довкола, чи не привів за собою шпика. Але після нього до вагона ніхто не заходив, а переоцінювати жандармський нюх він не полюбляв. Уся його практика підпільника ще з Харкова підказувала, що найчастіше в провалі організації винні або самі революціонери, або провокатори й зрадники. Все-таки шанувати конспірацію треба, особливо сьогодні, коли на карту поставлено так багато. З його арештом створення підпільної друкарні було б відкладено на невизначений час, а він і товариші стільки мріяли про робітничу газету! Шрифт важко діставати, а тут трапилася щаслива нагода позичити його у білоруських сусідів. На засіданні Київського робітничого комітету Мельников запропонував поїхати до Гомеля, бо Поляку там з'являтися не випадало, а він був у Гомелі замолоду, добре знав Либаво-Роменську залізницю і в разі, аби за ним почали стежити, міг би непомітно залишити шрифт на сховок у когось із знайомих залізничників.

Окрім того, йому кортіло проїхатися дорогами, що їх сходив сімнадцятирічним юнаком. Поміж революціонерів існує забобон, що коли дуже хочеться згадувати минуле, скоро поїдеш відпочивати на «Романівську дачу» — так прозвали кияни Лук'янівську в'язницю. Куди-куди, а до «Романівської дачі» потрапляти йому зараз вельми не на часі. Попереду великі битви. Ось-ось те, що вони сіяли протягом тривалих, важких років, проросте й дасть плоди. Терпець народу уривається. Людина, затуркана, пригнічена кованим жандармським чоботом, підводить голову. Ще несміливо, зацьковано озирається, але підводить. Потрібне вільне слово, газета, прокламація не в десяти примірниках, писаних від руки чи на друкарській машинці, в найкращому випадку на гектографі, а масові видання, на які б робітник чекав і з яких би черпав насагу для боротьби. Опинитися в таку пору за мурами й відсиджуватись, поки товариші перериваються, було б злочином. Ні, такого спочинку він собі не може дозволити, хоч як дбає про Ювеналія

Мельникова його превосходительство генерал Новицький...

Ювеналій не помітив довкола нічого підозрілого. Люди як люди. Погода, ціни, урожай, діти, звичайні дорожні розмови. Панотець вбраний бідно, але чисто, сів, мабуть, у Гомелі, бо ще не встиг зазнайомитися, його невиразні, меткі очіці стріляють із щілин між низькими надбрів'ями і пухленькими, рожевуватими щічками в Ювеналія, але тут же (нічого цікавого) перестрибують далі, на довгообразого, з печаттю прихованої самоповаги селянина в кожушку, й ще далі, на скромно вбрану сільську вчительку, миловидну панянку. Селянин почувається у вагоні більш обжито, він їде здалеку, чи не з самого Петербурга.

На зупинці біля них сідає підстаркуватий чоловічок у формі залізничного майстра. Два кущики вусів смішно стовбурчать з-під його дзьобатого, хлюпкого носа. Ювеналієві здається, що він уже десь бачив і ці вусики, і довгообразе лице селянина, і панотця, а що він уже бачив дрібне осиччя на багнистому мілководді вздовж залізничного полотна, латки брудного ніздрюватого снігу на пагорбах і глевкі рудуваті поля — то це вже напевне. Колись йому навіть пропонували на цій залізниці місце помічника начальника станції за особливі заслуги — врятував од катастрофи потяг. А в Городні, мабуть, і досі роздає робітникам зуботичини його перший хрещеник...

— Грішать люди перед господом, то й зими господь шле холодні.

— Правду мовите, панотче. Тільки, скажу я, воно ж так: один грішить, а усім лихо. То хіба ж це справедливо?

— Шляхи господні невідомі, і не нам його судити, а йому нас.

— Господь знає, кого карати. У нас теж і вимерзло, і вимокло. А мене, дякувати, проминуло. Земля моя за вигоном, на перелозі, їхав до Пітера — жито було як під гребінку.

— Нас так замело, так замело, по тижню пошта не надходить. Усе хвищі та хвищі. Пан послав хурмана на станцію по газети у суботу вранці, а знайшли тільки в середу по голоблях саней. Заблукав, так вовки розірвали і його, і коня.

— У кого служить зволите?— зацікавився селянин.

— У Любецьких,— відповіла панянка.

— Добрий барин. А я по сусідству з вами, із Городищ я. Років з десяток тому я у вашого пана три дні поля одкупив. Були вони у наших землях. І таки добра земля, скажу вам. Синів у мене четверо, так...

— Писали, кажуть, у газетах, ніби в Києві арапа близько трьох метрів зросту показували. Ніби тому арапові вісімнадцять літ, а їсть він, як дюжина дядьків, і ніби щодня в рості додає,— перебив селянина залізничний майстер, поважно розгладивши великим пальцем правиці щіточки вусів.— Як же це воно так, а, панове?

Отой його перший хрещеник також скидався чимось на цього вусача. А втім, стереотип. Поки робітник виб'ється в сякі-такі начальники, він втрачає власну індивідуальність. То був гнилий осінній ранок, у пам'ятку туман, липкий і чорний, наче мазута, що нею просякла земля довкола залізничних майстерень, жовті бульбашки станційних ліхтарів повільно спливали крізь краплисту млу — під ранок туман густішав і осідав. Від селища, матюкаючи дорогу й осінь, на ті блимавки плуганилися забрьохані робітники. У цегляній коробці майстерень за ніч нахолодало; разом з людьми крізь широкі двері вривався мозклий туман, і Ювеналій підтягував до вух комір благенького піджака, що в нім, дивлячись на літо, вихопився з дому.

Робітники ставали до верстатів, бралися за молотки, майстри вже шмигали по майстерні, та й доймала холодна вологість, підстьобуючи до роботи. Запалали горна, запах паленого заліза поплав по цеху, тепліло. Ювеналій і майстер, що не так давно вислужився з робітників, але мав славу скорого на розправу, порпалися біля інструментів, чекали, поки розвидніє, щоб іти на запасну лінію до вагонів. Майстрові діставали з-за пазуки окрайці хліба, хтось поставив до вогню відерце з водою, ладнаючись розговітись, поки не заявиться високе начальство. Роботу починали о шостій, і мало хто встигав поспідати вдома. Але того ранку начальство зволило прийти раніше. Дзенькнули двері, хлопчик-підмайстер, що стояв на чатах, винувато виструнчився, а начальник майстерні уже важко ступав по цеху, вибиваючи з рук тих, хто перший трапився на очі, натерті часником і салом шкуринки. Хліб падав під ноги, в мас-

не залізачця. Вода вихлюпнулась із перевернутого відра у вогонь, і стовп пари закучерявився над горном. Робітники стали до верстатів. Інструкція про дванадцятигодинний день не передбачала сніданків.

— Попили хлопці чайку... Ну й дає! — тихо проказав майстер, пригнувшись і собі до скриньки з інструментами. Важко було добрати, чого в тім голосі більше: страху чи захоплення.

— Бо усі мовчать, так і дає... — не стримався Ювеналій. Через свої розмови він міняв уже третє місце роботи, але голодні мандрі досі не навчили мудрої обережності. — Кожен тільки за власну шкуру тремтить.

— Не тремтить, а над робочою людиною сильну власть треба! — гаркнув майстер, стиснувши долоню в кулак. — Вони, думаєш, як? Є порядок, поки силу твою відчувають. А тільки слабінку пронюхали, де сів, там і злізеш. Без сильної влади людина розповзається, наче тісто. А власть для робочої людини — все одно що форма для металу. Яка форма, таке й литво...

— А що, коли форма того... бракована? — як завжди, коли відчував глуху стіну людської обмеженості, серце Ювеналія почало битися частіш.

— А може, ти соціяліст? — зловісно прошепотів майстер.

Мельников ледве вчув той перестраханний шепіт крізь гуркотняву цеху. Тут він нарешті згадав про свої поневіряння і безневинно зазирнув у колючі очиці майстра.

— А що се таке — соціяліст?

— Се є такі розумники, які легковірним, молодим та дурним голови затуркують, від царя одбивають, бо самі супроти власті ідуть. А цар їх у залізні башти саджає, там їм жаба цицьки дає, і сліду від них не залишається. Так ти мені з такими розмовами не розкидайся, бо я швидко тобі дорогу до порога покажу. Ну, чого вуха розвісив, бери струменту! — Він раптом збісився, може, помітив глузливі іскорки в Ювиних очах.

Поки прибелебенилися на третю лінію, де стояв товарняк, розвидніло; але не було ні сонця, ні неба, сіра водяниста мла висіла над вагонами, скрапувала з дахів на жорству. Майстер, сопучи, поліз під вагон; дорогою він не обмовився ані словом.

— Молоток!

— Сімнадцятий ключ!

— Восьмий!

— Гайку!

— Десятий!

Рудоволоса п'ятірня тяглася з-під вагона по інструмент, хапала його з Ювеналієвих рук, і в цій хапанині, поспіху відчувалася злість, що не знаходила вияву і гнітила майстра. Спричинилися до тої злості, мабуть, і розмова з Мельниковим, який дозволяє собі засуджувати начальство, а він, майстер, дозволяти собі цього не може, і водянистий ранок, і просто звичка мати під руками громовідвід для своїх незагнузданих емоцій. У тумані глухо тутукнув паровоз. Ішов пасажирський на Харків. Ювеналій дуже сумував за матір'ю. Знайомий звук засмутив його, нагадавши про домівку, яка так близько й так далеко.

— Ти, шмаркачу! Я молоток сказав, а ти що сунеш? Я тебе навчу, як бути підручним! — І поки Ювеналій похапки шастав у скриньці з інструментами, шкарубка долоня майстра огріла його по щоці.— Теж мені грамотій!..

Ювеналій сіпнувся всім тілом, як молодий жеребчик, якому вперше накинули вузду, й тут завважив у правіці важкий, замашистий молоток. Голова майстра югнула під вагон, а молоток бемцнув об колісну вісь. Поки Ювеналій перебирався через буфери, майстер прорачкував під вагоном і був уже на другій лінії. Почалася довга гра в голку з ниткою. Майстер знав на станції кожен закапелок, і це його порятувало. Все-таки неподалік від майстерні Ювеналій наздогнав його і дав доброго стусана межи плечі.

«Убивають!»— зарепетував майстер, перелітаючи через поріг цеху, ніби од стусана йому з плечей вирости крила. А Ювеналій подався до контори по розрахунок...

Людей у вагоні більшало, юрми голоти у вилинялих свитках, тинькованих іржавою торф'янистою грязюкою постолах і з торбами за плечима товпилися на станціях; скільки встигало їх, ввалювалося до вагона, забивало прохід, залазило під лави, покірно відмовчувалося на штурхани кондуктора, що поміж цієї сіроми почувався вельми значною людиною. Задесенці, як перелітні птахи, зачувши весну, рушали з насиджених, але голодних місць на південь, до Таврії. В кінці вагона молодиця зацитькувала дитину, купка підпилих робітників різ-

лася в карти. Панотець дрмав, склавши руки з кучими, повними пальцями на череві.

Потяг підкотив до станційки: виструнчена, наче телеграфний стовп, постать поліцейського заступила половину перону. Біля поліцейського застиг з улесливим посміхом на виду під червоним форменим кашкетом начальник станції, поїзд усе ще тихенько котився, й у вікно вплив вбраний по-дорожньому, лискучий, наче золота п'ятірка, пан на всю губу. Його білі руки, закладені на спину, бавились тростинкою. Пані і трійко малих паненят ішли від загороджених станційним касиром дверей цеглясто-сірого вокзалу, що скидався на макет типової казарми миколаївських часів; за панею з паненятами дріботіли дві наймички чи гувернантки. Батарея лискучих, як і сам пан, із срібними замками, валіз вишикувалася вздовж колії. Після сумної сірості краєвиду, темних, напівзатоплених болотами білоруських сіл, худоребрих селянських коней і таких же худоребрих полісян, після волаючого злидарства селянських дворлиц з лахмітними дітьми на тинах та призьбах під кучими, обшмугляними за довгу голодну зиму стріхами, після панорами страшної народної руїни це було ніби видиво з іншого, потойбічного світу.

Поїзд востаннє сіпнувся і зупинився; ляльки заметляли по сцені. Поліцейський обіруч ухопив валізи та, зігнувшись і крешучи підковами брук перону, подався навздогінці за вагоном першого класу. За поліцейським з валізками та саквоюжем в руках потрюхикав начальник станції, іменита сім'я, усім своїм виглядом наголошуючи на власній значущості, пропливла повз вікно вагона за своїми чемоданами. Тільки тепер касир відступив од дверей вокзалу, й вони розчинилися навстіж, викинувши на перон гурт мужиків із торбами.

— Їхнє превосходительство в іменії зимували, а тепер звольте в Одесу їхать, на морські купання,— поінформував селянин із Городища.— Я в їхній економії по торгових справах бував. Добрий пан, тільки розориться скоро: торгувати не вміє. А з нашим братом таке — ніні. Наче й дурний мужик, а свого не випустить. Та і як випустити, коли в мене, приміром, четверо синів. Одного жени та дай, другого жени та дай, а там уже й третьому підходить черга. Слава богу, менший по службі пішов. Він у мене змалечку у попа вивчився, грамотний. До армії поштальйоном служив.

— Перший сніг був слизький, я думав, що розтане,— проказав панотець. Рушивши, поїзд гримнув буферами, розбудив його, і він далі плів мереживо розмови з того вузлика, який зав'язався на початку його дрімоти.— Інтересно дуже, чи скресла в столиці Нева?

— Про Неву не знаю, а як царські регалії несли — сподобився,— розважливо підтримав панотцеву мову селянин.— Відпустив ротний командир мого Івана на цілісінський день, іди, каже, почти батька, ми й пішли з ним по Петербургу. Ідемо отак, аж народ валом валить, конки зупиняються, дзвони по всіх церквах видзвонюють, а серединою вулиці несуть із палацу, де самі цар-батюшка проживать зволють, і скіпетр, і корону малу, і велику корону, і ретязь ордена святого апостола Андрія Первозванного. Ми з сином шапки зняли, бах на коліна й помолилися, й увесь народ довкола молився. От, думаю, якби не хвороби, умер би, та й не сподобився б ніколи таке бачити. А з хворобами так було. Торішньої зими стисло мені під грудьми, я й байдужки, а воно все гне до землі та й гне. Восени обібрались, а мені уже все й не в голову, так гне. Я в Бахмач, до дохтура. А дохтур подивився та й каже: знаєш, чоловіче, скажу тобі правду, як сидітимеш склавши руки та добре все їстимеш, то протягнеш літ зо три. А коли робитимеш, як досі робив, то ненадовго тебе стачить, хіба на одне літо, бо дуже ти підірвався. А як це, кажу йому, не робитиму, поки живеш — треба робити. Ну, каже дохтур, іди роби, скоро переселишся. Приїхав додому та й кажу своїм: так і так. Розділив хазяйство між трьома, а меншому грішми дав, він по службі піде. І поїду, кажу вже своїм, у Пітер, подивлюся на нього, попрощаюся, бо так і не доведеться. А менший мій — лизунець такий, найлюбіший нам із старою. Та й на змії отому проїду перед смертонькою, це так про поїзд думаю, бо досі тільки на станції бачив, їздить не сподобився. Приїжджаю я, значить, у Пітер, допитався казарм, і виходить до мене сам фельдфебель. Я, кажу, Паращука батько, приїхав перед смертю звидиться. «Справно ваш син,— це вже мені фельдфебель одвіча,— царю і отечеству служить, скоро ефрейтором буде, сам уже, значить, буде командувати, але сьогодні ніззя, а завтра можна буде звидиться». Ну, добрі люди пустили мене за гривеник переночувати, а на завтра виходить до мене мій

меншенький, як молодий місяць, сяє. Усе на нім чистюсіньке, усе блищить, і ніби не худий. «Я, тату,— се вже він мені розказує,— і до фронтової служби вдатний, і фіхтую справно, і словесність дається в голову, гарнізонний устав читаю нижчим чинам, марширувать я ще в школі вивчився, а ось по стрільбі — я стрілять, батьку, не можу,— каже.— І знаю чисто все, а як на стрільбу пішли — так я в акурат не попав. Ну, а ротний до мене добре, він і мовить: дждем весни, настріляємо всі гуртом, получиш своє, Паращук. А на службі воно так: рядовий — то полтиника од царя маєш, а вже як ефрейтор — шістдесят копійок тобі щомісяця положено, і чим вище чин — тим більше, а сам фельдфебель — шість рубчиків, а шість рубчиків—це вже, конешно, гроші». І каже мій, що не вернеться уже в село, а як настріляють йому ось весною, то напише ротний рапорта, і зроблять його по якімсь часі аж фельдфебелем, і зостанеться він назавжди на царській службі. І щоб гроші, які од хазяйства йому полагаються, йому вислали, бо як з грошима солдат, то й від начальства більший почот і уваженіє. Тож думаю я собі так, що приїду та вишлю Іванові в Пітер б'яцьківщину...

Але рядовий Паращук уже не потребував б'яцьківщини.

Рядовий Паращук лежав у морзі військового шпиталю.

Полк блискуче пройшов по Марсовім полі церемоніальним маршем, государ-імператор тиснув руку командирові полку, зворушені, у передчутті нагород, ротні кричали:

— Спасибі, реб'ятки!

— Раді старатись, ваше благородіє!—відповідали збуджені парадом, присутністю імператора, двома безсонними ночами перед парадом і метушливим, нервовим днем роти.

— Полк, струнко! Музики, на лінію! Полк, на плече! До казарми вертали з піснею:

За царя и Русь святую
Уничтожим любую рать врага!

Тисячі підшов чітко гупали об бруківку пітерських вулиць у ритм пісні.

У казармах кожному солдатів видали по чарці горілки. А що були в роті непитуці, то Паращуківі випало аж дві чарки. Пилю за здоров'я царя-батюшки.

Обідали під полкову музику, що награвала марші, од яких ноги під столом, за звичкою, смикалася й нервова дрож котилася по тілу. Усю весну, день у день, полк готувався до височайшого параду, лупанячи казенними чобітьми землю маршового плацу. Передостанньої ночі полк виходив на Марсове поле. Репетирували. Сьогоднішню зорю барабанщик заграє після третьої години ночі, і зі сходом сонця вишикувані роти уже зустрічали хрипкими, але бадьорими голосами своїх ротних.

Після ситного, на честь височайшого параду, обіду збудження раптово спало. Хто мав гроші, тинялися по гарнізону, метикуючи, як роздобути горілки. Паращук добрів до нар і повалився на солом'яник, з головою накрившись шинелею. Офіцерів у роті не було, унтерів десь по закутках підпоювали молоді солдати. Паращук теж мав намір почастивати взводного, батько залишив йому п'ятірку, але не ставало сили ні ходити, ані пити: він так старався ці дні, з такою ретельністю брав на плече, з плеча, на караул, чистив свою берданку, амуніцію, виструнчувався перед їхнім високоблагородієм, їхнім превосходительством, печатав крок на Марсовому перед імператором, що геть знесилів.

До коронації ротний обіцяв йому єфрейтора.

І йому дадуть десять «сірих порцій», і він стане дядьком і навчатиме їх солдатській мудрості.

Він вишикує їх у шереду, пройде перед лавами гоголем з гарнізонним статутом у руці і скаже їм:

— Ви повинні слухатися начальства, як самого бога, позаяк воно од царя поставлено.

А по тому він їх запитає... він їх запитає, кого ми називаємо... називаємо ворогами.

І в цей мент, трохи не над вухом Паращука, ротний горніст заграє тривогу.

Їх розсипали метрів за сто один від одного по залізничному полотну, і хоч командири багатозначно відмовчувалися, з їхніх нервових рухів, різких команд і солодкуватої, вірнопідданої тривоги на обличчях солдатів здогадувалися: з Петербурга до Царського Села пройде сам імператор.

Паращуківі випало стояти в улоговині, обрамленій сірими від болотяного сухотрав'я пагорбами, низькими,

хирлявими сосонками перелісків. Холодний сіверець дув од сутеніючого лісу, і низькохмар'я наповзало з-за сірого, важкого обрію. На заході ще криваво світила зірниця. Паращук суворо, у повній відповідності із статутом відмірював точними солдатськими кроками своїх сто метрів по шпалах і косив оком на перелісок, що з кожним поворотом через ліве плече густішав і темнів. Паращуків уявлялася чорна, перехняблена постать внутрішнього ворога, що виповзає з-за сосонок і скрадається до залізниці з динамітними снарядами за плечима в ранці, а він, Паращук, завмирає й очікує, звівши курок берданки; ось чорна тінь ближче, ближче, тоді Паращук стріляє їй над головою і кричить щосили: «Здавайся!» Внутрішній ворог підводить угору тремтячі руки і здається, а до Паращука вже підбігає взводний, ні, сам ротний підбігає, і ротний каже: «Спасибо, братац, за ревностную службу, завтра представляю тебя на унтер-офисера...» А по лінії мчить царський поїзд, і сам цар у білім мундирі дивиться з вікна на Паращука, в якого від солодкого страху підломлюються ноги, а внутрішній ворог дивиться вслід царському поїзду, і обличчя йому синіє з безсилої злості.

Ось тільки образ внутрішнього ворога розпливався в уяві Паращука, ніяк не конкретизуючись. На уроках словесності він добре затамив, що внутрішні вороги — ті, хто виступає супроти царя, а з-поміж них єфрейтор завжди називав студентів, конокрадів, жидів і поляків. Студентів Паращуків досі не випадало зустрічати, конокрадів у їхньому селі не водилося, поляків теж; із внутрішніх ворогів він знав лише сільського корчмаря Мойшу, що любив розказувати як померлий пастух ночами приходив до нього по горілку з головою під одною пахвою, барилом під другою і баночкою в руках. Але Мойша був горбатий, висхлий, з ріденькими пейсиками на щоках, він ніяк не видавався грізним бунтівником, що хоче забити царя, який сьогодні їхав по Марсовому полю у білім, з акельбантами кітелі на білім коні...

Проте ніхто не скрадався від лісу, не було чути й царського поїзда. По лінії пройшов взводний з розводним єфрейтором і зник у сірій, каламутній темряві. Споночіло. Вітер важко й глухо гув у телеграфних дротах. Згасла зірниця, ніби присипана холодним попелом, крізь який ще подекуди рожевів присок, але невдовзі й він притьмаривсь, і небо опустилося. Щеміла намуляна під

час параду нога, і він, зиркнувши вслід взводному, сів на шпалу перевзутися. Обвинувши ногу м'якою домашньою онучею — батько привіз од матері подарунок, — він сунув ногу в чобіт, але не поспішав підводитись, тільки поставив між колін берданку. Од втоми дубів кожон м'яз його молодого, ще не виробленого тіла. Втім, знизу, на тлі неба, краще проглядалася колія, звідси, сидячи, він швидше помітить і взводного, і ворога, помітить горбатого Мойщу, що нестиме під пахвою динамітний снаряд, і стрільне без жалю, бо це він, Мойша, проти білого царя, і це він, Мойша, не налив йому коліс у борг горілки, а налив тільки тоді, коли він приніс із батькової комори повну пазуху та кишені пшениці. Він устрелить, бо цар у білім мундирі дивився на Паращука в білого коня, а Паращук радісно бив по бруківці онімілими ногами, й десь далеко глухо вистукували в ритм його ході барабани, а цар усміхався, зупинившись ясно-синіми, як на портреті в казармі, очима на Паращуківі, а барабани били все ближче, од їхнього рокоту тремтіла земля; він знав, що треба негайно схопитися на ноги, але солодка, щаслива млість переповнила його, а потім раптово зробилося дуже боляче, все спалахнуло, і все погасло, й впала глупа ніч.

«...Цар... задоволений своїм поїздом... Незважаючи на щасливий переїзд, все-таки переїхали через 5 солдатів, які стояли на лінії, бо багато з них у зв'язку з утомою вкладалися спати на колії. Отак і переїхали через них».

*А. Богданович,
«Три останніх самодержці»*

Ніби застиг Василя буйний циганський дощ серед поля: чорні, низькі хмари клубочилися над ним, а небо-край палав синьо, і річка в оболоні золотіла від ясного сонця, і навіть байрак у тому висвітленому світі видавався напродиво затишним.

Двоє життів мав Василь Чернявський, особистий почесний громадянин, син псаломника із Черкащини — до розмови з Кузьмою Морозовим і після неї.

До тої, ніби ким накликаної розмови усе було просто й супокійно, як у всіх людей, і Василь ночами спав, наче напивався звечора дурману.

Зараз йому снилося щось чорне, важке — і то уривками, коли він нарешті знемагав од думок та забувався

у сні. Довжелезними нічними годинами він або з панічним страхом думав про майбутнє, або з жалісливим усміхом на лиці пригадував своє тихе минуле.

Незабаром він ладен був на все, аби тільки спати вночі, як колись, і не тремтіти від шерхоту вітру об віконниці чи важкої ходи на вулиці.

«Треба розповісти начальству щиросердно усе, як було...» — нарешті сформувалося в його мозку, і Василь відчув себе засудженим до страти, якому вже під шибелицею подарували життя.

Наступного ранку Чернявський прощмигнув до кабінету завідувача електричної тяги Київської міської залізниці Первенка і, щільно причинивши за собою двері та знявши шапку, прошепотів зарані приготовлену фразу:

— Пане начальнику, маю розповісти про політичних...

Поручик у запасі Первенко спершу не втямив, що йдеться про серйозне, й іронічно, поблажливо посміхався випещеним видом на хапливу балачку Чернявського, — так він завжди слухав своїх робітників. Але невдовзі на обличчі його лягла тінь, вилиці проступили крізь бузкову рожевість щік, і він заходив по кабінету важкою армійською походою.

В оповіданій okazії був один неприємний для начальника тяги міської залізниці мент: соціалісти звили гніздечко під його, поручика Первенка, крильцем. Овчаренко, Полякевич, Морозов, Вишинський — усе це його люди. Але, з іншого боку, не хто інший, а він, Первенко, вислідить і донесе самому жандармському генералові Новицькому про зграю політичних зловмисників. Звичайно, Василь Дем'янович цю його ретельність помітять і гідно оцінять. Первенкові ніби вернули молодість, він знову почувався кадетом, якому заграли зорю. Він перервав Чернявського:

— Ось що. Починай усе спочатку. Я дещо запишу, для пам'яті. Це, брате, державна справа, коли хочеш...

— Значить, на чистий четвер, перед великоднем, як продзвонили обід, сів я там же, в майстерні, пообідати, а обід я з собою беру. Коли підходить до мене слюсар Кузьма Морозов, сідає, значить, отак ось біля мене, дістає з кишені піджака хліб та сало. Ну, сидимо, жуємо, про те про се балакаємо. Кузьма раптом і запитує мене: «А як ти, Василю, думаєш, навіщо робоча людина на світі живе?» І дуже так пильно на мене дивиться. А я

нічого такого не думаю, пане начальнику, ніколи не думав, упаси боже, мовчу собі. А Кузьма Морозов далі й мовить: «Я собі так думаю, що живе робоча людина для того, щоб увесь свій вік тяжко працювати на фабрикантів та заводчиків, які розкошують з її праці. І виходить, Василю, що ми з тобою, наче ті сиві воли, тягнемо, тягнемо плуга, доки в борозні і не сконаємо...» — «Як кому бог судив,— кажу я тут, пане поручику, Кузьмі Морозову,— супроти його волі не попреш». — «Е, що там бог,— одказує мені Морозов, пане поручику,— поки сам собі ради не даси, від бога помочі не жди. А якщо хочеш почути від розумних людей правду про наше робоче життя, приходь третього дня, до мене на квартиру...» І з дурної голови я, пане начальнику, таки попхався до того Кузьми Морозова! Ніколи я собі цього не пробачу. В мене ж сама матінка залишилася, вона не переживе, як зі мною лихо станеться. Христом-богом прошу вас, пане начальнику, заступитися за мене й не дати загинути безвинному чоловікові. Я тільки не на-смілювався, ваше благородіє, турбувати, а давно вже надумав до вас іти й усе, як є, розказати, тільки-но почув од них...

— І що ж ти почув од них? — перепитав Первенко, швидко, як міг, шкрябаючи пером.

— А почув, пане поручику, що всі вони супроти самої власті йдуть...

На першій після Деснянського водопілля станції поїзд затримали. За графіком він повинен стояти не більше п'яти хвилин. Але дзвінка все не було. Тільки тепер Ювеналій завважив, що перон станції ніби червоні з позолотою мухи обсіли — так густо було поліції та жандармерії. Низка переполоханих залізничників на чолі з обер-кондуктором, штурхаючи мужиків казенними чобітьми з високими пляшками халяв, пронеслася по вагону.

Пасажири заворушилися, полізли до кишень по квитки. Ювеналій, затулившись газетою, краєм ока косив на вагонні двері.

— Фальшивомонетників ловлять... — прокотилося.

— Студентів!

— Обшукувати будуть. Це надовго. Мені вже колись отак було під Брестом. Імператриця Марія Федорівна проїжджали...

— Охо-хо...— зітхнув і перехрестився панотець.

— Читав я в «Киевлянині», що десь на півдні шахрай чотири волосинки з Магометової голови возив, за гроші публіці показував. А інший такий самий підсусідився до нього й украв ті волосинки. Суд був, а як присудили — вже не знаю...— просторікував залізничний майстер.

Він міг би на випадок обшуку відмовитися від саквояжа, але залишитися без шрифту для комітету зараз... Робітникам Києва будь-що потрібна газета. Та й не лише Києва. У перспективі бачилося робітниче видання, що розходитья по всьому півдню Росії. Боротьба лише починається. І ось безглуздий випадок — обшук... Втім, те, що він відмовиться од саквояжа, йому самому теж мало допоможе. Панотець перший посвідчить, що це його, Мельникова, саквояж. Якщо навіть це буде єдиний доказ, все одно рік-два у Лук'янівці погноять.

Але ніхто не стовбичив у дверях вагона, і, можливо, це можна було вирватися з несподіваної пастки. Він міг би непомітно зникнути з вокзалу, найняти підводу чи й пішки селами дістатися до Бахмача. Там є в кого перебути, залишити на сховок шрифт.

— Піду розвідаю, може, пішки до Києва швидше буде,— якомога безтурботніше сказав Мельников і з саквояжем у руці без поспіху проштовхався до виходу. Кондуктор вагона стояв у тамбурі, але, пильно глянувши в обличчя Ювеналія, пропустив його.

— Що, тут і ночуватимемо?— запитав Мельников.

Між крихітним рубленим вокзальчиком і поїздом через увесь перон вишикувалася шереха жандармів та поліцейських.

— Екстрений поїзд,— по хвилі неохоче відповів кондуктор.— Наказано пропустити.

— Мабуть, високі особи їдуть, якщо так суворо наказано?— мимохить у голосі Ювеналія забриніла іронія.

Кондуктор цього разу промовчав.

Ювеналій вийшов на перон і, недбало помахуючи саквояжем, ніби в ньому й не лежало близько двох пудів свинцю, пройшовся попід вікнами вагона. Біля вагонів першого й другого класу, розминаючи ноги в модних довгоносих штиблетах, шпацірувало панство. Ювеналій побачив Данчича, що розкурював цигарку біля вусатого, одягненого по-зимовому, в кожух з погонями, поліцейського. Поліцейський чин козирнув Романові і

пішов уздовж шереди, зумисне голосно виклачуючи кованими чобітьми по бруківці. Мельников підійшов до Романа. Це було найкраще, до чого він міг зараз удатися. Колись, у Ромнах, він порятував од зашморгу Романа, якого однокласники збиралися підвісити за ябедництво, хай тепер Данчич, не відаючи того, порятує і шрифт, і Мельникова.

— Добридень, Романе, ще раз.

— Вітаю, Юво. Чому не заходив?

— Так уже якось одвик від панства. Другий клас лякає. Куди з моєю робітничою фізіономією поміж благородних...

— Але ж ви з дворян, пане Мельников.

— Отож-бо, що з дворян... Вийшов... Дізнався в начальства, надовго нас припнули?

— Та, мабуть, на добру годину. Помічник пристава наш, жінку його лікую. Прислали, каже, з повіту організувати на станції зелену дорогу екстремому поїздові, а більше з нього нічого не вичавиш, він і сам до пуття не знає. Буде обшук, як завжди. Отож, коли ти везеш у своїм саквояжі бомби, то швидше тікай попід вагонами. А що, у Києві усе ще в революцію граються?

— Хто грався, той уже не грається...— уципливо відповів Мельников.

— Ну, не сердься, Ювко, я жартую. Ходімо чаї розпивати. В мене окреме купе від самого Петербурга. Людей у вагоні мало, сунув кондукторові карбованця, він нікого не підсусідив. Поліцейський свій, з обшуком не полізе. А в мене з Пітера пляшечка припасена.

— Панове, милості просимо зайти до вагонів,— гукнув пристав.— Поїзд відводиться на запасну колію!

Данчич пропустив Ювеналія до вагона першим.

Від самого Петербурга, а власне, одразу після ранкової візити до князя, Данчич мав мінливий, примхливий настрій. Радісне, нервово піднесення змінювалося глибоким спадом духу, а за деякий час знову ясніло в душі. Ясніло, коли думав про Софію, про швидкі й значні зміни в своєму житті, про весну, яка входила в пору. Йому страх як кортіло поїхати цим поїздом до Києва, заявитися перед блакитні, як розповніла Десна, очі нареченої і потішити її близькою перспективою обопільного щастя. Проте ще вчора мав бути на службі, а зараз, перед переводом до Києва, треба гаразд себе виста-

вити, й він відбувся телеграмою нареченій про щасливий візит і велику прихильність князя. Тепер з Пітера запросять думку про Романа Данчича в його нинішнього начальства і, на жаль, у жандармського управління, адже йдеться про державну службу, на неї може претендувати лише людина, лояльна щодо уряду. Князеве: «Сподіваюся, політикою не захоплювалися, грішків молодості за вами не водиться?» — раз по раз штрикало в серце й тьмарило радість від щасливої поїздки до столиці.

Грішків, справжніх грішків, таки не було, бо він лише слухав. Правда, подеколи й промовляв на зібраннях, але у їхньому гуртку, який ніколи не переступав фатальної межі між теорією і практикою революційної роботи, очікуючи на вибух м'яс, було так багато балаканини, що його, Данчича, голос безслідно губився в загальному потоці слів.

І все-таки кожне з тих слів, хай і здалеку, хай рикошетом, та влучало в начальство, в уряд, в самого царя!

Але, боже праведний, хто замолоду не захоплювався! Кому не хотілося переробити на свій лад усенький світ! Тим більше, що світ такий недосконалий. А що світ недосконалий, з цим погоджується сам ротмістр Карнаковський. І коли-небудь, у майбутньому, вони перероблять світ. А поки що важливо посісти місце, з якого можна кинути погляд довкола, глибше проаналізувати ситуацію. Та й врешті-решт усі ми люди, й він ніколи не присягався жертвувати особистим щастям в ім'я ілюзії. Романове обличчя випогоджувалося, усе було правдиво, щиро і прекрасно, як був прекрасний, сонячний, весняний день за вікном вагона.

Проте за якийсь мент чорна млість знову сповила його душу, й Данчич сам собі починав здаватися значним політичним злочинцем, який своєю тимчасовою волею та благополуччям зобов'язаний лише щасливому випадку: поки що його не спіймано. А може, ротмістр Карнаковський давно про все знає і умисне, аби простежити його зв'язки із злочинним світом «політиків» та спіймати земського лікаря Данчича на гарячому, приятелює з ним. А зараз із департаменту неминуче надійде запит щодо його політичної благонадійності; це збурить повітових жандармів до дії, і вимріяне ним та Софою затишне родинне кубельце розвалиться. Нарешті, виснажений до краю липким страхом, Данчич починав нер-

вово сміятися із своєї полохливості та доводити самому собі, що все це лише від його хворобливої уяви і що його так звана революційна діяльність у студентському гуртку змовників не варта щербатої копійки. Правда, товариство час від часу видавало йому певні суми, аби сплатити за навчання в університеті, але про це знають лише одинаки, ніде в документах це не зафіксовано й до жандармських вух ніколи не доповзе.

Після таких втішних, оптимістичних подумок Романові хотілося мати біля себе людину, з якою можна було б, беззастережно їй довіряючи, потеревенити про минуле, потеревенити весело, безтурботно, з жартами та сміхом, звівши усю ту минувшину, яка зараз так муляла душу, до легковажної молодечої пригоди. За такої хвилини Роман і вздрів на гомельському вокзалі Ювеналія Мельникова та запросив його до купе. За якусь часину він, звичайно, уже шкодував, що повівся так необережно, на очах у жандарма перший привітався до Мельникова, у якого, мабуть, досі не одна політична судимість, коли раптом що — жандарм може посвідчити, у них добра пам'ять на такі речі, їх спеціально тренують, вони все про всіх знають. Але на стаціїці, де потяг затримали, знайомий помічник пристава так запобігливо козирнув, так виструнчувався перед Данчичем, що Роман знову переповнився самоповаги, хоч і розумів причину тої запобігливості: був близько знайомий з жандармським ротмістром Карнаковським, і помічник пристава добре знав про те знайомство.

Застерігши таку повагу до себе з боку поліцейського начальства, Данчич уже міг собі дозволити, як і намірювався, побалакати з Мельниковим про колишнє.

Так злочинця хворобливо вабить до себе місце хтозна-коли вчиненого злочину.

Кондуктори замикали двері вагонів, аби ніхто з пасажирів, коли мимо мчатиме царський поїзд, не кинув під його колеса скриньку з динамітом.

На приступки вагонів стали жандарми.

Задзвенів дзвінок, тутукнув паровоз, і потяг, маневруючи на стрілках, посунув на запасну колію.

— Ні, то були чудові роки! — казав Данчич, сидючи на м'якій канапці в купе вагона і тримаючи в пальцях срібну дорожню чарочку із французьким ромом. — Ти даремно не походив у студентах, Ювко. Собаче, напів-

голодне життя, зате тепер, коли ось-ось почнеш сивіти, є що згадати! Мрії, мрії... Про криваву боротьбу з тиранами, про волю, рівність, братерство, щастя для всіх, про земний рай... Ми видавалися собі такими конспіраторами, такими революціонерами, але ти мав рацію, коли того весняного вечора, здається, у дев'яносто другому, насміхався з нас. Далі політичної економії і статей Михайловського ми не пішли. Ми роз'їхалися по своїх повітах, мовчки жиріємо і ждемо судного дня!

— Чому ж... Я сміявся, бо шлях замкненої в самій собі, відокремленої від маси непереборними мурами організації інтелігенції, яка бачила робітника чи селянина хіба що з вікна кімнати й раптом надумала виборювати для нього щастя,— такий шлях безперспективний. Силу для революції має лише пролетаріат, клас, який росте на наших очах. Навіть часи селянських бунтів давно минули. А ви готувалися до селянської революції, яка, мовляв, вручить вам, своїм обранцям, ключі від царства, аби ви порядкували в тім царстві, вивчившись у студентському гуртку політичної економії. Але що вдіє загін Іванів і Савків з косами проти оснащеної гвинтівками й гарматами регулярної армії?

— Звичайно, ти правий. Я їду з Пітера і там випадково потрапив на височайший парад військ Петербурзького округу. Ювко, це сила, якої ми навіть не уявляємо! Це мурована в сотні цеглин стіна. Але невже ти думаєш, що той самий Іван чи Савка, прийшовши до міста і нап'явши городського картуза з блискучим козирком, візьме штурмом цю неприступну стіну?

— Росія невпинною ходою іде до капіталізму. Мине небагато часу, і в руках пролетарів Івана та Савки у городських картузах, як ти кажеш, опиниться все державне господарство. Двадцятий вік, який уже на порозі,— вік техніки і революцій, згадаєш мене.

— Невже ти досі віриш у цю наркотичну ілюзію, в переворот? — з навмисне поблажливим, співчутливим подивом, ніби промовляв до хворого, вигукнув Данчич.— Тільки чесно, без голосних фраз.

— Я вірю не в переворот, а в соціальну революцію,— тихо проказав Ювеналій.— Задля неї я живу і ніколи ні перед ким з цим не криюся.

— Боюся, що ти неправильно мене зрозумів. Я ще не так постарів, щоб відмовитися од самого себе. Чув частівку: «На Руси — увы! — злье две напасти: на низу —

власть тьмы, а вверху — тьма власти». Сказано дуже зле, але в цих словах велика частка правди, і треба бути сліпим, щоб тої правди не бачити. Минула коронація коштувала 11 мільйонів карбованців, про цю кажуть, що коштуватиме вдвічі, біля 22 мільйонів. Я, зречий, відчуваю велику правоту тих, хто бореться із темрявою і не заперечую святості ідеалів нашої молодості, якими б наївними вони зараз не здавалися. Можливо, наївні мрії про волю й рівність — це краще, що було в житті кожного з нас. Ідеться ж лише про шляхи втілення цих ідеалів у життя. Я багато думав над цим і дійшов цікавих висновків. Пробач, але вірити в те, що замащений кочегар, учорашній сільський Іван чи Степан раптом переверне світ і відродить у новім світі ідеали правди й справедливості,— я не вірю, не можу вірити,— Данчич перейшов на шепіт.— Ювко, у нашій студентській організації було здорове зерно, що не кажи. Звичайно, дечого ми не подумали. На жаль, ми були люди, від яких ніщо в цім світі не залежало, люди, які тільки й уміли, що протирати штани на університетських лавах. Ювко, у мене є грандіозний план. Ми повинні посісти якомога значніші державні посади. Хай ключі від держави перейдуть до наших рук. Настане свята хвилина, і ми по дзвінку, безболісно вчинимо в імперії революцію. Ми будемо нагорі, супроти нас ніхто не посміє стати. До наших рук потроху перейде торгівля, промисловість, армія, бо з-посеред нас знайдуться і восначальники. А ті, що зараз посідають державні стільці і які будуть проти нас разом із Миколкою, ті підуть на революційну гільйотину. Але все це у майбутньому. Поки ж що треба тихцем гуртувати надійних людей і вдавати із себе поборників царського режиму, щосили проштовхуючись угору, ближче до сильних світу сього...

Напливаючи на голос Данчича, дедалі грізніше ступоніла земля. І постаті помічника пристава та начальника станції по той бік полотна, на пероні, виструнчувалися до стрункості телеграфних стовпів.

— Він, екстрений...— обірвав свій монолог Данчич і припав до вікна.— Чуєш, земля гуде? Кілометрів 70 дає. Два локомотиви. Газети повідомляли. Новий царський поїзд. Миколка на нім до білокам'яної Москви поїде.

— Я знав чоловіка, який один лишився з бригади плотарів. Бригаду розстріляла варта залізничного мос-

ту. Пліт наближався до мосту, коли по ньому проїздив імператорський поїзд. Це ще за Олександра III. Тоді вони усі були налякані до божевілья. На тисячокілометрових лініях оголошувався военний стан. Станції набирав жандармами та шпигами. Перед підходом імператорського потягу, коли оголошувалася так звана «третя готовність», солдати стріляли в кожного, хто наближався до лінії, без попередження. Зупинити пліт плотарі уже не могли. І варта вдарила залпами по людях. Мого знайомого тяжко поранило, і він спливав кров'ю, доки пліт не прибило до берега...

Мельников стояв на середині купе й через голову Данчича дивився на холодний полиск колій, на перон, залитий щедрим квітневим сонцем. І раптом темний, як глупа ніч, локомотив вривався у лелітливу люстру ясного дня та розбив її на друзки. Довкола потьмарило, ніби тінь лягла на сонячний диск. А потім свинцево-сірі, з більмами затягнутих шовком вікон вагони, пронизливо ревучи, замиготіли крізь Ювеналієві очі. Він щосили стиснув пальці рук за спиною і чи не вперше після в'язниці глибоко й гостро відчув, як він ненавидить усіх тих, хто ховається за цими ясно-білими фіранками, у мертвно-сірих, наче попіл, вагонах-трунах. Це був нестримний, щиросердий вибух ненависті, що досі не дозволяв її собі, бо ненависть — це лише півкроку до свідомої боротьби.

«Вони поводяться, наче завойовники,— прошепотів тихо, задихаючись від образи за елементарну людську гідність.— Ми усі бранці. Нас усіх завоювали. І кожен, хто хоче почуватися людиною, мусить, повинен боротися. Ось новітня заповідь, новітня моральна догма. Тут безвихідь — або ти борешся і вмираєш у в'язниці, або повільно вмираєш за зачиненими віконницями власної душі. Перше все-таки краще, бо поки борешся — живеш, а не животієш. Найболючіша проблема для найближчих десятиріч — царська імперія і людина... Але як вони бояться нас!»

Мельников несподівано засміявся.

— Що з тобою? — одірвався од вікна Данчич.— Весь цей шум-гам розрахований на психіку простого смертного, і простого смертного ця демонстрація сили неабияк вражає.

— Демонстрація безсилля, скажи...

Гуркіт царевого поїзда загасав удалині, і постаті на пероні в'янули, ставали приземкуватіші, розпливалися.

— Але ж бранці не ми, а вони, Романе. А твої теорії, даруй, нікуди не годяться. Якщо тобі і пощастить прибитися до їхньої зграї та стати лизоблюдом десь побіля трону, на той час ти вже не мріятимеш про революцію. Ти, навпаки, боятимешся революції і підеш на будь-який злочин, аби її хоч відстрочити. Ти кинеш у в'язниці половину імперії, лише б викоринити ідеї, за які так ратував замолоду на студентських зібраннях...

— Дозволь мені не погодитися з тобою. І, припустимо, ти перебільшуєш, не так уже я й ратував за них... Але що казати — я з радістю пригадую ті прекрасні романтичні вечори. На превеликий жаль, то було лише чарівне донкіхотство... Революція — одвічна людська мрія, яка ніколи не здійсниться...

— Мені здається, що ти свідомо заплющуєш очі на багато речей. Революція — вже не тільки мрія, це реальність. В останні роки соціал-демократія зробила великі успіхи. Звичайно, ми тільки сіємо, але що посіє не незабаром проросте, у цьому я не сумніваюся. Думаю, що й сам генерал Новицький не сумнівається. Тому так і тремтить. Тому й ці сірі поїзди з таким гуркотом та ревом проносяться по імперії. Психічна контратака...

У двері постукали. За порогом блищало червоне, з просинню обличчя помічника пристава. З-за його спини визирав жандарм. Очі начальства ковзнули по Ювеналію і зупинилися на пляшці з ромом. Мельников відчув, як тремтить нога, якою він торкався саквояжа із шрифтом.

— Бажаю здоров'я. Вас, пане доктор, ми не турбували...

— Дякую, ваше благородіє. Що ж ви, заходьте, погріємося. — Данчич кивнув на пляшку з ромом.

— При службових обов'язках... — скоромовкою почав помічник пристава, але очі його зволожилися й заблищали. — Хіба крапельночку, для бойовішого настрою.

Він зайшов до купе, узяв з рук Данчича чарку з ромом і гарикнув:

— За здоров'я царя-батюшки!

— За здоров'я государя... — підхопив тост Данчич і звівся на ноги.

Помічник пристава випив, витер тильним боком долоні губи і, ще густіше почервонівши, відкозиряв.

Коли двері за поліцейським зачинилися, Ювеналій повільно опустився на канапу. Приємне тепло розлилося по тілу.

— Чого це ти раптом сплотнів? — запитав Данчич.

— Що ж, задавлені сухоти. В пітерських «Хрестах» нажив.

— Сухоти сухотами, але саквояжик у тебе, з усього видно, важкенький...— Роман смикнув куточками уст, удаючи на обличчі усміх.— Якесь залізляччя везеш?

— Інструменти. Я ж слюсар.

— Хай будуть інструменти. Мені б то вже ти міг довітисся? Втім, розумію — конспірація. Тільки дуже вже ти сплотнів, поки пристав зайшов, га? Ну, давай нарешті вип'ємо без здоровлень царя-батюшки. За нашу Роменку.

Паровоз тутукнув, сіпнув вагони й поволік їх на головну залізничну колію.

Роман Данчич зійшов з поїзда у Бахмачі.

Весело розмахуючи валізкою, він вийшов на привокзальний майдан, де стояли візники, очікуючи пасажирів столичного потяга, і несподівано повернув назад. Обігнувши вокзал, постукав у двері залізничної жандармерії. У крихітнім передпокої із закіптюженим, ще не митим по зимі вікном дрімав жандарм. Він підскоквив із стільця, коли Данчич уже переступив поріг.

— Їх благородіє наказали не турбувати.

— Скажи — земський лікар Данчич.

Ротмістр Карнаковський сидів біля самовара.

— Прошу до столу, пане Данчич,— сказав він, чіпким поглядом маленьких хмільнуватих очей ковзаючи по вбраному гостеві,— що нового в столиці?

«Він уже знає, що я їздив до Петербурга,— тоскно подумав Данчич, і йому засмоктало під грудьми.— Усе знає...»

— Весна, як і в нас. Їх імператорська величність приймає парад військ Петербурзького гарнізону. Парад на мене справив незабутнє враження. Наша армія — найсильніша в Європі, це безсумнівно. Блискуча виправка. Імператор був у білому мундирі лейб-гвардій єгерського полку...

— А ми тільки-но пропустили імператорський поїзд. Я так думаю — об'їжджають. Перед поїздкою до Москви, на коронацію. Газети писали. Як зранку дали теле-

граму по лінії, так і не присідав. Імператорський поїзд! Тепер ось чаюю...

Він налив і підсунув ближче до Романа склянку з мінним червонястим чаєм:

— А парад — да... Парад вражає. Якби моя воля, я б усіх цих свободолюбців, горлопанів на трибуни під конвоєм, а перед ними — армію церемоніальним маршем. Дивіться, мовляв, супроти якої сили прете. Йй-бо, в половини з них відбило б охоту філософствувати...

«А він хитрючий, — думав Данчич, ще більше бентежачись від ротмістрових слів. — Усе натяками. Аби хоч на мент зазирнути в його вузьколобу коробку! Що він знає про мене і що напише, коли звідти запитають?..»

Проте обличчя його сяяло безтурботним, приязним усміхом.

— Блискуча ідея! — Роман надпив із склянки, хоч йому і не хотілося чаю. — До речі, пане ротмістре, щодо так званих свободолюбців. Наслухавшись розповідей про вашу мужню боротьбу з революціонерами, я сам став вельми підозріливий. Знаєте, нас зупинили, тількино ми переїхали Десну, й відвели на запасну колію, щоб пропустити імператорський поїзд. Я мав нагоду спостерігати одного із пасажирів. Мені здається, що у нього в саквояжі було щось заборонене. Дуже він наполохався, коли повели мову про обшук. Він так і метлявся по перону, шукаючи щілини, через яку можна вислизнути. Я лікар, і я чудово бачив, що його саквояж такий важкий, ніби повен свинцю...

— А ви, пане Данчич, не запам'ятали часом його, ну, особливих прикмет? — Ротмістр відсунувся од самовара й пильно подивився на Романа. Данчич сховав очі в склянку.

— Особливі прикмети? Ні, чогось особливого не помітив, пане ротмістр. У високих чоботях, дешевенькому пальті, під робітника маскується, бо лице інтелігентне, тонке, з пишними хохлацькими вусами, очі виразні, вдумливі. Саквояжик старенький, потертий. І їхав він третім класом, у передостаннім вагоні.

— І все? — перепитав Карнаковський, не одриваючи очей від Романового обличчя.

Данчичу пригадався ясний, сонячний день у Ромнах, берег ріки, верболозні пущі, стара верба, сук з мотузкою, і гурт безжалісних хлопчаків довкола, наче зашморг, з якого уже не вивільнитися. І бліде, рішуче

обличчя Ювеналія Мельникова, і міцні його кулаки, що розкидали хлопчаків, і своє істеричне хлипання біля ніг Мельникова...

— Усе...— видихнув він по довтім мовчанні.

— Що ж, малувато, але для наших хлопців досить.— Ротмістр підвівся.— Я вдячний вам, пане Данчич, і буду радий стати вам у пригоді...

«Він зрозумів більше, аніж я наважився сказати»,— подумав Роман і мовив:

— Інформувати вас, пане ротмістр,— священний обов'язок кожного, хто відданий імперії і престолу.

— Даруйте, я змушений на декілька хвилин залишити вас. Служба. А потім ми продовжимо нашу цікаву бесіду. У мене знайдеться дещо і до чаю...— ротмістр подарував гостеві усміх.

— Я теж прихопив пляшечку із столиці. Першокласний французький ром.

— Не відмовлюся. З превеликим задоволенням...— Карнаковський дзенькнув шпорами.

Данчич бачив, як ротмістрова постать у синій шинелі ковзнула повз вікно у бік станційного телеграфу. Роман заплющивсь, а коли знову підняв повіки, побачив просто себе в начищеному до блиску самоварі свій вид з пухкими, рум'яними щоками: обличчя, розіп'яте на кривизні мідного самоварного черева, злостиво сміялося до Романа пащекуватим, безгубим ротом.

Генерал-майор Новицький кохався у простоті й монументальності.

Він любив свій кабінет, бо кабінет був величезний і порожній: у кабінеті тільки й було, що двометровий царський портрет у золоченій рамі на стіні, сталевопанцерний сейф фабрики С. Зверховського і чималий стіл, застелений синьою скатертю з визолоченими торчками.

Сьогодні за столом сиділи офіцери жандармського управління і товариші прокурора. Василь Дем'янович у синім з білими аксельбантами мундирі величався у кріслі на чолі столу, під царевим портретом. Доповідав хвацький офіцер з рум'яним обличчям, голубими спокійними очима і співучим, трохи простуватим голосом.

Офіцер незворушно перелічував добре відомі, але неприємні генералові факти. Київські робітники з кож-

ним днем щодалі більше нахабнішають. Уперше вони підняли голову в залізничних майстернях восени 1894 року. Але жандармське управління не надало заворушці великого значення. Робітники не стріляли у прокурорів та жандармів, не влаштовували вуличних маніфестацій. Вони лише вимагали підвищити платню. Та й заворушка скоро вляглася, бо управління майстерень пішло на поступки.

Але в січні наступного року йому знову довелося поступитись. Тоді ж заворушилися і робітники машинобудівного заводу Графа. А за якісь півроку — страйк 150 кравців і 25 оббивачів на Подолі. До лютого 1896 року управлінням зареєстровано шість зіткнень робітників з підприємцями. Декілька тижнів тому знову застрайкували кравці. До страйку робітників Людмера вперше втрутилася поліція, заарештувавши двох активістів.

Останнім часом серед київського робітництва поширюються друковані на гектографі і писані від руки прокламації. У січні в такий спосіб розповсюджено «Лист до київських робітників» про утиски в майстернях Дніпровського пароплавства, а в лютому — лист «До київських робітників» за підписом «Ваш товариш робітник». 15 березня з'явився лист до київського робітництва з приводу страйку у майстерні Людмера, він був підписаний «Один з ваших товаришів». На жаль, і внутрішня спостережна служба, і звичайний контроль з боку жандармерії та влади досі не дали жодних результатів, бо наші агенти працюють в основному серед студентства та інтелігенції, і організований рух київського пролетаріату для нас трохи несподіваний...

«Отже, тепер у нас 15-годинний робочий день... З доби нам залишається вільних 9 год., а якщо вирахувати з них 2 години на ходьбу та їжу, то залишиться лише 7 год, а семи годин мало навіть, щоб добре виспатися, Коли ж відпочити, порозмовляти, подумати, коли почитати, коли побалакати з товаришами, якийсь час присвятити родині — одне слово, коли жити? Важка робота і важкий сон — хіба це схоже на людське життя?»

Листівка київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»

Щоки генерала поволі кривавіли і ставали одного кольору з його лампасами. Досі під співучий голос офіцера він ліниво думав про телеграму, якою привітає сина в день його іменин. Хотілося чітко, коротко, але багатозначно і красиво нагадати синові, який не так давно вийшов у гвардію, що вони, Новицькі, в якимсь там коліні нащадки першого російського солдата Бухвостова, якого після потішної служби зволила возвеличити особисто Петро Великий. Я був і буду переконаний монархіст. Я людина, цілковито віддана ідеї імперії. У всіх своїх вчинках я керувався лише службовим обов'язком перед імператором і батьківщиною...

А далі мало йти щось високе, напутнє синові. Я чекаю від тебе такого ж чесного служіння... Або ні, ліпше так: сину, я глибоко переконаний у твоїй безмежній відданості престолу. Батьківщина й імператор чекають від тебе великих подвигів... Чорт... Звичні, значущі слова уже, здавалося, були ось тут, у голові, але офіцерик з голубими очима й співучим голосом дратував його своїм упевненим виглядом. Ці молодики високо скачуть, вони тільки й дожидаються, коли генерал-майор Новицький спіткнеться, щоб посісти його високу посаду. Якщо їх вчасно не осмикнути, вони скоро ходитимуть по головах старших у чині.

Він розпростав плечі, насупив брови й відкинувся на спинку високого крісла. Ніби дивився на себе збоку — таким серйозним і неприступним для нижчих чинів управління він завжди собі подобався.

— Панове, — сказав густим генеральським голосом. — Нещодавно я мав щастя представлятися його величності імператорові Миколі II. Його величність зволила милостиво відмітити нашу ретельність на службі по охороні існуючого порядку. І нікому, панове, не дозволено применшувати наші успіхи в боротьбі з ворогами імперії. Двадцять років тому я оголосив священну війну молодикам у синіх «консервах» і, діючи суворо за законами нашої імперії, нещадно викорінював крамолу у Києві і доокруж. Я, панове, ніколи не шкодував сил, захищаючи імперію від внутрішніх ворогів. Замолоду я особисто готував знамениту справу 193-х, панове. Мені довелося ось цією рукою написати більше тисячі постанов, скріпити 148 тисяч аркушів перед здачею, мій помічник майор Чуйков не витримав такої виснажливої роботи, дістав розвиток сухот і переселився до іншого,

сподіваюся, спокійнішого світу. Я особисто керував арештом знаменитого терориста Осинського і довів його до того фіналу, на який він тільки й заслуговував,— до шибениці. Я завжди був і завжди буду людиною точно визначених норм і не вважаю для себе морально дозволеним шукати поза чергою гарних орденів, набиваючи Лук'янівську в'язницю слюсарчуками та шевчиками,— він обвів холодним поглядом офіцерів, і ті смиренно опустили очі долу.— Так, це я заявив Людмеру, коли він прибіг до жандармерії шукати порятунку від власних майстрових, що одного-двох робітників посадити до в'язниці можна, але усіх їх не пересаджаєш. В'язниць ще в нас мало, панове. А щодо київського робітництва — то його, безсумнівно, збурюють студенти. Нігілісти не перевелися, це я достеменно знаю, хоч, може, й не носять уже синіх окулярів. І наше з вами завдання — вилловлювати поводирів, коноводів, агітаторів. Я сам очевидець харківських безпорядків сімдесят другого року, і там бунтом диригували не хто, як студенти, на власні очі бачив, так-так, студенти, що бісяться з жиру! Не хочу, панове, одбирати у вас вельми коштовний час, ми, панове, робимо історію, а історія, як відомо, не жде!

Генерал підвівся, одночасно з ним підхопилися й почали виходити з кабінету офіцери управління й товариші прокурора. Він закінчив ефектно і був собою задоволений. Ось тільки про харківський бунт даремно бовкнув. Василь Дем'янович не любив згадувати того найпам'ятнішого у своєму житті великодня. Народ розговлявся, пив, розважався по комедіантських наметах та на гойдалках. А потім стався не вартий особливої уваги випадок. Когось там жандарми арештували та повели до каземату, а гурт майстрових, що його, звичайно, нацькували на охоронців порядку розумники із студентів, заповзявся відбити арештованого. І через дрібниці спалахнув бунт, жахливі картини якого й досі стоять перед Василем Дем'яновичем. Розгромлений ошалілим натовпом будинок міської поліції, від якого залишилися самі стіни та дах. Двері й вікна висаджені, справи бунтівники викинули на вулицю, і вітер носив папери по Миколаївському майдану. А посередині майдану стояв харківський поліцмейстер у розірваній сорочці, мундир його теліпався клаптями.

Того дня чи не вперше за всю історію імперії форма поліцейського не лякала обивателя, навпаки, в ній не-

безпечно було з'являтися на вулиці. Він сам переодягся і ходив, наче якийсь штафирка. Начальство наказало пожежній команді розігнати натовп водою, але демонстранти виламували з бруківки каміння й перші нападали. Коні гасали по майдану та ближніх вулицях. Пожежні одбивалися від натовпу обухами сокир. Демонстранти йшли з червоними прапорами. Солдати відступили до комедіантських наметів і, зіпершись на них, розпочали стрілянину по натовпу. Убиті й поранені упали на бруківку, і демонстранти нарешті відступили.

Але кілька годин місто перебувало буквально в руках повсталих. Що й казати, міські власті страшенно наполохалися. У чиновників, що терлися біля губернатора, були бліді обличчя й тремтіли губи. Він сам, поки ще не затих бунт, не висовував голови із губернаторського будинку. Як він ненавидів тоді бунтуючий натовп! Вони бунтували не лише супроти царя, закону і влади, а й проти нього, молодого, перспективного капітана Новицького, штурмували фортецю його благополуччя, фортецю, яку він зводив по камінчику, по цеглинці. До нього якраз прихильно ставився генерал Чертков; граф Шувалов, якому рекомендував Новицького Чертков, пропонував колишньому аракчєєвцю посаду свого особистого ад'ютанта. Вже тоді йому усміхався перехід на службу з армії до корпусу жандармів, він був дворянин, не мав боргів і мав високих покровителів. А жандармська служба здавна видавалася йому та його сім'ї дуже поважною. Жандармським офіцерам добре платили, й вони носили гарну форму. Натовп харківських бунтівників, наче сліпа повінь, змітав зі свого шляху усе встояне, минуле і майбутнє. Вітер котив по Миколаївському майдану гербові папери поліцейського управління. Плечі Новицького під пишним генеральським мундиром мерзлякувато щулилися від того спогаду, й він, милуючись відблисками у вилощених денщиком передках чобіт, пройшовся по кабінету. Він знову, відганяючи спогади, замислився над телеграмою синові, але потрібні слова ніяк не з'являлися. Тоді подзвонив і наказав покликати секретаря.

— Завтра сина мого іменини. Склади-но, братець, телеграму. Щось таке високе, правильне, благородне,— генерал-майор помахав над пишним аксельбантом свого мундира кистю білої, повної руки.— Розумієш?

— Так точно, ваше превосходительство. Дозвольте розпочати?

— Давай, братець. Сьогодні її і відбити треба.

Секретар ніби пройшов крізь стіну, тільки-но був і вже нема його, навіть старий паркет не рипнув. Новицький покрутив фарбованого вуса, задоволений, що не доведеться сушити голови над телеграфом: день хилився до вечора, а ввечері, як і завжди, обіцявся зелений ломберний столик у дворянському клубі.

І тоді до кабінету зайшов черговий офіцер:

— Підпоручик запасу Первенко просить ваше превосходительство прийняти його в невідкладній державній справі...

Ювеналій був радий, коли, провівши очима франтувату постать Данчича, нарешті залишився сам. Перелітних птахів-заробітчан теж зійшло в Бахмачі чимало, і вагон спорожнів. Не видно було вже ні пухкоцокого панотця, ні хворого селянина, який зійшов з поїзда, не доїжджаючи Бахмача. Тільки руді вусики залізничного майстра стовбурчилися над спинками лав; проте Ювеналій проминув його і усівся віддала. Поїзд повернув на захід, і колії Либаво-Роменської залізниці, востаннє блиснувши просто сонця, що потроху скочувалося до обрію, лишилися позаду. Ювеналій намагався ніколи не піддаватися примхливому настрою: повне щоденного ризику життя революціонера навчило його триматися. Й усе-таки на цій хвилі йому зробилося трохи сумно. Можливо, до цього спричинилася okazія з царським поїздом та обшуком, коли нерви напружувалися до краю. А може, його геть виснажила пустопорожня балаканина Данчича про революцію згори. Мусив усе те слухати до самого Бахмача, адже бахмацькі жандарми вертали цим поїздом, і ще раз з'являтися із саквоюжем перед їхні очі не мав ані найменшого бажання.

І лише тепер він міг на якусь часину віддатися спогадам.

Ювеналій тримався Ромен, поки тут були сестри. Але ще восени вісімдесят третього року сестра Ліда виїхала до Харкова. Вислана з Петербурга під нагляд поліції, вона марне шукала педагогічної роботи — педагоги з революційними переконаннями не були царизму потрібні. Невдовзі в Києві було заарештовано її нареченого Василя Конашевича. Його звинувачували у вбив-

стві знаменитого Судейкіна, сищика і провокатора. Наприкінці зими було випущено з в'язниці під особливий нагляд поліції і Віру та її товаришів. А 22 серпня 1884 року «государ імператор ізволив височайше розв'язати справу адміністративно...» Віру Мельникову вислали під нагляд поліції в «місцевості Західного Сибіру на три роки». Разом з Вірою зсилали до Сибіру на різні строки її товаришів по боротьбі. Власне, до Сибіру зсилося ціле покоління. Час був глухий і тоскний. Мундир став візитною карткою людини, свідченням її громадянської повноправності. Коли біль від розлуки з дочкою у батьків трохи стихився, Ювеналій наважився сказати і про свій від'їзд. Тепер він шукатиме своєї долі у великих містах, серед робітництва, а сидіти в училищі, щоб врешті-решт і собі здобутися на мундир, не бажає. Батько і слухати не хотів про Ювеналієві наміри, але Ювеналій уже умів постояти за себе, від сестер навчився.

Ювеналій пригадав себе, шістнадцятилітнього хлопчика, що з торбинкою за плечима помандрував уздовж залізниці в народ, напівголодні,— бо незабаром домашні харчі й гроші, що їх сунула наостанок у долоню мати, скінчилися,— дні й тижні з випадковими підробітками. Аж нарешті йому випала щаслива пригода біля одного з залізничних мостів. Тільки кінчилася вона не зовсім щасливо. Він нагодився якраз вчасно — бригада, що ремонтувала колії, впустила у воду підйомну машину й шукала добровольця, який умів би добре пірнати. Він одразу зголосився, бо тюрми для нього були ще попереду й він почувався дужим та спритним. Він пірнув раз, вдруге й утретє; засиливши канатами, машину підняли, а бригада із вдячності узяла його собі в поміч, пообіцявши заробіток нарівні з дорослими.

Він найняв куток у місцевого корчмаря й уперше почувався справжнім пролетарем. Четвертого чи п'ятого дня він повернувся з роботи геть пітний і одразу забувся у важкому сні.

Прокинувся аж за місяць.

— Яке сьогодні число? — запитав Ювко, зводячи очі на корчмаря, що нахилився над ним.

— Двадцятье, паночку.

— Як — двадцятье? Учора було двадцятье і сьогодні? — сипувався зрозуміти Мельников.

— Учора було двадцяте серпня, а сьогодні — двадцяте вересня. Ви місяць без пам'яті пролежали, в гарячці. Справді, за вікном корчмаревої хатки була рання осінь.

Розплатившись заробленими у мостобудівників грішми з корчмарем, він залишився без шеляга в кишені й подався до маєтку дядька Олександра, що був поблизу тих місць.

— Вітаю вас із поверненням до рідних пенатів, мій роменський Одиссею! — просторікував дядько, проходжуючись у накинутій на плечі мисливській куртці по кабінету. Він тільки-но повернувся з полювання. За чавунними ґратами каміна палахкотіли березові полінця. — Я наперед знав, чим це усе скінчиться, і втішав вашого батька. Ось ви трохи оклигаєте після своїх нерозумних мандрів, ми з вами візьмемо вінчестера й побредемо в поля! Що може бути приємнішим, аніж полювання восени? Життя, шановний племінничку, вимірюється не сумою виціджених з французьких та німецьких книг ідейок. Май на увазі, в кожного покоління досить причин і можливостей для романтичної загибелі на пласі історії. Умирили, шановний, не тільки на плахах, а й на колесах, на палях, у в'язницях, на хрестах, геніальний Свіфт мав рацію — боролися за право розбивати яйце з тупого кінця. Ти вийшов з шостого класу реального училища й погано знаєш світову історію. Але, може, хоч арифметичні закони ти засвоїв глибше? Так ось, затам: життя вимірюється сумою одержаних задоволень за хвилину існування на цій грішній землі...

Тижнів за два, коли ноги під Ювеналієм перестали тремтіти й колишня сила вернулася у виснажені хворобою м'язи, раннього осіннього ранку він знову рушив у світ. У маєтку ще спали, штори на вікнах дядькової спальні були опущені. Гострий північний вітер доносив од станції перегуки паровозів.

Народ здався йому трохи іншим, аніж про нього писалося в брошурках народовольців. То все-таки був ідеалізований погляд. Але й серед моря безпросвітних злиднів, гіркого пияцтва, деморалізації і споконвічної громадянської інертності, наче дуби в підліссі, височіли могутні, духовно багаті характери, що на них майже ніяк не відбився мертвотний дух епохи. З глибокою вдячністю перебирав він зараз у пам'яті образи людей,

що виховували, гартували свідомість його юнацької душі.

Людська маса — це справді стихія; організована й скерована, вона мчить паровоз історії. Але й неорганізована, вона прекрасна у своєму справедливому, хоч і короткочасному гніві, як весняна гроза, або ураганний вітер, або ріка, що прорвала греблю. Його підняло й кинуло на середину цеху, в натовп, що усе ріс, як росте бджолиний рій, що нарешті прибі'ється до одного місця; його шарпало, відносило назад і знову приносило туди, де в гаряче, чадне повітря злітали чорні, як молоти, кулаки, а з сотні грудей виплескувалося одночасне люте «ге-е-х», що заглушало зойк схваченого зашморгом розлюченої людської веремії майстра. А потім натовп підняв його і почав перекидати над головами з рук в руки, і коли майстер доплив до крайніх рядів, він був уже мертвий...

Колись він розповідав про цей випадок Володимирові Перазичу в камері харківської в'язниці на Холодній горі. Де його колишній бойовий товариш, куди занесла його непевна доля революціонера? У вагоні поїзда, поки їх везли до пітерських «Хрестів», Перазич записав Самичкову адресу для зв'язку з ним, Мельниковим. Адреса не мусила потрапити на очі жандармів, і Володимир зашифрував її на тополиному листочкові, а листочок приклеїв у якусь книжку як закладку. Мабуть, що при обшукові в тюрмі книгу забрали, а з нею і адресу. Їхали вони тоді весело, хоч і не в гості, а за ґрати. У вагоні було гамірно, усю дорогу розповідали подробиці допитів і тюремного життя, передавали почуті під час останніх побачень новини з волі, будували плани майбутньої революційної роботи. Хто хмурився, засмучений розлукою з рідними, того Ювеналій веселим жартом залучав до загальної розмови, хоч і самому йому було не солодко на душі. З більшістю товаришів Ювеналій після тієї подорожі так і не бачився — у в'язниці їх розкидали по різних корпусах.

Обличчя Ювеналія посмутніло — він легко сходилвся з людьми, а одвикав од людей важко.

Підпоручику запасу Первенку жандармські офіцери завше вселяли страх своєю стриманістю і особливою коректністю. Й лише усвідомлення важливості своєї місії втримувало його в приймальні генерал-майора Новиць-

кого. Одначе сісти не зважувався, бо до приймальні раз по раз упевненою, чіткою ходою заходили управлінські чини, а стояв поблизу дверей, ніби після команди «струнко», тільки й того, що дозволив собі розслабити в коліні ліву ногу. Черговий офіцер усе не доповідав генералові, у кабінеті Новицького відбувалася нарада, і глухий, сердитий генеральський бас докочувався крізь подвійні двері аж до приймальні.

Первенко хвилювався, ніби перед іспитом у військово-му училищі. Як і кожен київський обиватель, він страхався начальника губерньської жандармерії, бо був наслуханий про його крутий норів. «Ну ж щось не так написав...— крутилося в його голові, яка ще недавно, по дорозі в жандармське управління, була переповнена шанобливими мріями.— А що, як не за формою чи супроти правил...» Він розгорнув списаний чітким каліграфічним почерком аркуш паперу й уже вкотре став хапливо, перестрибуючи через цілі абзаци, читати:

«Його Превосходительству Начальнику Київського губерньського жандармського управління.

Сим маю честь доповісти Вашому Превосходительству нижческазане:

сьогодні вранці один із робітників товариства Київської міської залізниці, де я є начальник електричної тяги...

Обсудивши заяву Чернявського і допустивши можливість відродження мерзенних подвигів навіжених недоучок, я, маючи на увазі скорі великі події Священного Коронування і прибуття Його Величності до Києва, поклав негайно сповістити...»

Але тут з кабінету Новицького почали виходити офіцери, і Первенко уже насправжки, не приховуючи того, виструнчився; невдовзі про нього доповіли, й підпорутик запасу, тамуючи зрадливу дрож у колінах, переступив поріг генералового кабінету. Новицький широко, важко ходив по кімнаті від вікна до вікна, ніби полковий командир перед шерезами напередодні приїзду комісії з корпусу. На якийсь мент Первенкові відняло мову, й він, вибалушивши очі, мовчки дивився на генерала. Але голос начальника жандармерії прозвучав на продиво ласкаво, благодушно, хоч — для годиться — густо:

— Ну, що скажеш, братець...

Тоді Первенка й понесло. Вже не зазираючи до паперів, бо знав написане трохи не напам'ять, він затара-

банив чіткою скоромовкою, буцім молодість вернулася до нього й він був черговим по роті та доповідав ротному.

— Я, ваше превосходительство, завідую тягою на електричній станції Київської міської залізниці. Я, підпоручик у відставці Первенко, і особистий почесний громадянин, син псаломника, а нині мастильник на тій же станції Василь Чернявський викрили таємну змову супроти престолу і батьківщини. Значить, сьогодні вранці приходять до мене згаданий Василь Чернявський і, як своєму безпосередньому начальникові, під великим секретом доповідає, що інші підлеглі мені робітники підбивають його до участі в організації таємного товариства робітників. Характеризуючи згадане товариство, Чернявський зазначив, що воно уже має касу і бібліотеку з позацензурними політичними книгами. Чернявський одразу виявив небажання брати в згаданім товаристві участь, бо прийшов до висновку, що воно має незаконну підкладку. З'явившись до мене, як до свого начальника, він просив поради, що йому зараз робити.

Я, ваше превосходительство, геть усе розпитав у нього й записав, аби відразу ж доповісти особисто вам, бо розумію, що тут ідеться про злочинну антидержавну змову, яка тим більш небезпечна, що наближаються дні священної коронації і за кілька місяців, як було сповіщено, до Києва приїздить його величність.

А почалося в них, значить, ось із чого. Тижнів зо три тому слюсар Морозов, що теж служить на електричній станції, в обідню перерву підсів до Чернявського й почав допитуватися, чи не знає той, навіщо живе на світі робоча людина. Чернявський на це запитання нічого не відповів, позаяк не знав, що йому відповісти. Тоді Морозов пояснив, що робоча людина, мовляв, живе для того, щоб увесь вік важко працювати на фабрикантів та інших заводчиків, які живуть з його, робітника, праці. А для себе робітник з тої важкої праці нічого не має. Цього разу розмова обірвалася, але невдовзі Морозов знову заговорив до Чернявського та почав запрошувати його до себе на квартиру. Нарешті Чернявський згодився прийти. Того вечора у Морозова зібралися наші ж слюсарі Овчаренко, Вишинський, Кучубський і робітник казенного горілчаного заводу Антон. Незабаром до кімнати зайшла людина, яку Морозов назвав Токарем, але прізвища її не сказав. Спочатку в кімнаті точилася за-

гальна розмова, яку вів згаданий Токар, а потім Токар почав розповідати, як робітники повинні ставитися до хазяїв, щоб менше годин працювати й домогатися більшої платні. І він, ваше превосходительство, радив влаштувати страйк, тобто не виходити на роботу доти, доки хазяї не збільшать платню та не зменшать робочі години. А щоб у цей час, значить, не залишатися без засобів до існування, зарані влаштувати касу із щотижневих внесків.

Після цього, ваше превосходительство, так званий Токар дістав із кишені піджака тоненьку друковану книжечку й зачитав. Книжечка, ваше превосходительство, називалась «Що треба знати і пам'ятати кожному робітникові», а під заголовком, із слів Чернявського, буцім видрукувано було таке: «Брати-робітники, єднайтеся!» Із цієї книжечки Токар голосно читав усім присутнім. У книжечці писалося, що робітники мусять організувати товариство, влаштувати касу і бібліотеку й що робітники, мовляв, мають право збиратися на вулицях та майданах, де захочуть, за кордоном робітники нібито давно вибороли це право. За тиждень робітники зібралися на квартирі Морозова вдруге, ваше превосходительство. Цього разу серед них був не знайомий Чернявському робітник, що його Морозов відрекомендував як Мельникова.

— Мельников?— раптом перепитав генерал.— Чи не той Мельников, що служив колись на міській електричній станції у Савицького?

— Не можу знати, ваше превосходительство,— з жалем сказав Первенко, ще більше виструнчуючись, підстьобнутий генеральським басом.— Згаданий Мельников того вечора читав робітникам брошуру, яка називалася «Пояснення закону про штрафи, що їх стягують з робітників на фабриках та заводах». У книзі, ваше превосходительство, писалося, ніби штрафи, які правлять з робітників, ідуть у кишеню фабрикантам. Мельников дав ту книжечку слюсареві Овчаренку з тим, щоб той, прочитавши, передав її Морозову. Потім Мельников почав намовляти робітників міської залізниці до страйку, кажучи, що буде час, коли страйкуватимуть робітники усіх заводів та фабрик Росії водночас і внаслідок, мовляв, робітники візьмуть гору над урядом, який стоїть за хазяїв, як це було за недавнього страйку в Людмера, та вимагатимуть, щоб управління країною

перейшло до рук пролетаріату, як найбільшого і найповажнішого суспільного класу. Тоді, мовляв, робітники вимагатимуть свободи в громадському житті, свободи слова, друку, зборів. Тоді, як казав далі Мельников, робітники самі вибиратимуть із свого середовища чиновників і вказуватимуть їм, як керувати громадою. І тоді, мовляв, ваше превосходительство, вони житимуть гарніше і багатше, таке життя їм навіть і не сниться, його зараз не можна і уявити. Ну, значить, по тому прийшов Токар, і знову повели мову про організацію каси. За касира обрали Морозова. Мельников перший вніс до робітничої каси карбованця, а інші давали по 50 копійок до каси і по 10 копійок для купівлі книжок, бо Мельников сказав перед тим, ніби робітник мусить знати й розуміти, що робиться довкола нього, бо, мовляв, людина без знань — все одно як сліпий у лісі, і тільки знання зроблять пролетаріат видючим та виведуть його на правильний шлях, а знання дають лише книги, тому товариство мусить мати свою бібліотеку...

— Де зараз цей... як його, Чернявський? — запитав генерал, випростуючи плечі й підводячись на носках чобіт, що приємно рипнули. Він уже певно знав, що нинішній день щасливий для нього, як був щасливий день, коли він уперше представлявся генералові Черткову й зумів йому сподобатися, або день, коли його жандармам вдалося заарештувати на київській вулиці знаменитого терориста Осинського і з ним групу молоді. Він був уже притомлений тривалою службою, але передчуття гарних орденів досі збуджувало його, наче молодого коня запах віса.

— У майстерні станції, ваше превосходительство. Я наказав йому нікуди не відлучатися.

Новицький подзвонив.

— Послати в майстерню електричної станції міської залізниці по робітника Чернявського. Але — щоб тихо...

За кілька годин йому на підпис подали вітальну телеграму синові до Царського Села й розпорядження про арешт службовця електричної станції міської залізниці міщанина Кузьми Петровича Морозова. Розчерк генерала був знаменитий, вироблений роками впертих тренувань і канцелярською фантазією. Після десятка чітких, ніби частокіл, ледь косуватих ліній, що мали символізувати літери, раптом розпукувалося п'ятипелюсткове сплетіння хитромудрих закарлючок, що вихлюпу-

валися так само несподівано далеко вниз, трохи не до країв паперового аркуша.

А все те разом скидалося на чудернацький орден колдочкою униз.

Обійнявши поручика Новицького за плечі, широколиций капітан тягся келихом, повним горілки, що діамантово іскрилася у вогнях люстр, через стіл і горлав на всю їдальню офіцерського клубу:

— Панове, покропимося! Ура государю імператору, що сьогодні зізволив пити за нашу роту!

— Ура!— радісно підкоплював поручик, і підвіски люстр здригалися та подзвонювали від щасливого, п'яного реву кількох десятків дужих, тренованих голосів.

За вікнами офіцерського клубу давно сіріла весняна ніч, а вони почали пити невдовзі після параду.

— Я, коли п'ю по-справжньому, по-гвардійському, з мене ніби сім шкур одна по одній сповзають,— і під останньою шкурою уже я! — гукав капітан на вухо Новицькому, й поручик відчував, наскільки ще був спроможний відчувати, що вивільнюється з невидимих шор, ніби й справді його роздягали й уже знімали сьому одежину, й поручикові дихалося все легше в душному, синьому від тютюнового диму акваріумі. Він поставив на край столу келих і поліз до капітана цілуватися.

— Пане поручику! Прошу без панібратства...— белькотів той, ліктем відштовхуючи молодого Новицького.— А втім, панове, сьогодні все дозволено. Пропоную випити на брудершафт! Тільки до дна, до дна, поручику!

Він бачив просто себе м'ясисту капітанову долоню з густим чорним волоссям на затиллі. Вона нагадувала йому щось давнє, далеке, але спогад губився в чадному тумані. Проте, тільки-но випили на брудершафт, у мозку Новицького на хвилю запрозоріло, й він пригадав, як вони з батьком полювали в придніпровських лісах і забили молодого вовка, й вовча лапа, що її батько повісив на стіні свого домашнього кабінету, нагадувала капітанову руку.

Він з радісним сміхом пробував сказати про це капітанові, але язик уже не слухався поручика. Вони ще раз випили усім гуртом на брудершафт, і капітан кричав «ура» імператриці, й хоч слів годі було добрати, але голос його, високий та пронизливий, лунко бився під стелею, де навперейми кружляли п'яні люстри; а коли

люстри, наздогнавши одна одну, злилися в яскравий клубок і той клубок, наче розпечена в комині більярдна куля, із скреготом (капітан якраз побився об заклад, що розгризе зубами фарфорову миску) почав укручуватися в паленіючий мозок поручика Новицького, вони встали з-за столу, збилися до купи посеред зали і, тримаючись за стіни, за поруччя, виповзли з клубу під біде, сухотне небо.

Прямі, як солдатська шереха, вулиці Царського Села були безлюдні. В сірому фантастичному мареві гойдалися сліпоокі будинки, палаци й ліхтарі. Бруківка перед ганком офіцерського клубу нагадувала тильний бік карти; кортіло підняти її, кинути на зелене сукно столу й подивитися, що там — туз чи шістка. На середині вулиці гвардійські офіцери збилися в тісне коло, і молодий Новицький разом із своїми товаришами по легкій, але перспективній службі (батькові так хотілося, щоб син потрапив до гвардії!) став навкарачки, а пальцями рук вперся в холодне, вогке каміння бруківки.

Дружно, ніби по команді полкового командира, задержали вони голови вгору і втупили вибалушені від багатогодинного п'янства очі у сувої хмар. Давно уже Новицький не почувався так добре. Відчуття безбережної волі полонило його. Щось схоже він відчував, коли ще гімназистом-старшокласником одного вечора обнімав у кухні на підлозі молоду наймичку. Але тоді він боявся, що наймичка посміє закричати і той крик вчує покоївка чи батьки повернуться раніше з дворянського клубу й подзвонять. З такою ж солодкою пристрасстю він цілився в звіра чи птаха на полюванні, але й там втіха була коротка, як постріл. Зараз же, у колі гвардійських офіцерів, мент повної свободи від узвичасних форм, повного самовияву був тривалий і тремткий, наче вовче виття.

І гвардійці, паморочні від алкоголю, злагоджено, в один голос, хоч і хрипко, завили, імітуючи вовчу тічку.

На те виття з клубу урочисто вплив старий буфетник, добре знайомий з ритуалом офіцерських гульбищ; він виніс перед себе цеберко, повне шампанського, і поставив його біля ганку на бруківку. Тічка, поблискуючи еполетами та аксельбантами, з виском і гавкотом порачкувала до цебра. Штовхаючись і клацаючи зубами, вони нарешті всілися довкола посудини й почали жадібно,

спрагло хлиськати холодне, тільки-но з криги шампанське.

Уже минав третій місяць, як молодий Новицький за протекцією батькових столичних знайомих перейшов у гвардію, але тільки сьогодні, зараз поручик почувався справжнім гвардійцем.

На сході ясніло, надходив день його іменин.

Ювеналію від раптового щемкого хвилювання забракло повітря, він глибоко вдихнув, ніби міг крізь віспяне скло вагонного вікна напитися сонячної весняної вільності. І, справді, відчув себе дужим та впевненим, як ще ніколи цієї весни, й тремка дроз пробігла по його тілу. Це була хвилина ясності, яку він так любив і ждав, бо ця ясність завжди передувала новому злетові його духу.

Він заплющив очі та ніби зміряв подумки останні чотири роки по своїм приїзді до Києва і усміхнувся радісно, як усміхається людина після трудового дня. Так, здається, він немарно їх прожив, ці чотири роки.

То був не лише його особистий шлях, а шлях усього київського пролетаріату, шлях від кількох розпропагандованих студентами робітників, що з кожним новим кроком у своєму духовному розвої одривалися від мас та ставали членами інтелігентських групок, до підпільних робітничих гуртків трохи не на кожному значному київському підприємстві, до організованих, а не стихійних страйків, до першого Київського робітничого комітету.

«У першій таємній святкуванні 1 Травня 1894 р. брали участь головним чином залізничники... Травневе зібрання відбулося в Кадетському гаї. Зібралось чоловік з двадцять робітників і двоє інтелігентів...

Уже до першого Травневого свята ми не лише не відчували, що нам бракує зв'язків з робітниками, а, навпаки, були поставлені перед питанням про залучення пропагандистів для гуртків, що народжувалися, про доставку літератури, про організацію бібліотек, упорядкування занять з робітниками, втручання в конфлікти робітників з хазаями і про страйки, що починалися. Щоб систематично, регулярно справлятися з усіма завданнями по організації робітничого руху, який ширився, ми з Мельниковим, Роялістом і Заготовським вирішили створити організацію. Збиралися звичайно раз

на тиждень на конспіративній квартирі... Постійні зібрання чотирьох... перетворилися в зібрання Київського робітничого комітету...»

Б. Ейдельман, «Перший з'їзд РСДРП»

«Місцеві соціал-демократи розмножували працю В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» найрізноманітнішими способами: окремі випуски переписувалися від руки, друкувалися на машинці і гектографії. Так, вільний слухач Київського університету, учасник марксистських гуртків Л. Федорченко, який збирав і зберігав нелегальну літературу, з приводу виявленої у нього поліцією у 1895 р. частини праці «Що таке «друзі народу»...» на слідстві заявив: «Рукопис на окремих піваркушах, написаний на 34 сторінках, під заголовком «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», належить мені, і я власноручно його списав у минулому 1894 р., влітку або восени, точно не пам'ятаю, з примірника, написаного на друкарській машинці, який я одержав від одного з моїх знайомих, прізвища якого я не пам'ятаю і якому я повернув, після того як переписав, одержаний мною примірник».

П. Бистренко, «З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні»

То був шлях від індивідуального протесту, від кустарщини до широкої, масової, загальноміської організації пролетаріату. І на обрії, як ніколи досі, розвиднювалося. До такого ось сонячного дня, у ширшому, суспільному розумінні, ще далеко, і хтозна, чи пощастить йому до того дня дожити. Але на сході зоріє, і світанок неминуче буде. У руках комітету зараз міцні нитки зв'язків із Пітером, Москвою, Казанню, Катеринославом, Харковом... Мельников пригадав першу київську весну і відчуття самотності, що деякий час гнітило його. Революційна хвиля нестримно котилася по імперії.

На черзі був перехід від пропаганди в гуртках до широкої агітації серед робітничих мас і об'єднання поки що розрізаних соціал-демократичних організацій в

єдину загальноросійську. Сьогодні він особливо гостро відчував цю нагальну потребу. В пітерських та московських товариств та сама мета, й вони нині буцім дві бригади каменярів, що рубають дорогу крізь міцну скелю назустріч одна одній. Але в Пітері останнім часом великі арешти, що ж, тим відповідальніші завдання стоять перед ними, киянами. Якщо вдасться організувати підпілну друкарню, майбутня газета стане загальноросійським робітничим органом. Сьогодні у Дмитра Неточаєва зберуться товариші, й треба буде на цім наголосити.

З Дмитром Неточасвим він знайомий ось уже біля двох років. Якось Оврам Сонкін сказав Ювеналію, що в одному з будинків на Глибочицькій вулиці вечорами збираються робітники, до них приходить студент і читає книги. Збори відбуваються двічі на тиждень. Які книги читає студент і про що розповідає робітникам, Сонкін не знав. Ювеналій тоді аж розхвилювався: справді, щось відбувається у них під носом, а вони нічого не знають. Може, провокатор? Оврам дізнався точну адресу і коли відбудуться наступні збори. Того вечора Ювеналій узяв свою сукувату ломаку, вона була замашна, але легка, її зробив для Мельникова знайомий робітник, і пішов на Глибочицьку. Трохи нервував, не знаючи, кого там застане. Коли відчинив двері кімнати, побачив чоловік десять робітників, в кінці столу схилився над розгорнутою книгою студент. Мельников одразу заспокоївся, швидко познайомився з усіма і подружився. Студента звали Дмитро Неточаєв.

...Шрифт є, тепер знайти б друкарський верстат, захований ще народовольцями десь на дніпровських островах біля Києва. Товариші, які тоді верстат закопали, досі в Сибіру, але, кажуть, один з них повернувся і мешкає десь у Києві. Іван Чорба з ним зазнайомився. Коли б ту друкарню розшукати, газета могла б вийти уже нинішнього літа. Мрійливий усміх блукав по обличчю Мельникова, густими зморшками, ніби Ювеналієві було вже за сорок, брижив шкіру навколо пильних очей і ховався в пишних вусах.

Інтуїтивне відчуття досвідченого конспіратора забило тривогу, як тільки проїхали Ніжин. Не розплющуючи очей, ніби безтурботно подрімував, Ювеналій прислухався до людських голосів у вагоні. Довкола звично бубоніли про ціни, тяжку зиму й затяжну холодну весну

та сперечались, що ліпше — нюхати чи палити махорку. Але тривога не минала: чийсь чіпкий погляд обмацував лице Ювеналія. Несподівано він розплющив очі і побачив за дві лави від себе чоловіка, вбраного під робітника: в засмальцьоване пальто і прим'ятий картуз. Завваживши Ювеналіїв погляд, чоловічок одвів очі та задивився у вікно вагона. Потім, усе ще обминаючи очима Мельникова, дістав цигарку, запалив. І цигарка, яку він дістав, була з дешевеньких смердючок, що їх завше курило робітництво, і нічого підозріливого, здається, не було в його постаті, окрім хіба обличчя, яке, безсумнівно, не належало людині, що по дванадцять годин не виходить з душного цеху чи майстерні. У нього було обличчя людини, яка харчується тричі на добу й щодень має на столі м'ясо.

«Кадра Новицького з колишніх унтер-офіцерів. А може, й переодягнений штатний. Невже від самого Гомеля ув'яз до мене? А я уже подумки друкував загально-російську газету... Але мене б неминуче обшукали, коли перечікували імператорський поїзд, така щаслива нагода. І цей тип сів таки в Ніжині, здається, бачив його на ніжинському пероні. А можливо, він пам'ятає мене з Києва, і зараз випадково здибалися. Сновигас по вагонах для профілактики або вертає із завдання по лінії». Ювеналій солодко потягся, ніби й справді тільки-но прокинувся, заходився курити. Діставши цигарки, ляпнув себе по кишенях пальто й по-приятельському всміхнувся до підозрілого чоловічка. На сусідній лаві, через прохід, грали в карти й теж курили теслі, що їхали із-за Гомеля на заробітки, але Мельников проминув те гамірне товариство і підійшов до чоловічка, переодягненого робітником.

— Дозвольте припалити? — сказав Ювеналій, приязно усміхаючись і, поки припальював, пильно дивився на його руки із жовтими, але без жодного мозоля долонями. Ці руки ніколи не знали важкої фізичної праці. Гречно подякувавши, він повернувся, окинув метким, натренованим оком другу половину вагона і поблизу дверей побачив двійника чоловічка, в якого щойно припальював. Одягнений він був інакше, у ватянку із сірого солдатського сукна, але щокаті, з одвислими підборіддями обличчя їхні були ніби вилиті одним і тим же майстром за формою замовника.

«Проте у вагоні не братимуть, побояться скандалу, вони зараз уникають зайвого розголосу,— майже спокійно подумав Ювеналій. Він був жива людина і міг хвилюватися в передчутті небезпеки, але за критичних ситуацій дивний спокій поймав усе його ество.— Вони братимуть мене на вокзалі, у Києві». І йому зробилося веселіше від думки, що це станеться у Києві, а до Києва ще годин зо дві їзди і можна щось придумати.

Так само безтурботно всміхаючись, він підсів до гурту білорусів. Його прийняли до гри, і Мельников разом із своїми новими знайомими пристрасно вигукував на весь вагон: «Шістка! Туз! Погони! А тепер підмастимо!» Жоден спостерігач не помітив би в ці хвилини на його обличчі нічого іншого, окрім цікавості до шісток, тузів та козирів. Але він сів так вдало, що міг стежити назирці і за своїм саквояжем, і за першим шпиком, а обернувшись на дзенькіт дверей, бачити й другого гладкопикого охоронця.

Мозок Ювеналія гарячково тасував десятки способів порятунку. Без саквояжа він міг би ще надіятися вислизнути з пастки. Ось незабаром буде остання зупинка перед Києвом, вийти буцімто до вбиральні, і потім... Але він навіть не додумав, як бути потім. Бо залишити шрифт отим псам зараз, за два ступні від Києва, здавалося йому неймовірним злочином перед революцією...

Стемніло, і кондуктор вніс до вагона дві сальні свічки. Теслі облишили карти, бо в мерехтливих потемках годі було побачити, де шістка, а де туз. Ювеналій вернувся до свого саквояжа. У призерках він уже не міг устежити за обличчями переодягнених жандармів, проте відчув, що з нього не зводять очей. Поїзд мчав крізь густу, темну ніч, і тільки полохливий вогник свічки блимав у чорному, як грифельна дошка, вікні. Раптом у тій чорній чорноті засвітився живий вогонь далекого спогаду, він усе розгорався, пам'ять та бажання порятунку роздмухували його. «Поїзд грохи стихше хід на залізничному мості. Найкраще це зробити, тільки-но ми переберемося на той бік Дніпра, бо ближче до станції вони уже не відпустять мене від себе ні на крок».

Скоро поїзд справді став стихувати свій біг, а потім загуло над головою сталеве риштування мосту, а внизу тьмяно забликала дніпровська вода. Він мав у запасі декілька хвилин, бо відразу за ним вони не кинуться, щоб його не сполохати, вони зачекають хвилину-дві, аж

тоді, ніби нехотя, разом, бо поодинці боятимуться стати з ним віч-на-віч, рушать за ним до тамбура.

Він трохи переcheкав і, коли шум балок над вагонами стих, почав подумки лічити до ста, навмисне не поспішаючи, аби остаточно потамувати хвилювання і приструнити кожен нерв; прошепотівши «дев'яносто», Ювеналій непомітно узявся за ручку саквояжа і через кілька секунд спроквола підвівся. Ішов по проході повз жандарма, який незворушно, здавалося, зирив перед себе, і тільки чорні kwasолинки його очей неспокойно бігали по вагону. Уже вийшовши до тамбура, Мельников скосив очі і крізь шибку в дверях побачив, що чоловічок у ватянці із солдатського сукна підводиться. Тоді, міцніше стиснувши ручку саквояжа, він рвонув зовнішні двері, ступив на приступку вагона.

Вогкий, прохолодний — було на порі, коли повніе Дніпро,— вітер хльоснув його в груди, розметав поли пальта, засвистів у вухах. Внизу темним пасом, намотаним на паровозні колеса, мчала земля. Правицею він тримався за поруччя і майже висів над прірвою, що аж всмоктувала в себе. Колись, у перші роки самотійного життя, з ним сталася пригода, яку Ювеналій не дуже полюбляв згадувати. Він служив мастильником на паровозі. Везли товарняк. На обрії уже бовваніли дахи станції, коли машиніст раптом побачив попереду сигнал тривоги. Ще можна було зупинити поїзд. Він вхопився до гальм, але гальма не діяли. Товарняк котився з узвишшя, все пришвидшуючи свій лет. «Рятуйтеся!» — заволав машиніст і першим кинувся з будки. За ним югнув на розпростерту в шаленому леті землю помічник. Якийсь мент сімнадцятирічний Ювко висів над лядою, подумки виміряючи глибину провалля, що розчахнулося перед ним, провалля, на дні якого земля втрачала свої матеріальні ознаки та ставала втіленням нестримного руху, і несподівано для себе, бо мався досі за сміливця, відчайного козарлюгу, відступив у будку. Вкрай розгубившись, він почав гарячково крутити корбу гальма, але в зворотний бік, ще більше підганяючи поїзд. І це його порятувало. Почув крізь шалений перестук коліс, як унизу задзеленчали рейки (потім виявилось — в одному місці було викручено гайки з колій), і ось дзенькіт лишився позаду. Отямившись, Ювеналій почав гальмувати, і поїзд щас-

ливо прийшов на станцію, правда, з випередженням графіка на півтори хвилини.

Сьогодні в душі Ювеналія Мельникова не було ані крапельки страху. Й з глибоким торжеством у душі він подумав, як зміцнів і духовно виріс за важкі роки революційної роботи. Святкуючи перемогу над узвичасними людськими емоціями та слабощами, він відштовхнувся од приступки вагона і полетів у ніч.

Зорі яскраво зблиснули над ним і закружляли в швидкій блакитно-синій круговерті; гіркий запах торішнього полину, молодої, роздобрілої землі і молодої трави; а потім десь далеко вгорі забовванів червоний ліхтар на останнім вагоні поїзда, що швидко віддалявся.

Він трохи полежав під полотном дороги, проводжаючи очима поїзд і видивляючись на тлі неба, чи ніхто не стрибне за ним з поїзда, але полювати на революціонера у такий ризикований спосіб з-поміж жандармів охочих не виявилось. Ювеналій обтрусився й пошкунтильгав у долину, бо забив об саквояж ногу, коли котився з насипу.

Тьмяні, підсліпуваті вогники вервечилися по київських пагорбах. Десь там було місто. Невдовзі Мельников вибився на першу вуличку передмістя і, переможно всміхаючись у вуса, попростував у бік Верхньої Солом'янки, де мешкав Дмитро Неточасв.

Він стояв біля дзеркала в туалетній кімнаті й робив з власним обличчям дивовижні маніпуляції, буцім приміряв та невдоволено відкидав одну по одній маски. Він полюбляв милуватися своїм відображенням ще з кадетського Аракчєєвського училища, де щовечора незадовго до сну майбутні офіцери перед величезними дзеркалами відшліфовували елементи ружейних прийомів. Але зараз ішлося про більше, ніж повелічатися своєю генеральською статуєю. Завдяки щасливому випадкові йому до рук потрапила ниточка від вельми коштовного клубочка, і Василь Дем'янович заповзявся сам той клубочок розмотати.

Правда, певний час він уже був тримався за ту ниточку. Зовсім недавно. Незадовго до страйку в Людмера один з його робітників приніс до майстерні паскудненьку книжечку «Що треба знати і пам'ятати робітникові». Її побачив майстер і притьма доніс приставові. Поліція притисла шевця, той налякався і виказав майстрового,

що дав йому ту книжечку прочитати. Цього вже допитував він сам, генерал-майор Новицький. Дуже кортіло дізнатися, хто підбурює київських робітників, керує їхніми страйками. Звичайно, він погарячкував. Але ж не чекав на такий опір. Останні роки йому доводилося мати справу переважно із студентами, а з них чимало легко розколювалися, варто було тільки налякати. Він добре пам'ятає, як два студенти виказали групу доктора Абрамовича. Чого ж було ждати від робітника, в якого ні копійки за душею і зграя голодних дітлахів, котрим щодня треба щось кинути до рота? А ще його одразу вивела з рівноваги нахабна впевненість, з якою тримався у кабінеті начальника жандармського губернського управління цей замащений пролетарій; він, го-лоштанько, бачте, навіть іронізував!

— Хто підбурював до страйку?

— Голод і нужда, ваше превосходительство.

— Я питаю, хто підбивав до страйку?— підвищив він голос.

— Я й кажу, ваше превосходительство: сам Людмер, бо це він примушував над силу працювати, платив копійки.

Новицький тоді розлютився, з ним трохи не стався приступ: тупотів ногами, плювався в майстрового найбрутальнішими лайками, совав йому під самісінький ніс свої генеральські кулаки.

— У кого взяв заборонену книжку?

— Студент дав, ваше превосходительство,— спокійно брехав у вічі нахаба, ніби генералів гнів його не обходив.

— Згною у тюрмі! Дітей не побачиш! Хто дав книжку?

— Студент, ваше превосходительство. На Хрещатику...

Новицький ухопив дзвінок і щосили задзеленчав. Руки йому тремтіли, ніби в пропасниці.

— На хліб і воду, поки не признається!

Робітника протримали у відділку два тижні, щодня тягаючи на допити, але він нічого не сказав, і довелося випустити.

А втім, офіцер, який сьогодні доповідав, мав рацію. У Петербурзі ним, генералом Новицьким, незадоволені. Це вже не 80-і роки, коли він щороку влаштовував у Києві по голосному процесу. Слава про нього, оборонця престолу, котилася по канцеляріях величезної імперії.

Тепер у Києві страйк за страйком, а на лаву підсудних садовити нема кого. Хтось впевнено і нахабно верховодить робітництвом. Він чує рух десь там, унизу, але безсило злоститься, кусаючи собі лікті. Якийсь важливий момент було знехтувано, зіллю дали розростися, і виполоти його тепер буде важко. Якщо і далі так триватиме, йому скоро скажуть: «Василію Дем'яновичу, дякуємо за службу, але нам потрібні молодші й прудкіші, а ви, шановний, відстали од віку, ви тільки й здатні, що гавкати вслід злодіям...» Там, угорі, над ним, сидять люди, які не знають, що таке сентиментальність.

Зараз невідкладно потрібна справа результативна й гучна. І ось перед ним замаячили постаті київських верховод. Тільки не розгубитися, вхопити. Треба бути хитрим, дуже хитрим, якщо вже цих голоштаньків не можна застрахати. Недарма ж він колись працював із самим капітаном Судейкіним, що, на превеликий жаль, так передчасно і так трагічно загинув од рук терористів. Втім, дуже вже швидко він ріс, ніби на дріжджах; але ж умів, бестія, скількох пересаджав, поки його самого не порішили. То були страшні часи. Він, Новицький, зостався живий лише завдяки тому, що чинив суворо за законами імперії. Служба є служба, колись одному із терористів він так і заявив: переможете ви — вам служитиму, гроші не пахнуть, хто платить, того й правда, але поки що звольте на шибеничку...

Ніби маскуючись під його думки, обличчя Василя Дем'яновича лагіднішало, добрішало, ламаючи чіткість і стрункість усталених форм. У випуклих олов'яних очах з'являвся полиск утоми. Й перед дзеркалом уже стояв не молодикуватий генерал монументальної статури, а притомлений важкою, обридливою службою і довгим життям чоловічок, що дихає добрiстю та втихомиреністю.

Таким він зайшов до кабінету й наказав ввести Кузьму Морозова.

За вікном виблискував вогнями, вистукував підковами коней вечірній Хрещатик. Сьогодні йому вже не сидіти за зеленим столом у дворянському клубі.

На нього очікує важлива державна справа.

— Сідайте, сідайте, молодий чоловіче... — проказав генерал, метушливо бігаючи пальцями по синьому полю стола. Підсунув ближче до себе папери й почав скоромовкою: — Морозов? 22 роки? Міщанин міста Карачева?

Слюсар?— тільки тепер звів очі, сподіваючись зустріти по-молодечому задержуватий погляд,— такі швидше ловилися на принаду доброзичливості й лагідності. Але натовість перед ним сидів виснажений цілоденною роботою, сірий з обличчя чоловік, що виглядав набагато старшим від своїх років. У всій його поставі з важкими руками на колінах і сутулуватими плечима не було ані натяку на бравадний виклик чи непокору. Здається, він тільки й клопотався, що зараз уже пізній вечір, а завтра зранку йому на роботу й він не встигне виспатися. Генерал прозріливо подумав, що сьогоднішня розмова буде не з найуспішніших у його жандармській практиці, і, може, справді було б ліпше сидіти зараз за зеленим столом у дворянському клубі. Але все ще на щось сподівався й продовжував грати роль, яку сам для себе вигадав.

— Що, пізнавато вас потурбували? А думаєш, голубчику, мені хочеться тут ночі просиджувати? Але сказано-бо: твори волю пославшого тя. Моє діло — служба. Хто більше платить, хто гору бере — тому й служу. Ваша візьме — вам служитиму. Так що, голубчику, давай як на сповіді — без різних там коників. Погостимо щиро та й розійдемося. Добрі люди вже сплять давно, — генерал кивнув на темно-сині вікна. — Нам усе відомо, приховувати щось від нас — марна справа. Самі формальності залишилися — написати протокол. Дякуй богові, що твоя справа потрапила мені на очі. В мене син такий же зелений, як оце ти. Я й подумав собі: навіщо молодій людині життя ламати? На гріш там вона вчинила, а закон суворий, сторицею віддасть. Отже, я й кажу: все розкажи, покайся, в чім согрішив супроти влади, та й іди собі. А сидіти по тюрмах і без тебе є кому. Дурнів на світі багато. Ну, розкажуй усе, як було...

— А було б що розказувати, ваше превосходительство, хіба б не розказав? Вертаюся я, значить, з роботи, повечеряв, вкладаюся спати, аж раптом грюкають у двері. Хазяйка питає: «Хто там?» А їй: «Відчиняйте, поліція...» Ми, звичайно, відразу відчинили, вини за собою супроти закону ніякої не знаємо, може, думаємо отак, фальшивомонетників шукають, кажуть, минулої неділі на Житньому базарі циган всучив якомусь мужикові паку фальшивок. Коли ж заходять їхнє благородіє ротмістр Преферанський з двірником і кажуть: «Будемо робити у вас обшук». — «Робіть», — відповідаю. А вони

як почали по всіх кутках нищпорити, все поперекидали, ваше превосходительство. А далі їхне благородіє мені й кажуть: «Збирайся, Морозов, з нами підеш». А я їхне благородіє і запитую: «Як же я піду, коли вже одинадцять година, а завтра вранці мені на роботу. Я служу на електричній станції міської залізниці, сльосарюю, двадцять карбованців на місяць маю, троє сестер удома, допомогти копійкою якось треба, а ще як запізнюся і начальство мене оштрафує, що тоді? Або ще й з роботи пожене?» У мене троє сестер, ваше превосходительство, і все, що заробляю...

— Я, Морозов, тебе не про сестер запитую,— починав дратуватися генерал Новицький.— Ти мені розкажи, що за люди в тебе на квартирі збираються?

— Які люди, ваше превосходительство? Я сам там на пташиних правах, кімнатку наймаю. Невже б я ще гульбища якісь влаштував?

— Морозов, я ще раз повторюю: нам усе відомо. Двічі на місяць у тебе збиралося підозріле товариство. Хто у тебе бував і про що ви мову вели?

— А, та це ж мої товариші по службі заходили. Так і було, ваше превосходительство, двічі на місяць, після платні. Нікого я особисто не запрошував, але холостяк, самі розумієте, до кого ж ще підуть вони пляшку розпити? Люди усі сімейні. В складчину горілку куплять — і до мене. Не виженеш же людей з хати, правда? Про те про се потеревенять та й розбіжаться наче мишва по кутках.

— Горілку, значить, у складчину... А все-таки, про що «теревенили», може, пригадаєш?

— Про що ж можуть розмовляти п'яні майстри? Веселі анекдоти переповідали та гоготіли, як дурні...

— Що ж, голубчику, сам собі шкодиш,— посмутнів з обличчя Новицький.— Хотів я для тебе як краще зробити, а ти халепи на голову шукаєш. То, може, хоч скажеш, що ви читали, розпивши пляшку горілки?

— Нічого не читали, ваше превосходительство. Хіба що іноді «Киевское слово». Отам, де про погоду та про різних шарамижників із зали суду.

— «Киевское слово»?

— «Киевское слово», ваше превосходительство,

— А може, забув?

— Ваше превосходительство...

— Ну, гаразд, посидиш у нас — пригадається...

Генералові пальці тремтіли, і кров бухала в скронях. Він боявся знову зірватися і взявся до акта обшуку.

— Скажи мені тепер таке. Ротмістр Преферанський у кишені твого пальта знайшов папірця із словами «Ювеналій Дмитрович, Дорогожицька, 15». Хто це такий — Ювеналій Дмитрович?

— А це так було, ваше превосходительство, — поспіхом, догідливо, чим знову подав надію генералові, почав Кузьма Морозов. — Іду я з роботи, це у березні було. Тут наздоганяє мене незнайомий чоловік, просить закурити і запитує, звідки я йду, де служу, як мені служитися. Я розказав, що служитися мені так собі, пополам з бідюю. Тоді він і каже мені, що у нього є знайомий, старшим механіком служить на чавунно-ливарному заводі Греттера, і порадив піти до нього. Він, мовляв, підшукає мені краще місце. Тут же, під ліхтарем, він і адресу написав. А прізвища свого так і не сказав.

— Який же він із себе? — для годиться запитав Новицький, хоч очевидячки бачив, що його водять за носа.

— А такий собі, куцуватий трохи, з невеликою борідкою, літ йому на двадцять п'ять. Нічого більше про нього не знаю.

— Отже, не знаєш... Ну, ось у тебе під час обшуку знайдено піваркушик паперу з цифрами. Я вже помітив, що пам'ять у тебе, голубчику, поганенька, то й нагадаю. Це, мабуть, розрахункова книжка вашої страйкової каси, що її касиром тебе обрано? Правильно я зрозумів? Так ти нам і розшифруй — прізвища, хто скільки вносив...

— Ваше превосходительство, що ви таке кажете, якої каси, яким касиром? Хтось на мене наклеп звів, їй-бо. Це, ваше превосходительство, — Морозов нахилився ближче до стола, — розумієте, холостякую я, а платня маленька, кожного шеляга доводиться ялозити, перше, ніж з рук випустити, от я й записую, скільки витратив у публічному домі... Перші цифри — це жінки, в яких я бував, а далі йдуть карбованці і копійки. І женитися зараз, ваше превосходительство, статок неабиякий треба, і холостякувати — дорого обходиться...

Пальцями, що вибивали на синій скатертині гопака, генерал намацав дзвінок і щосили задзеленчав.

— Дізналися в адресному, хто мешкає на Дорогожицькій, п'ятнадцять? — запитав чергового офіцера, коли Кузьму Морозова вивели.

— Так, ваше превосходительство, син колезького реєстратора Ювеналій Дмитрович Мельников.

— Мельников... А, то цей птах нам давно відомий, — звеселівши, генерал пройшовся по кабінету. — У Савицького воду каламутив. Савицький мусив звільнити. У Мельникова грішки давні. Перевірити по наших архівах — якщо це він, на завтра підготувати наказ про арешт.

Генералові піднесли шинелю, і він радо одвів руки — в шинелі почувався більш значним.

— Я вже зібрався на станцію, хотів дізнатися, чи прийшов пітерський... Тихо, мати й сестра уже сплять, — мовив Неточаєв.

Вони, обережно ступаючи, пройшли через сіни до Дмитрової кімнати. У жовтавім світлі пригніченої лампи навколо заваленого книжками столу сиділи Чорба, Ейдельман і Поляк. Вони радісно підвелися назустріч Мельникову. Ювеналій поставив саквояж біля порога, міцно потиснув простягнені руки товаришів. Після важкої, тривалої подорожі, де, куди не ступнеш, на нього чатувала небезпека, після виснажливої борні наодинці йому страх як приємно було нарешті опинитися в колі друзів, одновірців, які думають і живуть так, як велить їхня совість. Щастя людини, що нарешті повернулася додому, переповнювало його. Бо тут, з-поміж побратимів по борні, була його домівка. Він упав на стілець, розклав свої граблясті, робочі руки і засміявся щиро, дитинно.

— А я їх, псів, перехитрив! — казав крізь сміх, намагаючись притишкувати себе, але все одно його голосові було затісно у невеличкій кімнатці. — Вони думали злапати мене на вокзалі. А я вийшов у тамбур і стрибнув з поїзда, тільки-но ми переїхали Дніпро.

— Це ти аж звідки пішака? — Неточаєв поважив у руці саквояж і схитнув головою.

— А що ж би я чекав, поки генерал Новицький пришле по мене лук'янівську карету? Колись я заробляв собі на хліб тим, що вантажив на станції вагони. Пам'ятаєш, Борисе, першої київської весни... — він кивнув до Ейдельмана. — Але що нести! А як я стрибав, думав,

шию зламаю, цирковий номер — і без жодної репетиції. Років з десять тому я працював на паровозі. Ми тягли товарняк. Машиніст пізно помітив сигнал тривоги. Гальма не спрацювали, тоді машиніст і помічник стрибнули з паровоза, мені теж було наказано стрибати. А я глянув униз і злякався. Вхопився крутити корбу гальма — та не в той бік, поїзд ще швидше помчав. І перелетів через розгвинчені колії. Мені видали премію за врятування потяга й намірилися призначити помічником начальника станції. Уявляєте, яка блискуча кар'єра мені усміхалася! Досі я вже б стояв на пероні в червонім форменім картузі й проводжав відданими очима екстрені поїзди...

Коли збуджувався, багато й радо говорив, але зараз, відчув, товаришам було не до його спогадів.

— Ну, що ж, козаки, шриффт маємо, але його треба сьогодні ж перебрати й сховати. Я пропоную власний сарай. Коли раптом що — Марія знатиме, де сховано. Як, Борисе?

— Я згоден. Як інші?

— У Мельникова поки що найнадійніше, — згодився Поляк. — Але місце для друкарні треба шукати десь під Києвом. Добре було б примоститися в когось на дачі. Жодний собака не знайде. Що чувати в Гомелі?

— У Гомелі погано. За Олиною квартирою стежать. Я боявся хвостів, але, здається, поталанило.

— Жандарми звіріють, — сказав Ейдельман, — їх розлютили останні страйки. Звичайно, коли звіра виганяють з барлога, він показує пазури й гарчить. Починається війна з капіталізмом, війна не на життя, а на смерть, без сентиментальностей, і ми мусимо бути до неї готові. І саме зараз не хотілося б арештів. Потрібна обережність, товариші, обережність і конспірація. Ми починаємо вбиватися в пір'я...

— І все ж повільно вбиваємося, — Мельников обвів товаришів посерйознілими очима. — Я оце їхав, багато про нашу роботу думав. Нас усе ще мало. Ми усе ще підбираємо пропагандистів з інтелігенції і формуємо робітничі гуртки, в яких захоплюємося елементарною освітою, в кращому разі — економічною. І це непогано, але це вже день учорашній.

— Ти що, згоден з передмовою до «Ерфуртської програми» Каутського?

— Звичайно, це дурниці, що робітник, який вивчає теорію, втрачений для руху. Хай вивчає, і він вивчатиме, хочемо ми того чи ні. У людей розбуджено спрагу до глибоких знань. Наш обов'язок — допомогти в їхньому духовному пошуці. Треба скласти докладний список рекомендованої революційної літератури й розмножити на гектографі. Дехто з нас міг би й далі займатися гуртками освіти, пропагандою, бібліотекою. Але більшість наших сил треба повернути на агітацію серед робітничої маси. В найближчі місяці комітет матиме друкарню. А поки що якнайповніше використати гектограф. Агітація в масах проти капіталістів, поліції та уряду, які захищають хазяїв. Допомогати бачити дійсність не окремим людям, а масі. Тоді нас не так лякатимуть арешти, — він промовляв гаряче, підвівся із стільця, широкими кроками заходив по кімнаті. — Нас будуть не десятки, не сотні, а тисячі, тисячі тисяч. Я переконаний, що зараз важливіше й потрібніше підняти масу на один дюйм, ніж одну людину на другий поверх...

— Чудово сказано, Ювеналію, — крізь звичну суворість Борисового обличчя проступила теплота. — Важливіше підняти масу на вершок, ніж одну людину на другий поверх! Чудово! Але, я передчуваю, у гуртках будуть битви, й запеклі битви. Багато хто в Києві настроєний тільки на пропаганду. Звичніше і безпечніше.

— Агітувати масу — це вже безпосередній виклик урядові, зовсім інший стиль і масштаби роботи. Чи впорасмося ми? — засумнівався Неточасв. — Тут треба людей і людей.

— Люди з'являться, якщо ми піднімемо свідомість маси. Їх породить сам пролетаріат, — сказав Мельников. — Але ти маєш рацію, масштаби інші. Коли ми кажемо про організацію — то загальноміську, а в перспективі бачимо загальноросійську. Коли кажемо про газету, то газету лише загальноросійську. Робітники одної майстерні, чи одного заводу, чи одного міста війни з капіталістами не виграють. Тільки зорганізований пролетаріат усієї країни може перемогти в цій боротьбі. Тут зібралися товариші з комітету, люди, на яких покладаються, яким вірять київські робітники. — Ювеналій уважним поглядом обвів кімнату. — Я вважаю, уже час думати про організаційне об'єднання із соціал-де-

мократами Петербурга, Москви, Катеринослава, Харкова й інших великих міст імперії.

— З пітерцями і москвичами у нас і до цього були гарні стосунки,— зауважив Чорба.

— Гарних стосунків тепер замало. Я повторюю: потрібне організаційне об'єднання, можливо, навіть із виробленням спільної програми. Пітерці працювали у цьому напрямі, але невчасні арешти підтягли їх.

— Я підтримую Мельникова і думаю, що вже на часі скликати в Києві представників найбільших соціал-демократичних організацій,— озвався Ейдельман.— Звичайно, це справа декількох найближчих років, але ми повинні дивитися вперед, а не під ноги собі.

— Конференція або й з'їзд представників соціал-демократичних організацій...— мрійно повторив Мельников.— Ех, дурень думкою багатіє. Тоді б ми єдиним фронтом, і ми вже сила... заздрю тим, хто працюватиме після нас...

— Чого це ти раптом поховальної завів? — кинувся Чорба.

— Передчуття якісь недобрі в мене... Але пітерці молодці. Вони готують великий страйк, і ось-ось там вибухне, заюрмить. То буде заклик до усієї імперії.

— Нові вісті з паровозних майстерень,— сказав Чорба.

— Страйк?— пожвавішав Ювеналій.

— До загального страйку ще не дійшло. Але токарі сьогодні після обіду не працювали. До мене приходив один товариш з тамтешнього гуртка. Токарі хочуть зустрітися з тобою, Ювеналію. Треба їм допомогти.

— Що ж, завтра можна зустрітися. Але де?

— Вони пропонують Труханів острів. Опівдні.

— Згода. І разом пошукаємо друкарню народовольців. Як, Іване Івановичу?

— До обіду я завтра вільний. Залишу тебе на Трухановім, повернешся з робітниками. Але треба ще сьогодні попередити товариша, який знає, де закопана друкарня.

— Зараз ідемо. Скажеш їм, Ювеналію, що страйк легше розпочати, ніж переможно завершити. Коли вони програють, це буде удар по всьому київському пролетаріату,— зауважив Ейдельман.— Хоч, звичайно, і гасити ініціативу ми не маємо права. Треба готувати.

— Хай мають на увазі, що поліція втрутиться, як сталося в майстернях Людмера. Вони знову викликатимуть страйкарів по одному до пристава й вправлятимуть мізки.

— Розкажи їм, як трималися робітники Людмера. Добра наука.

— Гаразд. На завод Греттера просять прислати пропагандиста. Там новий гурток.— Мельников зирнув на Дмитра.— Кого порадиш?

— Треба побесідувати із студентами. Цими днями скажу.

— Мені здається, краще було б послати туди когось із свідомих, теоретично підкованих робітників. Як тобі кандидатура Кузьми Морозова?

— Цілком. Розумний хлопчина.

— Ти дав йому мою адресу?

— Дав. Завтра зайде до тебе.

— Гаразд, я ще придивлюся, що він за козак, і доповім комітетові.

— Він уже чув про твої екзамени і боїться,— засміявся Дмитро.— Засипав мене запитаннями на минулому зібранні. Цілісіньку ніч, каже, читатиму. Щоб не довелося червоніти перед учителем.

— Учителем...— зняковів Ювеналій.— Який з мене в біса учитель? Сам учусь.

«Через його фільтровку проходили як робітники-одинаки, так і ми, інтелігенти-пропагандисти. Я і А. Д. Ранчевський витримали іспит у т. Ювеналія задовільно, це було ранньої весни 1895 р. Тов. Киянський направив нас на Дорогожицьку в уславлену майстерню для передачі зв'язку на Подолі і в трамвайних майстернях. Тов. Ювеналій прийняв нас дуже радо, спочатку у дворі в слюсаря — на колодках, а потім, коли обмінюлися пароллями, запросив до майстерні. З першої ж хвилини він зачарував нас. Тоді туберкульоз, який мучив його в «Хрестах» і з новою силою відновився тільки взимку 1896—1897 рр. в Лук'янівській в'язниці, на час підлікування в Києві — на волі, не надавав того хворобливого вигляду дивно-прекрасному обличчю нашого дорогого учителя, який впадає у вічі за першого побіжного погляду на портрет товариша Ювеналія. Я сміливо повторюю це слово «учителя» тому, що тоді для нас, студентів-першокурсників, молодих інтелігентів, товариш

Ювеналій — старий революціонер-восьмидесятник, від-рекомендований Килянським як видатний організатор, — був величиною недосяжною й ідеалом підпільника».

І. Мошинський, «На шляхах до Першого з'їзду РСДРП»

— Добре, хлопці, тепер останнє. Якщо завтра ми з Чорбою і тим чоловіком не знайдемо народовольської друкарні, що далі робитимемо?

— Шриффт є, — озвався Поляк. — Валик мені обіцяли дістати. Але раму...

— Раму, коли що, я виточу. І товариш у мене в Ромнах є, чудовий майстер. Накреслиш тільки. А ще ж прес, каса...

— Біда навчить. Замість преса — валик мімеографа, а каса — стіл розкреслити на квадрати, уже й каса.

— Молодчина, Роялісте. Не розгублюється, — засміявся Мельников. — Отже, так: якщо завтра в дніпровських пісках нічого не намацаємо, манни з неба не ждемо, а обладнуємо друкарню своїми силами. Іване Івановичу, як ми на завтра умовимось?

— Заходь до мене. А в того чоловіка я сьогодні побуду. Щоб зранку рибалити не подався.

— Гаразд. Хто мені із шрифтом допоможе? Робітка клопітна, до ранку вистачить.

— У мене заняття в університеті, товариші. А я ж і не зазирнув за сьогодні до книжки.

— Лишайся, Дмитре. Лікарі, на жаль, і за соціалізму потрібні будуть. Чорба йде до свого знайомого. Упорасмося втрюх. Марія допоможе.

— Я доведу шриффт, — сказав Чорба, беручись до саквояжа. — Вийду на вулицю, здибаю візника.

— Але розпрощайся з візником за квартал від Ювеналієвого дому. — Борис, як завжди, нагадував про конспірацію. — І ми підемо поодиночі. Метрів за сто один від одного. Коли що — голосно розмовляти. Це сигнал тривоги.

«Як у взятому на щит місті, — з болем думав Ювеналій, очікуючи в підворотті, поки Борисова постать загузиться в п'їтьмі. — Справді, війна...»

Вона була дружина революціонера і уміла ждати не ждучи.

Коли він жваво кивав з порога й двері зачиналися за ним, вона дивилася у вікно й довго проводжала очима його високу, сутулувату постать, бо знала, що, можливо, бачить його, вільного, востаннє. Час скапував до відчаю повільно, але такі наставала хвилина, коли він тихенько стукав у законопачене темною нічтю вікно, навшпиньках, аби не розбудити дитини, заходив до кімнати й довго ще пошепки розповідав їй, що мав право розповідати. У неї злипалися очі, бо поки Ювеналію боліли людські страждання, вона ростила сина, готувала сніданки, обіди та вечері й зводила кінці з кінцями сімейного бюджету; але тут вона долала сон та радісно вислуховувала новину про ще один робітничий гурток чи віддруковану на гектографі прокламацію. Уже давно вона жила його радощами, його тривогами, а то були радощі та тривоги величезної людської маси, що її Ювеналій називав робітничим класом. І часом Марії здавалося, що її родина — не лише Ювеналій та Борис, а й подільські робітники, й суворі чоласті Ювеналієві товариші із студентів, і майстрові Дніпровського пароплавання, що їх приводив до Ювеналія Оврам Сонкін, і виснажені, з глибокими й смутними очима люди, що вертали з далекої сибірської далечини.

Спершу її лякала кожна підозрілива постать, що швендяла повз їхній двір, бо вона знала, що в одній із скриньок шафи лежить віддрукований на гектографі статут робітничої каси та бібліотеки, а у висвердлених впродовж і забитих чопками полінцях дров біля печі у кухні, в ніжках столу та ліжка завжди переховувалася заборонена урядом політична література; бо в Ювеналієвій майстерні трохи не щовечора збиралися люди, читали ті книги й обговорювали політичні новини, вісті з київських заводів та фабрик; бо до майстерні, що її Борис Ейдельман називав «лук'янівським клубом», заходили робітники, студенти, вчителі, місцеві і приїжджі здалеку, з самого Пітера та Москви.

Часом сперечалися до хрипоти, до в'їдливого «ви».

Часом читали щось заборонене, завісивши вікна й попросивши її початувати на ганку, аби ніхто чужий не підслухав того тихого, схвильованого читання.

Вона була дружина революціонера й навчилася ховати тривогу навіть од чоловіка та сміятися й веселитися тоді, коли серце її завмирало від страху за нього, а очі зрадливо повнилися слізьми.

Тільки ховати тривогу від самої себе вона досі не навчилася.

Уже з полудня кожної вільної хвилини зирала вона у вікно, виходила в двір, до хвіртки, і міряла поглядом вулицю, хоч напевне знала, що так рано він не приїде. А коли заходили сутінки, вона прислухалася до кожного шереху за дверима, до дзвону дощових крапель об шибку. Незабаром дощ ушух, раптово, як і почався, перший, по-справжньому теплий, весняний дощ, а краплі ще довго падали із стріхи, і їй все здавалося, що то стукають у шибку. Вона кидалася до вікна, але годі було щось побачити крізь темний сувій ночі.

Вона вклала Бориса спати й сиділа на кухні, пригнітивши лампу й перебираючи нитки, якими збиралася вишивати чоловікові сорочку. Але робота не лягала на душу. Здається, Марія ще ніколи так не хвилювалася. Інтуїтивно вона боялася цієї поїздки, хоч і не сказала Ювеналію ані слова, коли він радісно повідомив, що товариші доручили йому з'їздити до Гомеля й привезти шриффт для майбутньої робітничої друкарні. Цілий день вона перебирала в думках різні прикрі випадки, що можуть трапитися йому в дорозі. Це був не страх, а біль за людину, яку кохала.

Вона була дружиною революціонера й передчувала його і свою долю, знала, що рано чи пізно вона стоятиме під ворітьми Лук'янівської в'язниці з вузликом у руках, рано чи пізно, а жадібно зиритиме на чоловіка крізь загратований з обох боків коридор, а між ґрат, між їхніх слів, спраглих, похапливих, ходитиме, погримуючи шаблюкою, ситий, набурмосений наглядяч.

Вона інтуїтивно передчувала свою далеку дорогу на північ, за ним, другом, чоловіком, а може, в глибині душі передчувала і його ранню смерть, і своє ранне вдівство з двома малюками на руках, але жодне слово жалю чи докору не зірвалося і не зірветься з її уст, і довгі-довгі роки нестиме вона свій терновий вінок дружини революціонера.

А поки що вона ждала й не гасила лампи, ніби той хатній вогник міг придатися йому в його небезпечній дорозі.

Був уже пізній вечір, коли у вікно постукали, як міг стукати лише Ювеналій чи його найближчі товариші. Вона кинулася в сімці, тремтячими руками смикнула засув, а коли двері відчинилися, у пасмі світла, що па-

дало з кухні, побачила Івана Чорбу з Ювеналієвим саквоюжем у руці.

— Що з Ювою?— скинулася вона.

— Усе гаразд, Маріє, коли це з Ювеналієм було щось лихе? Він у нас такий, що обведе навколо пальця весь жандармський корпус. Зачини-но швидше двері.— Він поставив саквоюж біля печі.— Вони десь місяць соло-м'янську грязюку, а мені доручили доставити саквоюж. Мають сьогодні влаштувати всеношну. Треба розібрати шрифти і закопати. А я побіг, мені ще треба сьогодні побачити одного чоловіка.

Провівши Чорбу, вона завісила вікно в кухні темною хусткою, аби не пробився назовні жоден вогник світла, й поставила самовар — хотілося напоїти пізніх гостей гарячим чаєм. Потім вийшла на ганок і стояла, прислухаючись до шереху крапель, до перегуків перших півнів, до перестуку власного серця, поки три постаті не забовваніли в городі біля причілка.

Перший на ганок ступив Ювеналій. У непроглядній темряві він намацав гарячою рукою її тоненькі пальці і підніс до своїх уст.

— Ти хвилювалася?

Вона не відповіла, тицьнувшись обличчям у його груди, що досі пахли полином та паровозним димом, і прошепотіла:

— Тобі було важко? Я відчувала.

Він хотів заперечити чи відмовчатися, але по хвилі сказав:

— Так, але я завчасно наживав п'ятами від фараонів. Дуже вже гарний саквоюж, майже новий, шкода стало Новицькому дарувати. Та й борщ, думаю, перестоїть, жінка сваритиме...

Йому було ще до жартів!

Ейдельман і Поляк пили чай, відмовившись від борщу, а Ювеналій хапливо сьорбав ложку за ложкою, бо виголоднів за день і треба було поспішати. Похапцем жуючи, він спідлоба шастав очима по кухні.

— Посудину б нам яку-небудь залізну. Щоб закопати в чім. А, Марійко?

— Хіба чавунець?

Ювеналій пирхнув:

— Майбутня підпільна друкарня в чавунці? Ото борщик для генерала Новицького, га?

— А може, коробки з-під дитячого борошна «Нестле», їх у мене в сінях цілий склад.

— Чудово! — відгукнувся Ейдельман. — І ваш Борис працював на революцію!

— Він у нас молодець, добре їсть, тьху-тьху, щоб не зурочити...

— Козак росте, — з гордістю сказав Ювеналій і підвівся з-за столу. — Ну, братці, до роботи.

Він розкрив саквояж, обіруч дістав ящик із шрифтом, посунув на середину кухні. Лампу поставили на край лави, а ще Марія засвітила дві свічки. Всідалися на чім прийдеться: на дровах, на дитячому стільчику, на перевернутій догори дном корзині. Мельников підважив ломиком верхні дошки. Заскрипіли гвіздки, в кімнаті запахло друкарською фарбою. В осяяному лампою та свічками колі тьмяно зблиснули свинцеві шрифтики. Ювеналій пішов до кімнати й повернувся із скринькою, що її вийняв із шафи. Скриньку застелили папером, брали шрифт жменями, пересипали до скриньки, тут його зручніше було перебирати. Працювали мовчки, робота вимагала зосередженості. Шрифт був старий, літери заквацьовані фарбою, і доводилося добре сліпити очі. Тільки коли годинник у кімнаті вибив третю, Марія підвелася, випростала спину. Шрифту лишилося на денці, а їй скоро вставати до дитини. Борис трохи прихворів, рано прокидається.

— Ювко, ти ж обов'язково розбуди мене, коли закінчите. Я мушу знати, де ви закопаєте шрифт. Про всяк випадок.

— Я думаю, жандарми більше люблять поспати, ніж ми, і принаймні до ранку гостей можна не боятися. Якщо навіть ці двоє впізнали мене у вагоні.

— Гості приходять тоді, коли їх не ждеш. Не буду ж я тоді навздогін тобі кричати: «Ювко, де ти шрифт закопав?»

— Умовилися. Я розбуджу.

Марія попрощалася з Поляком та Ейдельманом і пішла до кімнати. Помацала, чи не розкрився у сні Борис. Малюк дихав глибоко й легко. Його сон був по-дитячому безтурботний. «Як йому легко спиться, поки ми вибираємо для нього та його дітей щасливіше життя, — думала вона, роздягаючись. — Бо таки для нього та внуків, не для себе, Ювеналій мав рацію, коли казав, хто-

зна, чи доживемо ми до кращих часів, зате нашим дітям усміхнеться щастя...»

І з цією доброю, обнадійливою думкою вона заснула.

Її розбудило сонце, що ним повнилася кімната. Молоде, іскристе, сліпучо-яскраве, воно хлюпало в шибки, пінилося на підлозі, неначе снопи золотистої пшениці звішувалися з підвіконь. У саду стоголосо, збуджено вицвірінкували горобці. Ювеналій солодко спав, вуса його густо темніли на білому полотні подушки й смішно ворушилися від дихання. Вона підхопилася й пішла на кухню глянути, чи, бува, не полишили чого зайвого її вусаті конспіратори. Але в кухні було прибрано, тільки скринька, до якої пересипали шриффт, стояла на підвіконні. «Певно, Ювеналій таки не розбудив мене, пожалів».

На часі було варити сніданок.

Саме ставила до вогню горщики, коли крізь прочинені двері зачула вуркотіння Бориса. Прокинувся син. Вона кинула у скриньку, що в неї зсипали шриффт, Борисові цяцьки і, навшпиньках зайшовши до кімнати, поставила скриньку в дитяче ліжко, аби син тихо бавився, не розбудив Ювеналія. Проте не встигло у горщиках і закипіти, як почула захоплені вигуки дитини. Зазирнула в кімнату, приклала пальця до уст:

— Тс-с-с, синочку, татко спить...

Та так і обімліла. Борисок весь був сірий, аж чорний, і радо простягав до неї такі ж свинцево-сірі долоні, що на них поблискував у яскравім сонці метал.

— Боже ж мій, шриффт!

Ювеналій, якого не розбудив дитячий вереск, по останнім слові схопився, наче над вухом стрелили.

— Де шриффт?

— Дивись-но, у скриньці під папером ви залишили шриффт. Скажи, хіба конспіратори так роблять?

— Ет, чорт візьми! — вилаявся він і почав одягатися.— Сховай десь поки що. А увечері я закопаю.

Вона висипала шриффт у паперовий кульок, поклала в скриньку, а скриньку сунула в шафу.

— А чому ж ти мене не розбудив?

— Пожалів. Ти так гарно спала.

— А що ж тобі дорожче — революція чи жінка?

— Революція, але...

Він усміхнувся, обійняв дружину, пригорнув до себе.

— Весна, бачиш? Ще одна весна на волі.

— Не кажи гоп, поки не перескочиш. Весна тільки починається.

— У нас, Марійко, ще стільки весен попереду, ого-го, тільки жити й жити, робота дедалі цікавіша, скоро комітет матиме друкарню, і робітники одержать свою робітничу газету.

— Ой Ювко!

— Зате ось він, коли виросте, не скаже, що його батьки в одній ямі з обивателями догнівали віку в цю страшну гнилу добу. Він скаже: вони були людьми, вони боролися...

Борисок скалив міцні, як дубки, зуби до батьків та сонця.

По сніданкові Ювеналій пішов до Чорби.

Досі він завжди казав, де буде, аби могла завчасно попередити про непроханих гостей. Але сьогодні про поїздку на острови промовчав — казна-що візьме собі в голову, хвилюватиметься, а з неї досить і вчорашнього дня.

Вона нагодувала сина й збиралася вивести Бориса на сонце, коли в двері різко постукали і, не чекаючи, поки запросять, відчинили. На порозі стояв пристав старокіївського відділку у білому літньому мундирі, переперезаний лискучими ременями, на яких висіла чорна кобура. В грудях Марії схолодало. Відчула: те, про що не дозволяла собі думати, починається.

— Хазяїн удома?— хрипким, але бадьористим голосом, ніби вітав із святами, спитав пристав.

Марія уже оговталася, і жоден м'яз не здригнувся на її обличчі, тільки десь там, углибині, вирувало.

— Нема хазяїна, покликали на Поділ слюсарну роботу зробити.

— А коли буде?

— Хто його зна, коли буде. Нічого не сказав, як ішов. Мабуть, допізна ходитиме.

Пристав, порипуючи блискучими чобітьми, пройшовся по кухні, зазирнув до кімнати:

— Що ж, хазяюшко, чекатиму хоч і до ночі. Служба.

Вона думала зараз лише про пригорщу шрифту, що лишився у шухляді.

— Чекайте, коли вам його так треба. Але в мене дитина нездужає. Хочу побавити й укласти спати вдень.

Марія зайшла до кімнати, загомоніла з Бориском.

— Нічого, я тут зачекаю,— пристав підсунув до кімнатних дверей стільця, усівся й уже не спускав з Марії очей. Вона гомоніла з дитиною і слухала, як вицокує годинник. Ось вибило дванадцять, і той дзвін голосно відлунував в кімнаті. Вона напружувала пам'ять, силкуючись пригадати, який сьогодні день — товариші Ювеналія збиралися в його майстерні по суботах. Але хтось може забігти й серед дня — по літературу. Кожен, хто до них сьогодні поткнеться, буде заарештований. Їхній дім зараз — пастка. Вона безпорадно повела очима по вікнах і зустрілася з уважним, чіпким поглядом пристава. «Буде обшук, інакше б він тутечки не сидів сидьма, наче сторожовий пес, а Ювеналій завжди приходять з кишнями, повними заборонених книг, ще й за халявами ботфортів книги. «Ходячий книжковий склад», — жартує. І втрапить з тими книгами прямісінько в ці гладкі, волосаті руки, — вона вже не приховувала своєї неприязні до непроханого гостя. — А може, стелити Борискові постіль, перемініти простирадло, а брудне сунути в шухляду, де шриффт, пізніше ж дістати шриффт разом із простирадлом та винести? Але це насторожить поліцейського чина, ніхто не ховає брудних простирадел до шухляди». Вона боялася, замість порятунку, зробити Ювеналію гірше.

За часину Борис справді задрімав у своєму ліжечку, він рано сьогодні прокинувся. «А може, підійти до порога, вибачитися й зачинити перед самісіньким носом поліцейського кімнатні двері, мовляв, дитина хвора, хоче спати, хай спокійно засипає?» Марія навшпиньках демонструючи всім своїм виглядом, що дитина збирається до сну, підійшла до дверей, узялася за ручку, але пристав незворушно сунув на поріг начищений до дзеркального блиску носок чобота.

— Зачиняти не положено!

Марія сердито стенула плечима і вийшла в кухню. У цей мент сінешні двері грюкнули, і до хати весело впорхнула Олена, Маріїна сестра. Вона почала було ще з сіней щебетати до Марії, але побачила пристава й на півслові замовкла.

— А, у вас гості... — нарешті похопилася вона. — Не буду вам заважати. Я тільки на хвилинку, забігла спитати, як Борис, і вже біжу.

— Панянку... — пристав підвівся, смішно величаючись перед молодію, вродливою Оленкою. — На превеликий

мій жаль, вам доведеться трошки зачекати. Так швидко я вас не відпущу.

— Яке ви маєте право мене затримувати? Я завинила чимось? Я ні в кого нічого не крада і маю право йти, куди захочу! — Олена демонстративно повернулася до дверей, але пристав випередив її і став на порозі.

— Не положено. Попереджаю, паняню, я на службі і змушений буду...

— Ну чого ти справді заїдаєшся? Ти ж знаєш, якщо тут поліція — отже, буде обшук, — не стала гратися в піжмурки Марія. — А якщо обшук, то кожен, хто до нас приходить, має бути тимчасово арештований. Правильно я кажу, пане пристав?..

— Достеменно так, мадам, — вишкірився той.

— Допоможи мені краще по господарству, бо досі обіду не зварила. Повісь нарешті свою парасольку.

«Якщо Ювеналія заарештують, треба востаннє перед казенною кухнею нагодувати його», — подумала, смутна.

— А я не можу надовго від Бориска відійти. Усе вередує. Досі по молоко до баби Наталки не сходила. — Марія повернулася до пристава: — Пане начальнику! Відпустіть її ось у яр, до баби Наталки, ви ж знаєте. Перевзуй мої старі черевики, бо там грязько, та хустку накинь на голову.

Пристав багатозначно мовчав.

Олена зняла рукавички, капелюха, повісила парасольку. Натомість вбралася в старі Маріїні шкарбани й накинула на голову теплу хустку. Пристав усе ще відмовчувався. Марія дала сестрі два карбованці:

— Купиш яєць і сметани в баби Наталки. На ось кухоль.

Тепер вони стояли поруч біля мисника, за кілька кроків від пристава, і Марія самими губами шепотіла:

— Юрко у Чорби. Попередь усіх, кого встигнеш. У нас — пастка. Через яр — на Лук'янівський ринок, а там візьмеш візника.

Пристав подивився на шкарбани, на хустку, на кухоль і милостиво проказав:

— Ну, хай іде, тільки ментом...

Крізь вікно проводжав Олену очима до самого яру. З обличчя видно: уже шкодував, що дав себе умовити. І недаремно шкодував — із яру вела пряма дорога на Лук'янівський ринок.

Кухоль Олена залишила в яру, а сама, як була — в старих ботинках і теплій хустці на плечах — узяла на базарі візника. Зустрічаючи знайомих, вона зупиняла візника і повідомляла про обшук у Мельникова.

Тим часом Марія сіла біля Бориса, що спав, руки до роботи не піднімалися. Її непокоїла думка про шриффт.

«Якщо Олені вдасться попередити Ювеналія і товаришів, найсерйозніше — шриффт у шухляді. І як вони учора могли його забути? Під папером, яким застелили скриньку, лишився. Не треба було мені раніше вкладатися спати. Хіба цим чоловікам можна щось довірити? Але я геть вибилася зі сну. Ейдельман правий: кепські з нас конспіратори. А жандарми не дрімають, бач, як косить оком, псюка погана...»

Раптом у сінешні двері постукали. Марія підхопила-ся, маючи на думці хоч в останній мент попередити, якщо прийшов хтось із Ювеналієвих товаришів. Але пристав застережливо піднявши руку, випередив її. Навшпиньках, підгинаючи в колінах ноги, ніби гладкий кіт, що знічев'я вистежив мишу, він пішов у сіни. Марія жваво, наче сімнадцятка, метнулася до шафи, смикнула шухляду. За мить кульочок із шриффтом лежав у кишені її спідниці. А до кухні уже заходив з розчарованою міною пристав. За ним сунув квартальний.

— О, ще один гість! — засміялася Марія, і сміх її був такий радісний, аж пристав підозріливо блимнув спідлоба. — Заходьте, милості просимо, сідайте.

Прихід квартального добре їй прислужився.

Пристав наказав квартальному стояти в кімнаті біля вікна й стежити за вулицею та двором.

Він вийшов із трамвая на розі Великоволодимирської і Великожитомирської.

У під'їзді жандармського управління під дешевеньким лакованим образом усе ще блимала лампадка. Її тьмянний, підсліпуватий вогник губився в сонячному потоці й здавався недолугою, смішною почварою живого вогню. Чи не вперше Ювеналій весело ішов повз цю похмуру, сіру кам'яницю. Сонце леліло на банях Софійського і Михайлівського соборів. Під копитами Богданового коня стрибали горобці. Фасади офіційних будинків вбиралися в гірлянди й прапори; писаний на полотні портрет Миколи II чіпляли до червоних університетських колон, вензель вінценосного полковника сріблив-

ся на балюстраді університетського балкона. Навпроти, в університетським сквері, темнів вісімнадцятиметровий гранітний постамент для його тезки-прадіда. «Творчий» стиль гусарських полковників,— іронічно посміхнувся Ювеналій.— Мовляв, чим вище, тим художніше. Ідолопоклонники...»

Чорба сидів за столом, обіклавшись кодексами в грубих шкіряних обкладинках.

— Привіт кандидатам прав! — весело привітався Мельников.

— Добридень, Ювеналію Дмитровичу. Я боявся — запізнишся. Той чоловік чекає на нас.

— А човен?

— Човна він свого має. Живе з риболовлі. Легені в казематах відхаркав, куди інак поткнеться?

— Довго сидів?

— П'ять. І п'ять Східного Сибіру.

— За десять літ від тої друкарні...

— З нею то нічого за десять літ не станеться, але чи знайдемо, повинь велика.

— Що ж, хто не стукає, тому не відчиняють.

— Вертатимемось назад — зустрінешся з портовиками. Вони тебе ждатимуть.

Поки добралися до Дніпра, сонце підбилося вже висоенько. Знайомий Чорби у темній дублянці сидів у човні з вудкою в руках. За давньою звичкою конспіраторів вони не називали своїх прізвищ та імен, але міцно потиснули один одному руки.

Перший сів до весел Чорба. Рибалка відштовхнув човен від берега, став коліними на корму, і його худа, з кістлявими пальцями рука довго намацувала облавок човна. Було йому, мабуть, літ близько сорока, а вигляд мав з обличчя на всі півста. Запалі щоки, темні мішки під очима, гострі, ніби відточені вилиці під жовтуватою шкірою ліпше від будь-яких паперів засвідчували, що вернувся він не з курорту. Ювеналій згадав ростовську в'язницю, Холодну гору в Харкові, пітерські «Хрести» й подумав із смутком: «Цього разу, якщо втраплю за ґрати, в'язниця і мене доконає... Але постарасьмося не потрапляти до їхніх лаписьок». Дивився на чоловіка, що стільки вистраждав, і шанобливий жаль теплив йому груди. Недавній засланець був з народників, що з ними Ювеналію судилося сперечатися, мабуть, чи не до ско-ну, непримирливо боротися за вплив на пролетарські

маси, але обох їх зараз єднала ненависть до деспотизму та любов до свободи; готовність до самопожертви в ім'я майбутнього. Цей виснажений, хворий чоловік був з тих перших лав, які штурмували ненависну фортецю самодержавства з ціпами та косами в руках. Він згадав Ромни, сестер, їхніх побратимів по боротьбі у вісімдесятих роках, непримиренного Василя Конашевича. Після трьох років Петропавловської фортеці — попереднього ув'язнення — Василь був засуджений до кари на смерть. Її замінили довічною каторгою. Замість шибениці — гірко відомий Шліссельбург. Визначний на фізичну силу й богатирську будову, сміливий боєць, Конашевич, собрат скандинавського Тора, як звали його однодумці, невдовзі психічно захворів і в безумі почав називати себе гетьманом Конашевичем-Сагайдачним. Де він тепер, у тюремній камері чи в палаті психіатричної лікарні?

Його, Мельникова, покоління вступило до борні трохи пізніше і швидко зрозуміло, що з ціпами та косами проти мурованих стін не попереш; вони підхопили й понесли робочому люду велику науку боротьби — марксизм. Глибока певність у своїй правоті і в остаточній перемозі пролетарських ідеалів сколихнула Ювеналія.

Він усміхнувся і попросився до весел.

Мельников змочив долоні у воді, бо руків'я весел були вичовгані, слизькі, наче вилиті зі скла, і відчув пружний, владний натиск течії. Каламутна, жовтава вода, скільки й сягало довкола око, виблискувала гладкими спинами хвиль, неслася між далеких, ледь видимих берегів, ніби десь угорі прорвало греблю чи розчахнуло піщані ребра русла. Між хвиль бовваніли вирвані з корінням старі пні, окоренки дерев, кущі, дошки, снопи старої соломи зі стріх, клубки золотистої піни там, де вирій зав'язував свої тугі водяні вузли. Назустріч цій колотнечі хвиль пливло на приземкуватих задимлених баржах, темно вилискуючи під сонцем, вугілля. Білі вітрильники впливали з Матвіївської затоки. А над розповнілим Дніпром, над баржами, пароплавами, ясно-зеленими, з рожевуватими плямами лисин дніпровськими кручами, над лаврською дзвіницею і маковинням рибальських постатей над берегами висіло, ніби блакитна полив'яна миска, весняне небо.

— Зносить, греби! — гукнув Чорба. І справді, човна зносило до мосту.

Ювеналій вперся ногами в перетинок човна, глибоко вдихнув і відштовхнувся веслами від водяної коловерті. Човен слухняно повернув у бік островів і, тремтячи, ніби загнуданий, але не об'їжджений стригунець, пострибав з хвилі на хвилю через ріку. Мельников почувався надзвичайно дужим, здавалося, його слухається не лише човен, а й самий Дніпро. Він подумав, як добре жити на світі, коли навколо весна й можна не соромитись самого себе й не тремтіти за завтрашній день, бо знаєш, віриш, що позавтра день буде ще ясніший та весняніший. Ця глибока впевненість у собі і в справі, якій він присвятив себе, додавала снаги, й він веслував та веслував, не відчуваючи втоми. Тільки коли підпливли до дерев, що стояли по пояс у воді, і верхів'я верболозів шкрябонули об дно човна, він подивився на Чорбиного знайомого та побачив його трохи розгублене обличчя.

— Тут?

— Тут...— кивнув.— Тут. Але я не впізнаю.

Вони довго пливли попід осокорами та вільхами, що в їхньому верховітті галасувало гайвороння, а потім вийшли на піщаний п'ятачок острівця й трохи постояли на крихітному чолочку. На їхніх очах раптом винирнув з води підтятий куц верболозу й поплив за течією, блимаючи до сонця білими свічечками котиків.

— Бачите, як рве! — виправдовувався народовець.— І так десять весен. Десь тут росли дві вільхи, ми закопували друкарню між ними, якраз посередині.

У високих рибальських чоботях він пройшовся по мілководдю.

— Зміло. А може, й зрубали. Якщо вода й спаде — тут самі верболози.

Він поштирхав держалном весла пісок.

— Усього острова не перекопуватимеш,— зітхнув Мельников.

Тепер веслував Чорба. Він знав мисок Труханового острова, де на Мельникова чекали портовики. Поснувавши в зарослях, вони незабаром побачили в крихітній заточці широкого човна. Від човна на пагорок, де ясно зеленіли сосонки, вервечилися сліди. Неповдалі човна на пеньку, обшмуглюючи кору з верболозного патичка, сидів знайомий Мельникову робітник майстерень пароплавства Соловійов.

— Іване, передай Роялістові, хай зайде до мене. Будемо міркувати щодо рамки.— Мельников повернувся

до Чорбиного знайомого і міцно потиснув йому руку:— Спасибі вам.

— Було б за що,— стелюч плечима той.— Хай я ще проїду, коли вода спаде, поштурхаю в піску. Раптом і натраплю.

— Спасибі за те, що ви були й не перестали бути...

— Яке вже буття,— засмутився недавній засланець.— Дохаркую себе потроху.

Ювеналій подивився в його запалі очі, і серце йому зацеміло.

— Ну, ми ще повоюємо...

Він стрибнув на берег. Човен віддалявся, сновигаючи між затоплених дерев.

До Мельникова підходив Соловійов.

— Добридень, товаришу Ювеналій. Спасибі, що приїхали. Ми вже безробітні, чули?

— Та Іван казав.

— Вони хочуть почути од вас, як далі жити. Вам вони вірять.

— Кому-кому, а тобі, Соловейчику, тепер один шлях — до хору Кропивницького, куди давно пориваєшся...— Ювеналій поклав руку на плече товариша, що славився серед портовиків чудовим голосом.— Давно вже ти на прикметі у жандармів, мабуть, а тепер і поготів. Ну, не хнюп носа. Досі там, на Глибочиці, в гуртку, ми лише готувалися до боротьби. І ось вона, боротьба, починається.

Вони пішли по глибоких слідах у вогкім піску на пагорб.

З десяток майстрових сиділо між молодих сосон, хто на чім примостився — на пеньках, на сухій хвої, а то й навпочіпки. З-поміж них Ювеналій добре знав лише Якубовича й Оврама Сонкіна. Інших бачив уперше. А можливо, вони були минулого року на маївці в Голосіївському гаю, де він виступав.

— Добрий день, товариші.

Посеред галявини на газеті стояла пляшка казенки.

— Для конспірації, товаришу Ювеналій,— засміявся Сонкін. Мельников кожному потиснув руку й сів біля Оврама.

— Що сталось, товариші?

Робітники презирнулись, не знаючи, з чого почати. Сонкін теж мовчав, певно, хотів, аби першими висло-

вилися ще не розпропаговані майстри. Нарешті літній робітник почав:

— Товаришу...— Слово було ще незвичне, і він спіткнувся на нім. Помовчавши якийсь мент, продовжував:— Таке зробилося, що ми ось як є, і ще з півдюжини, гуртом покинули роботу, пішли, значить, з майстерні. Бо не мали, товаришу, як жити далі. Плюють нашому брату майстровому в обличчя, кому лише не ліньки, і не дозволяють навіть рукавом втертися. Ніби ти не людина, а остання худобина. Багато й довго ми терпіли, товаришу. Бувало; наплюють тобі в душу, а ти вийдеш за ворота та хильнеш добряче, та й по тому. Терпи, скажеш собі тихцем, Гаврило, бо он діти в тебе... Але тут уже й нам терпець увірвався. Є у нас такий Диннер, майстер, гірший од пса, їй-богу. Сам анічогісінько не тямить, а в кожную дірку зазирає, кожному вказує, та все з лайкою, з матюками. А ти тільки голову піднімеш, уже біжить до контори, жаліється, уже й штраф. А на цьому тижні присікався він до одного робітника. Чоловік золоті руки має, увесь свій вік по заводах та майстернях токарює. Ми всі біля нього токарства училися. А Диннер йому мат-перемат та з кулаками. Ну, чоловік не втримався та й послав його під три чорти. А Диннер тільки й ждав того, ментом до контори, вранці приходимо — а того чоловіка уже й розрахували. Тоді ось так, як ми є, всі сімнадцять токарів, залишили роботу. Так і так, кажемо своєму начальству, не станемо до роботи, поки контора не прийме назад старого токаря, а Диннера не вижене втришия. Ну, ось і надумали ми спитати у вас, товаришу Ювеналій, у людини знаючої, як нам далі бути?

— А так треба бути,— відповів по хвилі Мельников,— що не починати роботу, аж поки начальство не піде вам назустріч.

— Воно ж якось і лячнувато з незвички. Он, кажуть, двох людмерських у тюрму посадили. Поліція за хазяїв горою.

— Це правда. Поліція хазяйський бік держить. Треба знати, що нам ніхто не допоможе, окрім нас самих. Щастя наше робітниче з неба не впаде, як та манна, воно в наших власних руках. Ось тутечки,— Ювеналій стиснув і підніс угору два темних від металевої пилюки кулаки.— А сила наша в нашій єдності, в нашій спільці. На поміч хазяям приходять поліція і начальство, а нам на

поміч ніхто не прийде. Щоб перемогти, нам треба об'єднатися.

— Об'єднаємося, як в один каземат посадять,— докинув хтось із гурту.

— Не посадять. Ви знаєте, що сказав генерал Новицький Людмеру?

— Не чули.

— А було, значить, так. Як відмовилися робітники з майстерні Людмера працювати й попросили збільшити платню, Людмер бігцем до поліції та й розплакався. А що, робітники бунтують, покарайте їх. Давайте-но тепер разом подумаємо: якби робітники поскаржилися поліції на Людмера, мовляв, мало платить і примушує працювати надміру, що б їм поліція сказала?

Токарі зареготали.

— Стусана, та й на вулицю чи й в тюрму.

— Знайшли, де захисту шукати.

— Ваша правда,— кивнув Ювеналій.— Поліція б сказала робітникам: не подобається вам у Людмера, мало вам платять, ходіть собі, шукайте, де вам солодшим здається. Чому ж поліція так само не відповіла Людмеру? А тому, товариші, що поліція, як і всяке начальство,— ворог пролетаріату і горою стоїть за тих, хто їм платить, за хазяїв. Ось як. Що ж то за пес, який на господаря гавкає. І почали робітників тягати до відділку. Допитують кожного поодиноці, хто їх підбивав на страйк, що казав та як. А робітники на однім стоять: Людмер підбивав на страйк, бо дуже мало платить за нашу важку працю. Дітей нема чим годувати, кажуть, останнє в ломбард несемо. Ну ось, так і пройшли усі шевці через поліцейський відділок. Двох були посадили, бо книжечку знайшли, де написано, як треба робітникам боротися за людські права, але й тих двох довелося випустити. Що з них візьмеш? Студент, кажуть, на Хрещатику дав книжечку... Людмер тепер до самого Новицького: «Рятуйте, все одно не працюють, добавки вимагають». І тоді жандармський генерал розсердився та й каже: «Слухай, Людмере, я можу одного-двох до в'язниці посадити, але ж усіх робітників за ґрати не пересадиш! Їх — мільйони! Платіть, пане Людмер, робітникам трохи більше, ніж ви зараз платите, хоч би дванадцятигодинний робочий день встановіть, і не доведеться так часто пороги поліції оббивати». Так що, пане Людмер, раді б допомогти, та кишка, мовляв, тонка... Єдиний раз у своєму жит-

ті генерал Новицький сказав правдиві слова. Нам, робітникам, не треба боятися нікого, бо нас — мільйони, на нас усіх в'язниць не настачиш. До нігтя можна покласти одного, двох, але коли ми будемо разом — нас вже армія, і армія непереможна...

— А правду чоловік мовить.

— Один — що. Одну бадилину легко зламати. А вже як сніп...

— Гуртом воно легко і батька бити.

— Розумно радить.

— Отак було і в Кравця на Подолі,— продовжував Ювеналій.— Там сто п'ятдесят робітників застрайкувало. Хазяїн платив їм на полтиника за штуку менше, аніж в інших майстернях. Почали вимагати, щоб Кравець давав справжню ціну. Хазяїн закричав, забіснувався, а підмайстри потихеньку пішли додому. Кравець зачекав два дні та й каже: «Люди, добавлю по полтиникові, але тільки тим, кому я захочу, щоб ви мною не командували». А підмайстри йому: «Звичайно, це вашу пиху не дуже гріє, що робітники голос мають, але не гнівайтесь, так буде, як ми поставимо». Минуло ще декілька днів. Кравець уже застрибав, наче карась на сковорідці: термінові замовлення лежать, доброю копійечкою обертається йому страйк. Він до підмайстрів: «Люди, згоден платити на полтиника більше, але за казенне плаття». Робітники ж своє гнуть: «Не хочемо й слухати». І знову не стали до роботи.

— От молодці! Нам би так.

— Дружні хлопці.

— Інакше не можна.

— І що ж? Хазяїн посіпався-посіпався та й згодився на умови робітників. А куди йому подітися? Збитки. Так робітники Кравця хоч трошки поліпшили своє становище. І довели хазяїнові, що й вони на цім світі щось та важать, а не лише робоча худобина...

— Там що — люди дружніші. Давно разом працюють. А до нас багато нових набирають. Поки домовимося — начальство поодинці додушить. Уже й зараз у конторі погрожують замість нас поставити до верстатів слюсарів.

— Ось у такі хвилини і перевіряється робітнича солідарність. Нам треба домовитися в майстернях, аби ніхто не став до ваших верстатів. Поодинці нічого ми не доб'ємося. Треба триматися ось так... — Мельников стиснув

кулак:— Не думайте, що ви єдині. По багатьох містах зараз страйки. Але начальство мовчить про це, навіть у газетах не дозволяє писати, боїться. Хай, мовляв, робітники не знають про одного нічого. На пітерських, московських, харківських заводах страйки. Робітник випростовується, імперія тріщить, бо затісна для нього. Мине небагато років, і пролетаріат, об'єднавшись, скаже своє владне слово. Коли людина хоч хвилину побуде просто неба, її вже важко переконати, що те, чим вона дихає в душній кімнаті, і є чисте, свіже повітря. Відчувши себе людиною, хто захоче знову одягти ярмо? — Мельников підвівся, очі його палали. Тепер Ювеналію видно було через низькорослий сосняк усю широчінь ріки аж до лелітливого обрію.— Робітництво — як Дніпро. Коли воно розіллється, того могутнього потоку жодними греблями не зупиниш. Пролетаріат переможе й збудує на землі, де зараз стільки крові та сліз ллється, царство щастя, волі, достатку. Я вірю в це, товариші...

У місті було по-літньому спекно.

Люди вилузувалися з одежі, як квасолини із стручка. Мухи сідали на руки й неохоче, сонно летіли геть, коли їх струщували. Навіть обличчя квартального на Царському майдані м'ясо тепло крізь ґрати офіційної суворості. Коні, як і люди, розімліли від весняної вільгості й відмахувалися хвостами од погейкування візників. У вікнах будинків синіло небо з білими привидами кучмастих хмар.

Ювеналій зняв тужурку й поклав на руку. Він сп'янів од сонця, од вітру над Дніпром, од повені й без поспіху, розніжено ступав по хідниках у високих, заважких як для весняної пори ботфортах. І думки були якісь сонні, мляві, рослинні. Він почувався паростю в городі, який пригріло квітнєве сонце, й парості вже нічого не треба, тільки тягтися із чорнозему до блакитного небесного склепіння.

Ювеналій уже був у своїм дворі, коли випадковий погляд на вікна протверезив його, і від хмільної, телячої радості не залишилося й сліду. За шибками кімнатного вікна золотисто сяяли формені гудзики поліцейського мундира. Він одвів очі, не поспішаючи перебрав тужурку в ліву руку, аби на ганку, коли за ним не стежитимуть з вікна очі квартального, непомітно сунути правицю в халяви ботфортів і дістати список забороне-

ної літератури, що її передав, як ще вчора умовилися, Чорба. Але було вже пізно. Сінешні двері гостинно розчинилися. З порога вдоволено осміхався сам пристав.

— Ювеналій Дмитрович Мельников? Довго ж на вас довелось чекати...

— Не здогадувався, що ваше благородіє так скучає по мені... — зіронізував Ювеналій.

— Ну-ну, Мельников... Тільки без цих інтелігентських штучок... Не люблю. Дозвольте для початку вас обшукати. Тільки не тут, на очах у обивателя...

У кухні пристав старанно вивернув кишені Ювеналієвої тужурки, по тому куцими, товстими, але добре тренованими щодо обшуків пальцями шаснув за халяву ботфортів і одразу намацав зошит.

— Ну, ну, там розберемося, що ви носите за халявою, пане Мельников. Бачив? — кивнув переодягненому городовому, що слугував за свідка. Тоді повернувся до квартального. — Пиши. Знайдено список літератури. Сімдесят три назви. Тепер по порядку, як положено, зробимо обшук у квартирі...

«Шриффт! — забилось в мозку Мельникова. — Якщо він знайде пригорщі шрифту, переріють усе подвір'я, і з планами щодо друкарні групі доведеться розпрощатися».

Про себе він за цих хвилин якось не думав.

Почав пристав з майстерні, потім перейшов до кухні, аж тоді заповзвся нишпорити в світлиці. Ювеналій розважливо допомагав йому — підсовував скриньки з інструментами, діставав книги з шафи, навіть зняв кришку із самовара. Обстукати ніжки стола та ліжка, пильніше приглянутися до полін печі приставові, звичайно, не спадало на думку. Тільки в світлиці Ювеналій спохмурнів — висунув одну шухляду з шафи, другу, а третю зумисно проминув, може, пристав не зверне уваги. Але переодягнений городовий пильно стежив од дверей за Мельниковим.

— А ентот, третій, ще не дивилися, ваше благородіє...

Ювеналій став до поліцейського спиною і повільно висовував шухляду, все ще сподіваючись сховати в останній мент шриффт від очей пристава.

Шухляда була порожня!

Ювеналій, тріумфуючи, поніс її до столу, поставив перед очі незваних гостей. Тоді глянув на Марію, що

годувала в кутку світлиці дитинча. Їхні очі зустрілися. Й стільки вдячності та захоплення було в Ювеналієвому погляді, що розчулена сльоза покотилася по блідій щоці жінки, упала на білу Борискову сорочку. «Ось уже й задощило...— подумала Марія.— Але при ньому я не плакатиму. Я наплачусь досхочу потім, коли він уже буде далеко від мене...» Але їй і тоді буде не до плачу, бо треба якось рятувати шрифт...

Так нічого їй не знайшовши, пристав розчаровано попросив підписати акта. Склав папірець і, обминаючи поглядом Марію, мовив:

— Ювеналій Дмитрович Мельников, син колезького регістратора? Мені наказано вас заарештувати.

— Коли наказано...— Ювеналій стенив плечима.— Але не розумію, в чім я провинився.

— Там розберуться,— заспокоїв його пристав,— сам Василь Дем'янович розпорядився... Я б радив удома пообідати, бо в тюрмі на довольтвіє вас тільки з завтрашнього дня поставлять.

— Я зараз приготую,— захапалася Марія.

— Він зачекає,— пристав кивнув на кварталного. Дістав портмоне й подав кварталному полтинника:

— Візника наймеш по дорозі. І відразу в Лук'янівку. Та дивися мені — гав не лови, політичний...

Він козирнув і вийшов з кімнати.

— От тобі й весна.— Ювеналій сів до столу, глибокими променистими очима подививсь на посмутнілу дружину: — Таке життя, Маріє...

Він спроквола ішов попереду, заклавши руки за спину, ніби довкола вже сіріли вогкі стіни тюремного коридора, а кварталний кроків за два од нього погримував шаблею. Там, де Дорогожицька робила вигин, він озирнувся й побачив Марію з сином на руках. Вона не порушно, ніби закам'яніла, стояла на тлі білої хатньої стіни й скорботними очима дивилася вслід чоловікові. Борисок безтурботно вимахував до батька обома ручками. Завваживши, що Ювеналій озирнувся, Марія спробувала усміхнутися, усміх був підбадьорливий, ніби проводжала чоловіка на роботу в глибокій певності, що надвечір він буде дома.

«Це був робітник-інтелігент, що присвятив своє життя справі революційного виховання мас... Це була надзвичайна, яскрава постать, що запалювала вогнем

робітничі серця... Ця людина мала в собі невгасимий вогонь, що запалював усіх, хто хоч раз бачився з ним, чарівною теплотою, яку ніколи не можна забути...»

*Ф. Глущенко, «Записки
робітника-підпільника»*

Він вдячно кивнув головою і пришвидшив ходу. Але потім подумав, що поспішати уже нема куди. Небо голубіло над ним, небо з рожевуватими відблисками вечорового сонця, на білих кучматих хмарах; жінки, засукавши рукава, мили шибки вікон, булочки в сірих пітних сорочках, із такими ж сірими обличчями вибиралися на сонце із своїх підвалів, на всю вулицю пахло свіжим житнім хлібом; ближче до Лук'янівського ринку вулиця люднішала, ручні візки із свинячими тушами, картоплею, капустою, зеленою парниковою цибулею гримкотіли залізними колесами по бруківці; підпилі майстрові юрмилися біля винного ларка; покоївки з кошиками під руками вертали з базару й реготали хтосна з чого; на балконі тесля приладнував ящик для квітів, щойно збитий із свіжих соснових дощок,— дух живиці стелився довкола; коли ішли повз базар, беручи в бік Лук'янівської в'язниці, юрма з мішками, кошиками, корзинами, валізками розступилася й мовчки провела їх очима; від паркана, де стояли майстрові, хтось голосно вигукнув:

— Он ще одного на «Романівську дачу» пове...

Квартальний озирнувся, і голос обірвався на півслові. Вони перейшли вулицю і були вже поблизу тюрми. Діти грали в цурки на вигоні під мурованими тюремними стінами. В палісадниках зеленіли бруньки бузку й виштіркувались із вичесаної віниками та граблями земля зелені язики півників і любистку. Знаменита в'язнична карета, запряжена двома чорними кінями, стояла біля воріт Лук'янівки. У цій кареті ще подорожували в поля до шибениць Валеріян Осинський та його товариші. Два розімлілі від весняного тепла жандарми, знявши кашкети, весело теревенили на осонні.

Ювеналію пригадалось, як такого ж погожого дня він залишив рідну домівку й пішов у широкий світ шукати правду, і ось, виявляється, де ту правду ховають, за двометровими в'язничними мурами, густо перехрещеними залізними штибами... Але ні на мить каяття не за-

бриніло в його посмутнілій душі. Був тільки гіркий жал, що так рано йде на «спочинок», коли на волі зараз стільки роботи!

Він подумав про друзів, про робітників, серед яких посіяв правдиве слово, яким приніс добру вість, і на серці йому випокоїлося. Посіяне — зійде.

Квадратна пика висунулася з підсліпуватого віконця прохідної, перекинулася з квартальним кількома словами.

І залізні ворота Лук'янівської в'язниці зачинилися за Ювеналієм Мельниковим.

НОВЕЛИ В ДОКУМЕНТАХ

1. «Романівська дача»

«...Його було заарештовано у Києві 18 квітня 1896 року, в розквіті роботи Київського робітничого комітету, одним із діяльних членів якого він був. І просидів він у київській в'язниці до 28 січня 1897 року, звідки його випустили по хворобі і вислали до закінчення справи в Ромни, на батьківщину. Він вийшов зовсім хворий...»

Б. Ейделман, «Перший з'їзд РСДРП»

«На допитах жандарми дозволяли собі говорити робітникам образливі слова, покрикували на них, загрожували в'язницями, різними карами, висиланням за межі міст, засланням до Сибіру тощо. Вони не вважали робітників за людей і дивились на них, як на нижчі створіння. Їм хотілося, щоб вони були покірні й викладали на допитах свою душу. Коли ж цього не було, вони вдавалися до образливих вихваток, принижуючи моральні почуття робітників».

Ф. Глуценко, «Записки робітника-підпільника»

«Камери були на засуві, і тому ми збиралися разом лише на прогулянках. В довгі зимові вечори вели ми з т. Ювеналієм нескінченні розмови про дальші перспективи роботи в Києві і взагалі на півдні. Політичні

теми змінювалися хоровим співом, в якому значнішу роль грав сам т. Ювеналій, що мав сильний голос і був дуже музикальний. Тоді туберкульоз горла ще не давався визнаки, і голос т. Ювеналія дуже вражав. Після хорового співу ми майже щодня слухали сольні виступи Ювеналія.

Ювеналій був природним і типовим українцем. Це видно було з його зовнішності: із звисаючих козацьких вусів і брів, а особливо з української говірки, яка свідчила про його полтавське походження. Цей експансивний син сонячної України особливо яскраво виявляв себе в хвилини захоплення українськими козацькими думами. Ювеналій Дмитрович був великий ентузіаст і романтик: весь його революційний романтизм, весь вогняний темперамент цього зачиненого в клітку і завчасно замученого українського орла давали себе відчутти в козацьких піснях, які часто заповнювали мовчазні склепіння нашого безлюдного коридора. Ювеналій Дмитрович із своїм сильним темпераментом справжнього жителя півдня (він був темний брюнет з великими виразними очима), будучи зачинений у задушливу темну камеру, створював своїм моральним і фізичним змученим виглядом потрясаюче враження. Було боляче дивитись, як швидко танула на очах ця зацькована царськими псами людина величезного революційного розмаху, засуджена на бездіяльність і фізичне загасання.

І. Мошинський, «На шляхах до Першого з'їзду РСДРП»

«Я добре пам'ятаю розповідь Марії Семенівни Куліш-Мельникової, дружини Ювеналія, про те, як Ювеналій «весь засяяв», коли вона під час тюремного побачення жестом руки показала, що наша група приступила до розповсюдження літератури (це було в часи утворення групи «Робітнича справа»)».

Б. Ейдельман, «Перший з'їзд РСДРП»

«...Але уряд глибоко помиляється: арештами і обшуками, штиками і оружжями, в'язницею і каторгою не зупинити йому робітничого руху. У Росії росте капіталізм, і він є запорукою того, що російський робітничий рух ростиме й міцнітиме. Сила пролетаріату — в єднанні та

союзи. І перед дружньою боротьбою нашою з деспотизмом змушений буде відступити і самодержавний уряд.

Згуртуємося ж, товариші, в ім'я цієї великої справи. І нашою згуртованістю викуємо той молот, яким розіб'ємо гнилі ланцюги самодержавного гніту.

Вперед, товариші, перемага за нами.

Київський робітничий комітет»

«Протокол № 10

1896 року травня 24 дня в м. Києві...

До попередніх моїх свідчень додаю: пред'явлений мені зошит, в якому записано мною власноруч каталог заборонених книжок, закордонних і підпільних видань, визнаю як такий, що належав мені і був узятий у мене під час обшуку. Каталог цей я списав із такого ж рукописного зошита, що його мені дав один мій знайомий, прізвище й звання якого назвати не бажаю...

Де відбувалися наші зустрічі, сказати не бажаю...

Прикмети його описати не бажаю...

За весь час мого перебування в Києві я ніяких сходок робітників і майстрових різних ремесел, якщо такі сходки й відбувалися, не відвідував і до участі в них нікого не підмовляв. Про цьогорічні страйки у майстернях Людмера, Кравця і Жердера я дізнався з газети «Київлянин»...

Ювеналій Мельников.

ЦДІА УРСР, ф. 317, сп. 1173

«...Вищим етапом розвитку агітації був вихід робітничої газети «Вперед», що її видавала група «Рабочее дело» у Києві.

До Першого з'їзду партії вийшло 3 номери газети «Вперед», четвертий був конфіскований жандармами в процесі друкування...

Перший номер газети «Вперед» вийшов 6 січня 1897 р.»

І. Шевченко, «Із історії соціал-демократичних організацій на Україні»

«...Він був радісно схвилюваний, коли дізнався про випуск цією групою газети «Вперед»... Марія Семенівна, між іншим, майже дослівно розказала йому, не бентежачись з присутності на побаченні наглядача, написану

Вигдорчиком і вміщену в першому номері газети казку про чорта, що мала великий успіх у робітничому середовищі. Додала, що номерок доставлено на дім і Новицькому. Останнього наглядач не зрозумів, а казку слухав з видимим задоволенням, ошкірившись на весь рот».

В. Перазич,
«Ю. Д. Мельников»

«Його світлості панові прокурору
Київської судової палати...

Прохання

Стан мого здоров'я такий поганий, що даліше перебування у в'язниці загрожує мені сумними, можливо, не заслуженими наслідками. Тому маю честь... просити Вашу світлість зробити розпорядження про проведення медичного обстеження і, якщо воно підтвердить поганий стан мого здоров'я, про звільнення мене із в'язниці до одержання присуду...

1897 року січня 19 дня. Син колезького регістратора Ювеналій Дмитрович Мельников».

ЦДІА УРСР, ф. 317, сп. 1173

«...Мельников страждає хронічним туберкульозом легень... Подальше утримання Мельникова у в'язниці безперечно шкідливе для його здоров'я і зможе лише прискорити хронічний процес у легенях та погіршити його загальний стан».

Лікар київської в'язниці
Герторд. ЦДІА УРСР,
ф. 317, сп. 1173

«Постанова № 46

...названого Ювеналія Мельникова з-під варти звільнити і віддати під особливий нагляд поліції в м. Ромни, Полтавської губернії».

Ротмістр Преферанський,
ЦДІА УРСР, ф. 317, сп. 1173

«Він прийшов із в'язниці в годину дня, а до чотирьох у нас було повно люду. Кімната була невелика, стільців не вистачало, сиділи на підлозі... Розійшлися далеко за північ».

Спогади М. Мельникової

«...в день виходу Ю. Д. Мельникова із в'язниці ми зібралися разом і під впливом повторного петербурзького страйку текстильників вирішили випустити прокламацію з роз'ясненням значення цього повторного страйку та розповсюдити її на заводах».

А. Поляк

«Перед від'їздом він пробув три дні в Києві. Це було після першого номера «Вперед», напередодні випуску першої широко розповсюдженої прокламації. За ці три дні він багато зробив для пропаганди нової тактики агітації».

Б. Ейдельман, «Перший з'їзд РСДРП»

2. Над тихими водами...

«У Ромнах Ювеналій поселився у своїй матері Ганни Федорівни Мельникової, що жила там разом з дочкою, піднаглядною Вірою Дмитрівною Мельниковою-Стокос... Незважаючи на хворобу, Ювеналій насамперед встановив у себе на квартирі слюсарний верстат, позаяк треба було виготовити раму для друкарні «Рабочей газети».

В. Перазич,
«Ю. Д. Мельников»

«22 серпня 1897 року вийшов з друку перший номер «Рабочей газети». 20 грудня того ж року світ побачив другий номер, помічений листопадом.

...Перший номер «Рабочей газети» був доставлений з Києва у Цюрих на засідання Міжнародного конгресу по законодавчому захисту робітників».

І. Шевченко, «Із історії соціал-демократичних організацій на Україні»

«Незадовго до виходу першого номера «Рабочей газети» я його бачив востаннє. У липні чи серпні 1897 року в Києві було одержано тривожні вісті про стан його

здоров'я. Я негайно поїхав у Ромни і просидів з ним цілу добу. Тіло його гризла страшна недуга — сухоти, але дух його був твердий і ясний. У власному його човні ми плавали по якійсь роменській калюжі, і він розповідав, що при обшуку у нього забрали червоний прапор з написом «Вперед», який він підвішував до свого човна».

Б. Ейдельман, «Перший з'їзд РСДРП»

«Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Роменському повіті — панові начальнику Полтавського губернського жандармського управління.

Таємно

3 грудня 1897 року

...Мельников хворий і не виходить нікуди з хати, хоч вечорами як слюсар працює у себе на квартирі разом з кращим слюсарем місцевого депо... Самичком.

Самичко цей уже своїм виглядом може викликати до себе підозру... Він, як і Маслова-Стокоз (Мельникова), певно, терпіти не може поліції і особливо жандармів, так що, проходячи повз останніх, вони зі злобою... одвертають від них свої фізіономії».

М. Мосін, «Ю. Д. Мельников», вид. Астраханського істпарту

«У товаристві Самичка, Дерія і ще одного охотника Ювеналій Дмитрович пішов увечері бити рибу остенем в ополонці. О 10—11 годині в квартиру з шумом вриваються жандарми. Біля кожних дверей розставили по жандарму. Біля грубки, що топилася,— теж. Не чекаючи на Ювеналія Дмитровича, приступили до обшуку. Увага жандармів головним чином була прикута до листів: «Де листи? Усі листи сюди!» Тільки ї чулося: «Листи! Листи!» Жандарми і прокурор порпалися в ліжках і під ліжками. Не залишили в спокої навіть дитяче ліжечко, і кожен шматок паперу несли полковнику...»

Спогади М. Мельникової

«Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління по Роменському повіту — панові начальнику Полтавського губернського жандармського управління.

Таємно

...Мною 14 числа поточного місяця був проведений в присутності товариша прокурора Полтавського окружного суду... обшук у сина колезького регістратора Ювеналія Дмитровича Мельникова, що перебуває під негласним наглядом поліції в с. Працівка, Роменського повіту. Позаяк Мельников мешкає в одному приміщенні із сестрою своєю, теж піднаглядною — Вірою Дмитрівною Масловою-Стокоз, то обшук був проведений у всьому домі.

При обшуці були знайдені і забрані мною «Рабочая газета» за серпень місяць 1897 року, № 1, і звіт Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» за 6 місяців від 1 лютого до 1 серпня 1897 року, що належать Мельникову, а також приналежна Маслової-Стокоз «Моя автобіографія» і два вірші революційного і соціал-демократичного напрямку, які розпочинаються словами «Отречемся от старого мира...» та «Смело вперед, не теряйте...».

...Позаяк існують у наявності речові докази приналежності Мельникова до товариства соціал-демократів, він мною узятий під варту...»

ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, сп. 4

«Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління по Роменському повіту — панові начальнику Полтавського губернського жандармського управління.

Вважаю за свій обов'язок донести Вашому превосходительству:

при веденні мною 14 сього січня обшуку у Мельникова товариш прокурора Роменської дільниці п. Редіна був у нетверезому стані. Поведінка його при цьому викликала іронічні усмішки і обурення всіх осіб, що були присутні при обшуці...»

ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, сп. 4

«Помічник начальника...— панові начальнику...»

Таємно.

17 січня 1898 р.

...Внаслідок представлення обвинувачуванним, сином колезького регістратора Ювеналієм Дмитровичем Мель-

никовим застави в чотириста крб. (400 крб.) готівкою він мною був сього числа звільнений з-під варту...»

ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, сп. 4

«Помічник начальника...— панові начальнику...

Таємно

24 січня 1898 р.

Маю честь доповісти Вашому високоблагородію, що мною сього числа внаслідок вимоги пана начальника Київського губернського жандармського управління від 21 поточного місяця за № 221 арештований син колезького регістратора Ювеналій Дмитрович Мельников і припроваджений у м. Київ у розпорядження згаданого начальника управління».

ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, сп. 4

«У березні 1898 р. представники петербурзького, московського, київського, катеринославського «Союзів боротьби» і Бунду зібрались у Мінську з тим, щоб створити Російську соціал-демократичну робітничу партію.

...Офіційним органом Російської соціал-демократичної робітничої партії I з'їзд визнав київську «Рабочую газету».

П. Бистренко, «З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні»

«Не маю сумніву, що якби був на цей час у Києві Мельников, він був би обраний на з'їзд».

Б. Ейдельман, «Перший з'їзд РСДРП»

Телеграма: із Ромен у Полтаву.

«Дозволив Масловій-Стокоз виїзд Мінськ. Сьогодні телеграфує: Їду Петербург». Ротмістр Ніколаєв».

ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, сп. 4

Телеграма: з Полтави в Петербург.

«Начальникові охоронного відділу полковнику Пірамідову.

Одержані дані про від'їзд з Мінська Петербург при-
тягнутої дізнання Віри Дмитрівни Маслової-Стокос. Не-
обхідний нагляд.

Полковник Гангардт,

4 лютого 1898 р.

об 11.55 хв. ночі».

ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, сп. 4

«Помічник начальника Полтавського губернського
жандармського управління в Роменському повіті — па-
нові начальнику Полтавського губернського жандарм-
ського управління.

Тасмно

Маю честь донести Вашому превосходительству, що,
за одержаними мною відомостями, Віра Дмитрівна Мас-
лова-Стокос хоче їхати до Петербурга для того, щоб там
особисто просити пана міністра внутрішніх справ про
звільнення брата її Ювеналія з ув'язнення внаслідок
туберкульозного його стану».

ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, сп. 4

«Ювеналій застав у в'язниці, окрім своїх двох братів,
ще декількох товаришів по попередньому своєму пере-
буванні в тюрмі. Сидіти Ювеналію цього разу довелося
недовго. Новицький... згодився відпустити його під за-
ставу в 300 карбованців. Треба було... звільнити в'язни-
цю для нових невільників.

...Із в'язниці Ювеналія звільнили..., однак не дали при
цьому ніякого документа. В жандармському управлінні,
у прокурора, в поліції, виявилось, жодних вказівок
щодо цього не одержували. Мабуть, Новицькому не до
того було, він готувався до проведення великих ареш-
тів...

Ювеналій, за порадою Марії Семенівни, подався ви-
магати прохідне свідоцтво на квартиру до Новицького.
«До вечора не повернувся. Пішла в тюрму. Довідалася—
сидить. Потім поїхав з городвими знову в Ромни, до
вирішення нової справи».

Це було днів за два-три до березневих арештів, коли
(в ніч з 11 на 12 березня 1898 р.) одночасно жандарми

розгромили щойно об'єднані в партію соціал-демократичні організації Пітера, Москви, Києва, Катеринослава, Одеси і Миколаєва».

В. Перазич,
«Ю. Д. Мельников»

«Життя в Ромнах стає для мене каторжним, я б хоч до Сибіру готовий, тільки б швидше звідси».

Спогади М. Мельникової

3. Смерть і безсмертя

«Міністерство внутрішніх справ. Департамент поліції. Син чиновника Ювеналій Дмитрович Мельников за революційну пропаганду серед київських робітників висилається до Астраханської губернії під гласний нагляд поліції на три роки...»

«До Астрахані Ювеналій прибув 1 червня 1899 р. Тут він прожив лише тиждень чи півтора».

В. Перазич,
«Ю. Д. Мельников»

«Гурток політичних засланих був майже в зборі (я кажу про робітничий гурток — був ще один гурток політичних висланих, із інтелігенції, але ті трималися якось осібно). Назустріч нам підвівся з дивана високий худий брюнет з блискучими очима і широкою густою бородою, дуже симпатичний. Він міцно потис нам руки. Це був Ювеналій Дмитрович Мельников.

Зав'язалася спільна розмова, почали сперечатися, усі прислухалися, ловили кожне його слово. Бесідували про кріпосне право, про народників, згадували про тюрми. І так у перший вечір знайомства просиділи до ранку, не помітивши того. Прощаючись з нами, він сказав: «Скоро приїде моя дружина з дітьми, я так скучаю без них».

Робітниця тов. Панько.
(М. Мосін, «Ю. Д. Мельников»)

«Потім місцеві власті направили його в м. Царьов, недалеко від Астрахані».

М. Мишко, Ю. Д. Мельников»

«Ювеналій Дмитрович послав прохання астраханському губернаторові про переведення його до Астрахані. Відповіді нема. А тим часом наближався листопад. Ювеналій Дмитрович слідом за проханням послав губернатора листа, в якому різко вимагав переводу.

Погода була вбивча: дощ, туман, грязюка. Сама безвихідна нудьга. Згадували ми милу Україну, де і дощі не такі, і туман не такий, і все не таке.

Губернатор на різкого листа відповів телеграмою... і дозволив їхати в Астрахань».

Спогади М. Мельникової

«Спочатку зупинилися вони у брата Вячеслава Мельникова, який також був засланий до Астрахані. Вячеслав уже мав кімнату і влаштувався на роботу. Незабаром брати підшукали невелику квартиру і поселилися всі разом: Ювеналій Дмитрович з дружиною і дітьми, Вячеслав, А. Кокорін і слюсар з Риги.

Тоді в Астрахані відбувало заслання багато політичних діячів: революційні народники, соціалісти, соціал-демократи, націоналісти; анархісти, литовські і польські соціал-демократи, бундівці та ін. ...Шукаючи роботу, Ю. Мельников довідався, що в Астрахані діяв нелегальний робітничий гурток. Він познайомився з членами гуртка, і незабаром його квартира стала головним місцем зустрічі місцевих робітників і політичних засланих».

М. Мишко, «Ю. Д. Мельников»

«Центром уваги завжди був Ювеналій Дмитрович. Говорив Ювеналій Дмитрович завжди переконливо, захоплювався сам і захоплював інших. Тут я вперше почувла про науковий соціалізм, про значення марксизму для робітничого класу».

Робітниця тов. Панько

«Великий досвід революційної роботи дав змогу Ю. Д. Мельникову досить швидко зв'язатися з усіма політичними засланнями і об'єднати їх в перший соціал-демократичний гурток Астрахані... Найпомітніше місце серед них посідала Л. М. Книпович. За участь в ленінському «Союзі боротьби за визволення робітничого класу» в Петербурзі (по справі Лахтинської друкарні) вона була в травні 1898 року вислана до Астра-

хані строком на три роки. Л. М. Книпович — «неповторний тип революціонера», за оцінкою Н. К. Крупської, так само, як і Ю. Д. Мельников, гаряче заходилася біля організації соціал-демократичного гуртка. Вони часто зустрічалися, між ними встановилася тісна дружба, чому до певної міри сприяло знайомство Мельникова з братом Л. Книпович Миколою під час їхнього спільного перебування у в'язниці «Хрести».

...Завдяки знайомству з Л. М. Книпович, що добре знала В. І. Леніна, Мельников міг безпосередньо від соратниці великого Леніна почути про життя і діяльність вождя пролетаріату, про революційні ленінські ідеї.

І. Мірошников, М. Рюшин,
«Ювеналій Мельников»

«Наприкінці грудня 1899 р. ...фірма «Гіри і Вогац» запропонувала йому відремонтувати велику шхуну. Для виконання цього завдання він підшукав ще кількох робітників, з якими одночасно розгорнув нелегальну політичну роботу. Після робочого дня Ювеналій Дмитрович читав робітникам газети, книги, пояснював важливі політичні питання. Йому вдалося тоді організувати нелегальний гурток з теслярів, столярів, слюсарів, ковалів, чорноробів та ін. Незабаром завідуючий ремонтом звернув увагу, що Ю. Мельников проводить серед робітників політичну роботу... Ю. Мельникову довелося перенести пропагандистську роботу до себе на квартиру. Для цього слід було створити власну майстерню, на зразок київської, і там розгорнути підготовку кваліфікованих робітників і революціонерів.

Проте Ювеналій Дмитрович не міг здійснити цього важливого завдання. Працюючи щоденно на морозі і на вітрі, він дуже застудився і тяжко захворів. Жодні ліки не поліпшували його стану, він почував себе дедалі гірше».

М. Мишко, «Ю. Д. Мельников»

«Для того щоб не залишати його в самотині, Ліда Михайлівна Книпович, Лев Юхимович Гальперін, Михайло Васильович Кривенюк і ін. (прізвищ не пам'ятаю) влаштували чергування біля постелі хворого, змінюючись кожні 2—3 години, а коли йому стало дуже вже погано, чергували і по ночах... Незадовго до смерті у хворого проявилася любов до квітів, і стіл біля його ліжка по-

чали завітчувати, хоч квіти були такі рідкісні в цей ранній весняний місяць.

Коли він зліг так, що уже не міг підвестися з ліжка і з кожним днем почувався дедалі гірше, якимось уранці, коли ще нікого не було з товаришів, він попрохав мене роздобути револьвер. «Мені товариші тепер не дадуть,— казав він,— а ти можеш роздобути. Дістань. Подумай лише, як це я (наголошуючи на «я») буду помирати, ніби несвідома тварина! Я жити хочу, але від сухот помирати не хочу!..» Як на мене, він був правий. Я у відповідь лише заридала і почала запевняти його, що у нього не сухоти, і що коли мені скажуть, що це сухоти і що йому загрожує уже смерть, я роздобуду револьвер. «Добре, я тобі вірю. Тепер дай слово честі, що ти не впевнена, що у мене сухоти, і що дістанеш револьвер, коли мені буде загрозувати смерть». Крізь ридання я дала йому слово честі. Я ніколи йому не казала неправди, і не лише йому. Він знав це... Минуло з тих пір багато років, але я і зараз картаю себе за те, що примусила його зовсім даремно витерпіти жахливі муки... У Києві ще і в Ромнах він часто казав, що не допустить себе до того, щоб якась там мерзена дрібнота — баццла — покорила його».

Спогади М. Мельникової

«Незадовго до смерті, коли зібралася навколо його ліжка невелика група товаришів, він просив присутніх виконати його останню волю — поховати його без релігійних обрядів, і не надавати значення його смерті, а продовжувати вести революційну боротьбу із спільним класовим ворогом — капіталом і царизмом».

В. Перазич, «Ю. Д. Мельников»

«Похорони його — перші громадянські похорони в Астрахані — стали і першою політичною демонстрацією в цьому місті. Попів не було ні вдома, ні в дорозі, ні біля могили, корогов, церковного співу і всього іншого теж не було. Труну несли, співаючи похоронний гімн «Вы жертвою пали», «Замучен тяжелой неволей» і ін. революційних пісень. Співали неголосно, звіголоса, але доспівали до кінця».

Спогади М. Мельникової

«Коли підійшли до кладовища, труну внесли в головні ворота і поставили на найближчу лаву. Декілька чоловік пішло в контору до наглядача кладовища, щоб одержати дозвіл на могилу. «Похоронна є? У церкві відспівували? У якій?» — були запитання наглядача. Коли пояснили, що померлий був атеїст, наглядач накинувся на присутніх з криком і почав гнати геть з кладовища: «...Ідіть у степ і там закопуйте, як хочете».

...Тіло Ювеналія поховали за огорожею кладовища, на Козачому ерику, де ховали сектантів».

М. Мосін, «Ю. Д. Мельников»

Київська робітнича газета «Вперед» писала в грудні 1900 року:

«Російський робітничий рух зазнав тяжкої втрати в особі померлого в Астраханській губернії Ювеналія Дмитровича Мельникова. Покійний був видатний революціонер і один з найкращих борців за визволення російського пролетаріату...

Перші кроки робітничого руху в Києві робилися майже за його найближчої участі. У покійного були особливі організаторські здібності, і він мав великий вплив на довколишніх людей. Слова його передавалися робітниками з уст в уста і були для них найвищим законом.

...Він перший з робітників у Києві висловився за поширення агітаційної літератури і масове розповсюдження прокламацій. Перехід до цієї практики здійснився тільки завдяки наполегливості Ювеналія Дмитровича. Першу касу заводських робітників у Києві організував покійний.

Цінуючи над усе успіхи робітничого руху, він намагався... підтримувати добрі стосунки з усіма... соціал-демократичними групами.

Це сприяло зближенню окремих революційних груп, що привело до повного їхнього злиття у Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

...Помер Ю. Д. Мельников на засланні в Астраханській губернії близько 30 літ віком у 1900 році.

Мир праху твоєму, дорогий товаришу, ти вірно й чесно послужив великій справі визволення російського пролетаріату».